श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ प्रथमस्कं ॥ स्वेष्टदेवतायै योजनसहितेन स्वरूपादिकं क्लेशनोन्निरूपितं ॥ तत्र स्वसाधारणेन वा
चकवेदव्यवस्थापितं ॥ इदानीं मतभेदेन केषांचित्संप्रदायकर्तॄणां वाक्यमिति वाक्यकारत्वेन वाक्यरूपस्य तावद्धेतुस्वरूपप्र
तिपादनापरितोषकारमारंभः ॥ तत्रादौ प्रथमतः प्रतिज्ञायेत्यादिना तावद्धेतोरेव तावत्प्रथमं ॥ आत्मानशब्दस्संघातो जात्यंतरं वा
नवयविनी ॥ एकोनवयवः शब्दः क्रमेणानुसंहृतिः ॥ परमावधेर्यत्तद्वैपरंसंकाशमित्यपि वाक्यं प्रतिमिश्रावरुधान्या
त्पदादिना ॥ एतेषां वाक्यविकल्पानां आद्यार्थांशः ॥ तत्राद्यवयपक्षे जातिः संघातवर्त्तिनैकोनवयवः शब्दोनुसंहृतिरिति नैया
यिकलक्षणानिर्देशपक्षेतु आत्मानशब्दः क्रमसंघातः परमावधेर्यत्तद्वैपरंसंकाशमिति पंचलक्षणानि ॥ अत्रापि संघातः क्रम
इत्यभिहितान्वयव्यतिरेकलक्षणार्थः ॥ आत्मानशब्दः परमावधेर्यत्तद्वैपरंसंकाशमिति संज्ञितमिधानपक्षेतुलक्षणत्रयमि
तिविभागः ॥ इहचपरप्रकृतिः संहितेतिप्रातिशाख्ये ॥ तत्रपरानामप्रकृतिः कारणंपरप्रकृतिः संहितेत्संज्ञः पक्षः पदानि
प्रकृतिर्येषां तेतिविग्रहपक्षः प्राधान्यवति ॥ तत्रात्मानशब्दोवाक्यमितिपरस्कंधार्थनिर्णयरतिप्रकरणे दर्शयिष्यति ॥ य
था ॥ आत्मानशब्दोनियंतसाधनेयत्नगम्यते ॥ तत्रैकसमासार्थवाक्यमित्यभिधीयतइति ॥ केवलेनयत्नेनार्थस्यादिनास्मो

पदार्थः ॥

संतएवविशेषायेत्यादिनासमानेपित्वात्पदत्वंतेनश्लोकपंचकेनबुध्यनुसंहृतिरूपस्यवाक्यस्वरूपस्यलक्षणंवाक्यमितिस्वरूपंनिरूपयिष्यति ॥

पदार्थः ॥

काष्ठकेनसंघातोवाक्यमितिदर्शयिष्यति ॥ यथैकस्यवस्त्रस्यार्थस्यादिनारब्धत्वाद्यावत्यवयवेनयेनयत्नेनतथा
अन्यूनक्रमवानित्यादिनाआहतभेदायेनार्थस्तेनतावत्स्वरूपलक्षणाःशब्दोवाक्यमितिरूपितं ॥ उक्तंच ॥ येनोच्चरिते
नसास्नालांगूलखुरककुदविषाणार्थरूपंप्रतिपद्यतेसशब्दः ॥ तथास्फोटःशब्दोध्वनिःशब्दगुणइतिस्फोटश्चद्विविधोवास्त
आभ्यंतरश्चेति ॥ वास्तोपिजातिर्व्यक्तिभेदेनद्विविधः ॥ तत्रजातिलक्षणमजातिः संघातवर्त्तिनीतिव्यक्तिलक्षणमेकोनवयवःश
ब्दइति ॥ आभ्यंतरस्यानुबुध्यनुसंहृतिरित्यनेनोद्देशः ॥ तत्रजातिर्व्यक्तिलक्षणमात्मशब्दयथैकस्येत्यादिनापुनरन्यूनक्रमवानि
त्यादिनाग्रंथेनस्वरूपमुक्तं ॥ एतेनः शुद्धतत्त्वमित्यादिनाश्लोकत्रयेणनियतेसाधनेसाध्यमित्यनेनतत्श्लोकद्वयेनपरमावं
ष्टयंकसर्वपरंसंकाशमितिलक्षणार्थंव्याख्यास्यति ॥ अन्यद्यपिवार्तिककारोयंपारिभाषिकंशास्त्रवाक्यलक्षणमितिव्या
ख्यानेसाध्ययोरविशेषंगणयांचक्रे ॥ एकतिरितिच ॥ जरन्योमांसकांक्षेलौकिकमपीति ॥ अथैकस्यादेर्वाक्यांसांक्षेवृद्धि
भोगस्यादिनाव्याख्यानयोः संघातपक्षेनभेदः ॥ एतेपिप्रथममेवनिघातादिव्यवस्थार्थमित्यादिनाविचारयिष्यते ॥ इत्थमद्या
वधिवाक्यविकल्पानामतभेदेनसंघटनरतिरोद्भूत ॥ मस्मरनेनेनस्तावुक्तोदाहरणमात्रमेतत् ॥ अन्यान्यपिवाक्यलक्षणानि

दृश्यविष्यतीति। नहि निष्कारणं वाक्यलक्षणादेरनर्थकमनपेक्षितमंतर्वेणु [redacted] ...दिष्टानांवा
क्यलक्षणानांपदानांसमयेकाभिरेवदर्शितक्रमेणास्मृत्यमुच्चारितंविष्यतीतिनार्थेदृष्टत्वदर्शनेन॥ वाक्यलक्षणप्रसंगे
नवृत्तंथावाक्यार्थस्यसंबंधस्यचमनसेदृश्यविष्यति॥ तत्रावस्थापेक्षेत्रिपिलक्षणेषुप्रतिभावाकार्थः॥ पथादृश्यविष्यति। वि
स्पष्टदृश्यतीनामनिभानेवज्ञायते। वाक्यार्थेहितामाकृतिः॥ अवशिष्टेषुयंवयुलक्षणेषुमध्याद्व्याख्यातशेषोवाक्यमित्यस्मि
न्पक्षेक्रियावाक्यार्थः। यथावक्ष्यति। क्रियाक्षिप्तानांभिन्नेत्यादि॥ पथाचप्रतिभायत्यभूतार्थायामनुष्ठानमाश्रिते। फलेप्र
सवेनयतःसाक्रियावाक्यार्थइति। संघातपक्षेक्रमपक्षेचसंसर्गोवाक्यार्थः सर्व संबंधेतियत्नस्याधिक्यमुपजायते।
वाक्यार्थेनेनसमाहारेनकपदसं [redacted] पमित्यादिनादृश्यविष्यतेनथासंघातपक्षेस्वस्वदर्शनेसानुगुण्यमित्यादिनाप्रका
रेणेत्यादिनाचयपक्षेप्रतियाद्यमानःकार्यानुमेयःसंबंधोत्पन्नसंविज्ञाने स्मरणेनोच्चारणविशेषविज्ञानंपदानांप्र
वार्थीवाक्यार्थइतिलक्ष्यतेयदाभावेषुयक्तव्यंयदाकांक्षमित्यादिलक्षणेषुहृदयेसंस्कृत्यस्वयमनंतरंप्रक्ष्यतेवाक्यार्थः। प
दानिरूपयिष्यतिनेषांतुलक्षणेवाक्यार्थः प्रतिभेदंसमाप्यतेतथाहवैरैर्गुणतोपयार्थान्मापरः परः। संसर्गेस्वमक्रांत

राम०
२

स्तथाविधवर्णवस्तुस्थितिरभिधेयःपदस्यार्थोवाक्यस्यार्थःप्रयोजने॥ स्मरणेनप्रयोजनेवाक्यार्थस्मरणेतत्कोविन्म
नेसर्वलक्षणासाधारणाभिनिनप्रयोजनवाक्यार्थो [redacted] वाक्यलक्षणेषुदृश्यविभज
नेनदेवप्रतिभासंसर्गः। संसर्गवशान्निराकांक्षोविशेषावस्थितःपदार्थस्वसंसृष्टस्वार्थः क्रियाप्रयोजनंवेतिपदवाक्या
र्थोदृश्यविष्यतः। षेसर्गेसंसर्गवशाद्विशेषावस्थितेपदार्थेचवाक्यार्थेभिहितान्वयः संसर्गेक्रियायोवाभिहितान्वयः
प्रतिभार्थेतुकारकेवप्रतिपत्तिरितिनतत्रकाचिदभिहितान्वयानुपपत्तिरभिधानवच्चोप्रयोजनेनत्वभिहितान्वयत्वं विधिनि
योगभावनासंतानस्तुवाक्यार्थोनिरूपितः। पस्माद्भावनाक्रिययोः प्रयोगनामाप शेषत्वस्थितेः केवलेप्रकृतार्थप्रत्यया
र्थतायामत्रवैयाकरणामीमांसकयोर्विवादः। किंचभावनासकर्मिकेवाकर्मिकायिक्रियेतिसर्वत्रभेदेसाधनत्वविशेषाद्भेद
रूपानयोः। पथाधात्वर्थभूताक्रियासाध्यतेपेक्षतयाभावनापीतिकर्तव्यतांशभेदेहेतुनयोर्भवति। विधिनियोगोतुलिङ्लो
ट्लेटोवर्तमानेषष्ठीक्रियार्थेविनस्यंविधत्वादनादिहेतुनिनतत्प्रेरणेकृतंतत्प्रेरणाहिवाक्यार्थेविकल्पाहितवासना
भवोयत्नाक्रमवभिरिवाक्रमैर्ह्येहत्पत्तयाधीतेःपदार्थैस्त्रिरूपैरनुगतोपयार्थान्मापरः परः। संसर्गेस्वमक्रांत

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

३ रूपनाध्यस्तानविभागावशात्कानांवाक्यार्थरतिभापशःप्रतिभासोदृष्टवातौमंतव्यः।वाक्यमपितन्नरनारिद्वा
सन्नाप्रबोधजन्मकक्रमवन्हिरिवाक्रमेःपदैश्चित्रीकृतःदृष्टवहीरूपनाध्यस्तमानो विशिष्टविकल्पोद्विरूप्यमान
आकारविशेषवद्वहीरूपनाध्यस्तरतिप्रायशोदृश्यतेसंसर्गरतिरित्यस्यसोदरमेवेतिनतन्मतानुसारेणवाक्य
वाक्यार्थयोरिहसंग्रहोवेदितव्यःनैयायिकादीनांतुदृष्टेदृष्टेवर्तीस्मृतिसचिवोयोवर्णोनपदवस्थानुभवविषयीक्रियमाणःपदंयथातथैवस्मारणेसचिवेनोत्पन्नेपदेनोपनतमनामतीतिकोवार्थरतिप्रायशःसंसर्गपक्षएवास्मांतमवतिरतिनतदसंयहणाशिरश्चक्रवा।अथवाभावनावशवस्कस्मिन्पक्षेदात्मकेवाक्यप्रतिभासक्षणेचवाक्यार्थेवाक्यवाक्यार्थयोरध्यासनूपःसंबंधःपदस्मृतिवाक्यजन्यवाक्यार्थरतिरित्यादि।अवशिष्टेषुपक्षेषु
वाच्यवाचकभावलक्षणोयोगनात्यस्यशब्दार्थयोःसंबंधोमीमांसकदृष्टा।शाबरस्तीनानुसारेणानुविधानवादनयेनवो
ङशब्दार्थैसर्वत्रकार्यकारणभावस्य।।वाक्यार्थवोरेतुतत्रसंकेतलक्षणोसौवोद्धव्यः।।नैयायिकाद्यनुसारेणतुसंकेत

राम० ३

तिपरकोऽनुसंधानमिष्यतेतत्रेयंकारणात्मावेदरतिवैकोनवपदंशब्दःसोदृश्येणवाक्यप्रतिभेववाक्यार्थीधा
रश्वसंबंधरतिपदंवाहि। पश्यदूषणापरःपरंरोकाकारेव्यवस्थापयतीत्यस्यकोऽस्यसंबंधः।।अथवातिकाकारमीमांस
कोक्तमोक्षीमक्षणयोःकिंसमावेशउतभिन्नविषयेतिविचारयंमाह।। ।निघातादिश्चवस्तुधर्मशाब्दिव्यवस्थाभाषितं।
साकांक्षावयवंतेननसर्वंतुल्यलक्षणादृश्यविधिःसामर्थ्यसन्निधिभाषितः।।तत्रसत्यपिपदरानासामर्थ्येनिघातादृपः
कृविन्नेष्यते।।यथा।।अपेदंहरहानेनऊहनंवचनंभविष्यति।ऊहनेपचनवभवीष्यतीति।अत्रानेनेतिसर्वनाम्नादृश्यप
रामर्शादूरतिनास्तितस्यसामर्थ्यंनयाचष्टदूरंसोदरेनसंबंधात्वचस्यर्थस्तेनसहसामर्थ्यं।।एवंचसतिसामर्थ्येनिघा
तिःरीतिनिघातःप्राप्नोतितेनपचेकवचनस्येतिचाहेणं।नचेष्यतेवाक्यभेदस्तसामर्थ्याभावेपीष्यते।यथानघात्तिष्ठतिकू
लेशालीनोतेऊहनेनासामीवी।अत्रनघात्तिष्ठतीत्यस्यवसंबंधानुपपत्तेःसामर्थ्यनास्तिदूरस्थतेवनिघातः।।नयाशाल्यो
नोपुष्पदृश्वसामर्थ्याभावः।।दृश्यतेचेतमयावेकवचनस्येतिपुष्पदृदेशदृत्तोयवादिकंकृतानिघातादिश्वस्यार्थमा
ह्।समानवाक्येनिघातपुष्पदृस्मदृदेशवकृत्वादितिवेवापेदंदृदृस्यत्र सत्यपिसामर्थ्येनास्तिनिघातस्यप्रसंगोवधवाधमतो

भिन्नवाक्यतयावस्थानात्। अतीन्द्रियार्थाहारणस्यपरेरङ्गरूपेकेवाक्ये। हरानेनेतिचहिनोर्यवाक्ये। नह्यात्मिष्ठनीत्याहोत्वच
ध्वधिमतोःपदयोःसामर्थ्याभावेऽप्येकवाक्यत्वव्यवस्थितौ। न दर्शनेतस्यनिघातारूपरहितनात्मिघातमत्वस्य। समानवाक्येनि
घातारयोवक्ष्याम्यङ्गे। तत्रवाक्येविज्ञातेसमानवाक्यत्वेतयतरहितमसंगात्तत्रवाग्निकारोरणारहेववाक्यलक्षणमङ्गे। आ
ख्यातेसाध्यकारकविशेषणवाक्यमेकंहिनिरेनिरेवंचमीमांसकोङ्गेनास्यसर्वत्रसमावेशोस्तिनवेतिविचार्यते। शास्त्रे
वाक्यकारेणनिघातादिव्यवस्थार्थंयद्वाक्यलक्षणंपरिभाषितंतेनतन्मीमांसकोङ्गेवाक्यलक्षणंसकलंननुस्मत्यस्मृ
।सकांक्षावयवमित्यनेनमीमांसकोङ्गेवाक्यलक्षणंसूचितं। तत्रह्यविरहेणसमाविशतः। पथानघातिष्ठतिकूले। शालौ
नौतेऊर्ध्वंनदाम्नीति। अथरेङ्गेहरानेनाऊर्ध्वंनपचतवभविष्यतीत्यादावसमावेशःमीमांसकवाक्यलक्षणसमाश्रय
णेनात्रमाप्रवेतिनिघातारूपस्यैकमयोजनत्वात्। नचैवंसति। तस्माद्धार्त्तिककारीयमेववाक्यलक्षणंज्याय। अथात्रप्रयोग
मीमांसकवाक्यलक्षणमर्थेहरेरणमहर्दधिनुमारुहा।सकांक्षावयवंभेदेपरनाकांक्षाशब्दकं।।कर्मप्रधानंगुणाश्च हे
कार्थेवाक्यमिष्यतेभेदेविभागेविशेषजिज्ञासायामाकांक्षावयवं।। अविभागेतुपरनाकांक्षाःशब्दाःपरानिषस्मिन्ते

राम॰
४

रनाकांक्षशब्दकं। कर्मप्रधानं। क्रियापदप्रधानमित्यर्थः। तस्मैवंप्रधानायाभिधेयमयुक्तत्वादित्यभिप्रायः। गुणविहिरो
धेपदयुक्तं। एकार्थमेकमयोजनं। हरानीत्यार्त्तिककारीयमवाक्यलक्षणंस्यादित्याशंक्याह।। संवोधनपदप्रयुक्तने
क्रियापदविशेषकं।। व्रजानिरेवरन्नेतिनिघातोनयथासतीतिव्रजानिरेवरन्नेत्येतत्पदंनाद्यंनवाक्यंकिंनाधिकविहिरोधेनि
नित्यसप्तम्यंतसंगृहीतत्वात्। अष्टमिकाभावेत्रितस्यैवेतिनिघातोनप्रामाणीतिचेद्यः। आद्यंनेत्याद्यंसकारकंसविशेषणा
मितिसामान्येनाभिधानात्सक्रियविशेषणस्याप्याख्यातस्यवाक्येमहिमः। तथासत्रंसंबोधमानेरेवरन्नेविषयावाक्यंनिक्रिया
असंबोधमानेरेवरन्नविषयायाःसंबोधमानयत्तरन्नविषयायाश्चथगेवेतिविशिष्टवाक्यंनक्रियापाठविशेषणंकल्पयि
त्वामानाधिकरण्येनभवति। यथामृदुकरणेतिशोभनंकरणेतीति। अत्रकरोमर्थेयस्यसृष्टिमादिविशेषणंविशिष्टस्यैवप्रतीतेः
सृष्टिस्त्वहोनकरोत्यादिक्रियायासामानाधिकरण्यं। एवंचासत्यभेदायाःक्रियायाविशेषणमित्यसत्यप्रधानत्वात्क्रियासर्वनाम्ना
नपुंसकेनयोगः क्रियायास्त्वनिर्वर्त्यत्वात्कर्मत्वमितिन्यायसद्भावेकर्मत्वंनपुंसकतावेतिक्रियाविशेषणानांकर्मत्वंनपुं
सकत्वेनगतावेतिनार्थगतौयेवत्वंनेवैयधिकरण्यंनापिविशेषणंभवति। यथाव्रजानिरेवरन्नेतिअत्रहिरेवरन्नत्रजानीत

हिवाक्यलक्षणार्थयोरेकत्वेपानकरसमरूपरसचित्ररूपनरसिंहगवयचित्रज्ञानवत्समानमेवेत्युच्यते।यथानिर्विभागस्फोट
लक्षणोवाचकेनयावत्साधीयिनयाविधरेकमनयोरेकयाग्रहेमत्वमुक्तं।एवमेतंरहस्यंतमुपदर्श्यतत्समर्थनमुपदर्शयि
तुमाह।।चित्रमेकंरूपमयथाभेदेनिरंशैनैः।नीलादिभिःसमाख्यानैक्रियतेभित्रलक्षणैः।चित्रेहिरूपमवयविभवतमनंशं
मेकमेवनत्रेवावयवगतेर्यथा नीलादिभिःभेदेननिरंशंमरंशंनेयंयातेःपृथग्रूपैरवसमाख्यानेक्रियते।तथाप्रकृतेकिमित्यु
ह।। ॥तथैवैकस्यवाक्यस्यनिरंशस्यसतेतःशब्दांतरैःसमाख्यानंसाकांक्षैरनुगम्यते।एकस्यनिर्विभागस्यवाक्यस्यत
तःपदैरंशास्तावन्नगतेःपदांतरैरभ्याख्यानेनतथैवक्रियतइति।नवापदस्थोर्थयोगाद्दिसस्मिन्दृश्यतेतंभेदयदृश्यप्र
तिभमयथादृष्टिः कल्पितैरेवविभक्तेतांतथावाक्येष्वसत्यभेदानामेवाबुधैर्बोधनायपदानांविभागोदृष्टयदृतिप्रदर्शयितुमाह
।यथापदैर्विभक्तेप्रकृतिप्रत्ययादयःभयोहूरस्तथावाक्येपदानामपवर्तितेपरेहियथाप्रकृतिप्रत्ययविभागोसत्यएववास
व्युत्पादनायकल्पते।नथावाक्येवाक्यार्थप्रतिपादनायपदानामपवर्तितरतिर्वोद्धव्यंनत्ववाक्यादेवाद्धानंपदानांक
वलंमित्रंयदसत्कल्पमाश्रेदृश्यनदृतिप्रतिपादनायवर्णानांरसरूपत्वेवर्णभागेदृश्यतेपदांतरसरूपाश्चयदृभागाअवस्थिताः

यथासंघ्यक्षरेषुभागावर्णानांरसरूपादृश्यतेपरमार्थेनस्वल्पयदृकल्पनिर्विभागाएव॥एवंवाक्येपदांतररसरूपा।प
दरूपाभागाःपदभागाःपदवानिरंशेयेभागाःग्रहणिप्रत्ययरूपालेवस्थिताइति।एतदेवव्यक्तीकुर्वन्नाहभागेनचर्थसं
क्तावयवोदकपावकवत्।अन्वयव्यतिरेकोनुव्यवहारनिबंधने।नहिरूपभेदेनवपरस्परोदकपावकयोर्वोदृश्यावशाद्दयो
रर्थावगमःकश्चिदस्तिअपितुशास्त्रेपदस्यप्रकृतिप्रत्ययोरन्वयव्यतिरेकाभ्यांविनाकथमसोबुध्यतेतदेवनिरंश
मेववाक्येवाचकमित्येतदुपेक्ष्य॥अथवाक्यार्थेसापितथैवनिर्विभागत्वेप्रतिपादयितुमाह।।शब्दस्यनविभागोस्तिकु
तोर्थस्यभविष्यति।विभागेःक्रियाभेदमविहायनिषध्यते।शब्दस्यैकोवयवोनास्तिसहायस्यप्रतिभाद
यस्यार्थस्यकुतोभविष्यति।यथानिरंशेपिध्वनि।विच्छेदृश्यदृश्योर्थोनेप्रतिभात्मेवजायते।वाक्यार्थेरहिताभाहीतिनात
स्यवदानुरोधेनपदार्थस्यापिप्रकृतिप्रत्ययादयोवेनभागकल्पना।।महत्तविभागेनप्रक्रियाभेदेनार्थभेदेन
सत्यर्थेपप्रतिपत्तेरनिर्वाकुर्वःपुनश्चैवंतत्पदार्थभेदानांलोकिदृष्टांतमदर्शनेदृष्टेकमाह।। ॥वाक्यार्थो
पयोनास्तिकश्चिद्वाक्यागकेवलेदृश्यतेयावाक्येतथैवस्युरर्थकाः।पदाद्वाक्यंतकेवलशब्देवाक्यंशब्दस्य

MEMORIAL LIBRARY

नंपदार्थैमात्राभिरनुभवदशाहीनेवास नास्मेसंस्कारस्वभावं। ततकिंव्यतिरिक्तमिनिहूयीगतिः। व्य
तिरिक्तमिनिहूयीगतिः। व्यतिरेकेतत्सत्तेनतिंविहितिकर्थंनहूणकमादिकोव्यवहारः। अव्यतिरिकेपुनापिसेवैकानिर्विभागे
तियदार्थैमात्रावतकालव्यवहारकर्थंनिर्वाहयेद्हितत्वनानात्वाभ्योनिर्वचनवुद्देःकर्तुंनपार्यतेनरतिपतत्किंचिद्ततापुनश्चां
क तकोऽवैलैर्लविद्विभक्तरूपवयुक्तरतिप्रतियादपितुमाह्।।भावनासमपेक्षेतेनतत्कमसामर्थ्यं मङ्गंम। व्याहतभेदोयेनार्थोभेदवा
नुपलभ्येत।। वस्तुकोऽसर्वशंकानिवारणार्थंकस्मैकस्वस्मैनिरूपितमेवातस्माद्दृहाक्षपक्षंमेस्कारस्वभावेकेवाचकेख
पदार्थैभावनावलेतरूपाधिक्यसामर्थ्यंकमेसामर्थ्यंशक्तिर्यस्यतत्कृतसामर्थ्यंभवगतम्विनार्थीवाव्यक्तरूपोवा
हृतभेदोभवंतंगावयदार्थोपाधिक्षणभेदवानिदोपलभ्येतनपरमार्थतः। यस्यपुनस्तानियदान्येवोपलभ्यमानानिवस्तुसंति
वाकेभिन्नानिनतद्व्यतिरिक्तमेकमनेशमस्यवेवस्वभावेवाकोतत्सपदान्यपिभवर्णाव्यतिरेकाभिधंते। वर्णाअपिभागवं
नरतिमकर्षमास्तोभेदरावसर्वत्रस्याहितियदवादिनंदूषयितुमाह।।यदानिवाकेनान्येववर्णास्तेचयेदधिवर्णाधुवर्णाभागानो
भेदःस्यात्सामाणुवतोयथावयवयतिरेकोणवेषविनरोकस्यानेगीकरोवपदानामपिभागवत्वाभ्यागपरिकल्पनायाअति

३ अतश्चोक्तरीत्याभागमसत्वाद्यपदेशविरहात्किमत्रवाचकमेनद्व्यतिरिक्तमन्यपदेरिश्यतां। ३

मसंगात्तयरमाणुनामवशेषः। तेषामपिकेषांचिन्नतेवद्भेनपुगपद्योगात्संशनायामणीयसाव्यवयवस्यानुपपत्तिः।
अतश्चव्यपदेश्यपदार्थैविरहितंत्रिरूपंहेतवजगदयतितंतेषेववर्णाभागानामतुपश्येत्सान्यत्रवर्णाएकःकश्चित्स्यात्ततश्चभावेप
दमपिनभवेदितिप्रतियादयितुमाह।। भागानामनुपश्येत्सात्रवर्णानपरंभवेत्। तेषामव्यपदेश्यलक्षिमन्यदपदार्थरूपन्नोंअ
लेइत्यानेगीकरणात्पदानामुक्तेनन्यायेनानुपपत्तेरितिनवस्तिवदावकःस्यात्। अस्तिचवाकाथेस्यप्रतितिःसासनिमित्ताभवि
तुमर्हतीत्येकएवनिरूपाभिधेयोवंशेव्यक्तिरेकोपजातिरेकोटेवावाचकोगीकार्यइतिसिद्धोतः।एवंनावद्दीरूपंवस्तु
स्कोटजातिस्कोटेवावाचकमाश्रित्यवाकेवाक्यातेरर्थानीमंतरेणवयवंवेशस्वभावेशक्त्यायमपेनिर्विभागेशक्तत्तत्वमि
तियदीतेनतदेवनादैर्वेहिःप्रकाशितंवाक्यमाङ्गराचार्यास्यानंवुद्धनसंहृतिरितुदिष्टेवाक्यानुमाह।।वंशःशब्दनन्तंतुनाहे
रेकंप्रकाशितंनतद्वाहणरेशंतस्यवाक्येनतथैकनावाक्यविचारेमस्तकेनेतस्मात्सेकनानिरंशनेवप्रतियाघतइतिनेदम
त्पन्नाद्वाक्यमस्तीकेनपतिरिक्तनासेनवाक्येनसर्वः। नेकस्तेवाक्येनत्याद्यावद्वाक्यार्थीपसंहरः प्रतिभात्मकःपदार्थभागैर
भिव्यक्तेरनिमंगाद्वाक्यार्थभागेस्तथातेवाक्यातेरर्थः प्रकाश्यतेतेषांमतेरवाक्यवादिनामाद्यानांमतेभोजराजावाऋषि

वाक्यार्थरतिरोद्देयो नैव शब्दार्थावभिन्नावेकस्यानात्मनत्वसंवेदनेनैवलुनः व्हिःस्थितेभेदाविवप्रतिभासेनेतिवेध्यमि
माह। एकस्येवात्मनोभेदोशब्दार्थावेष्यस्तितो। ननुशब्दार्थौवाच्यवाचकाविनिर्मिद्यमानकथंतयोरभेदस्याशङ्क्याह।।
प्रकाशकमकाश्यंचकाचैकारागरूपता। अनर्मोत्मनस्तस्मादशब्दत्वंस्वसंवेदा।।तस्माद्विशब्दतत्वस्यात्मरूपस्यशक्ति
भेदाद्यंभेदप्रतिभासोनविरुद्ध्यते। एतच्चाग्रेवक्ष्यमाणंगमकाद्येकस्यस्वबीजस्येत्यादिना। इहमयिनस्यशक्तिभेदाद्भेदप्रतिभासत
इतिप्रसङ्गाद्याह।। तस्येवात्मनित्वनास्तित्वनास्तित्वसामर्थ्यसमवस्थिते।। अकर्मेकप्रतिभासेत्यवहारनिबन्धने।।तस्यतदेवैकंनिर्विभा
गेपरेतत्तत्वमाश्रित्यापेक्षकलोकसंव्यवहारःशक्तिभेदात्मनीयते। किंपुनरयंवाच्यवाचकविभागस्तत्रस्वरूपस्वरूपेक्षयावपु
रुः। इतीपरेवादिप्रतमाशंक्यपुनरपिहर्षेणयुक्ताह।। एवमप्यपभाषाणांत्वन्मतेनार्थोनास्तिकल्पनेयदार्थाभ्युपेयमाणाहानर्थकेप्रसज्य
ते। यदिपदार्थसंप्रत्ययःप्रमाणंयदपदार्थेसत्तायामध्यक्षतोनहिदृष्टनगमभ्यानयुक्तंदृष्टेनप्रतिबन्धेदृष्टेपदार्थोनानुप
लभ्यतेनपदार्थाभ्युपेयाद्यर्थमाणात्रत्रत्यपेयाहानस्यानर्थकप्रसज्यते। ननुशब्दानर्थकस्योच्चारणंवैफल्यादुच्चारिताहानस्यात्व
त्प्रमाणान्नहार्थप्रत्ययस्यानुपपत्तेः किंनिषेधनावाक्यार्थेप्रतीतिःस्यादितियत्किंचिदेतत्। नथाचपदानामप्यवस्थितेःपदवादो

नुपपन्नएवत्वन्मतेनेदमभिधातुमाह।।राजपदेनराजार्थोभिन्नरूपेणागम्यते।।राजाराजनेराज्ञाराजेराजोराजिराजनीत्येवमनि
यतस्वरूपेणराजपदेनाजार्थेप्रतीतिर्दृश्यते।यदिपदस्यसमताख्यानदानियतेनतत्परिहृश्येतसर्वत्रनदृश्यते।नोचेन्मन्यामहेमिथ्यै
वपदानीति।इतोपिनास्तिपदमित्याह।।इत्यावाक्यात्तहृश्येपदंदृश्यदर्शनमन्यत्रयुज्यते।।एवमुपदर्शनस्यसंस्याहनोराजशब्दाद्यावाक्यात्तहृश्यः न
नुनस्वेराजपत्येत्यत्रराजभ्राजस्पदेत्यर्थप्रतीतिःस्यात्ननचैतदिष्टंतस्मात्पार्थिकंनियहानिनसेनेवा।नकेवलेकेवलानोनिपत
रूपासंभवत्तेषांपदत्वेनाविशिष्टानामित्याह।।यथाशुक्लादिरूपेविनेदाश्वेनगम्यते।कश्चिदेवविशिष्टोर्थःसर्वेषुपदेषुतथा
।अस्त्यर्थकारणस्यानुपपत्तेर्विनेवजात्यंतरविशिष्टःकश्चिदर्थोगम्यते।तस्मात्सर्वेषुपदेषुपदार्थविभागेषुवाक्याभिव्यङ्ग
केषुसत्त्वंवेदवाक्यावगतिपूर्वकोवाक्यार्थेप्रसवस्तेनवपुनः।ननुएवंसतियोयंपदस्यदृश्यविभागःशब्दानामुच्यतेसहृदयैस्तदयुक्त
मुच्यते।।वाक्यतत्पर्यानुरोधेःसहृदयपरिकल्प्यते।।केवलंविदुषांशब्दवेशात्प्रावाक्यमुपगम्यते।।इतिवाक्यपदा:सहृदयपरिकल्प्यनेकेपांवि
दांनावाक्येविग्रहरूपेपर्यालोचनप्रतीतेःहीदृशब्दत्वमुच्यते।यथोक्तंत्वयापिकेति।अत्रैतेतंपिरतोनिवासदेत्यायामर्थप्राप्तंमीव:
सम्यवस्थायोक्तंत्वयापिकेतिनाप्यंतरपुरुषार्थस्यकस्यचित्प्रतीतिःनचतत्प्रतीत्यपनिकिंपालक्ष्यतइतिरूढिरूपतास्थाप्यते

केषांचित्तुनिवाक्यो रर्थस्यसादृश्यादयोगिकत्वं। यथाजयुक्तरति। परिकल्पनारत्यनेनसर्वेमेन रत्ययविभागादिकेणात्म
समवायवकल्पनामात्रं। परमार्थतस्तुतत्रहाकारेनिर्विभागमेवेष स्वप्नान्तरप्रतिभासिनिपाद्यते। एतदेवशास्त्रकारानुगम्य
न्तरस्यनेनयुक्तीकृतमाकथमेनदुच्यतइत्याह। ॥उपायापायिषेहयास्तानुपपादयन्नुपसंहरति। शास्त्रमुपायः शब्दपरिस्पंदो।
तेषुवृत्तेमुख्येपोजनसंपन्नेरनुपयोगइतितत्फलपरित्यागः। उपायाश्चनियतारत्याह॥उपायानांचनियमोनावश्यमवनिष्टेतेजार्थे
कंथचिन्मुख्यः कश्चित्तंप्रतिपद्यते॥ कश्चिद्वाचार्यः पाणिनिरित्यनेनलक्षणाशास्त्रेणशब्दानधिगच्छति। कश्चिदन्येनेतिनानि
यमः। एतेहेत्वपदेशेनतमर्थंकंथंचिदित्याहेत्या। तस्मात्तेस्वरूपस्यविभक्तस्यार्थविशेषस्यवाकमेकमनेकंवाभेदयतीतिनिबंधनमि
तिपदस्यार्थमविभागकल्पनमसंसर्गनभेदेनेतिप्रतिपादयितुमाह। संसृष्टावाविभक्तावाभेदावाकनिबंधनाः। अतएवनिरंशाकार्थ
पदार्थेप्रत्येतव्यार्थीध्यासमात्रसंबंधगर्भेणैकस्मादेवपदात्। अनेपदस्वेतमभिधानमाह। सोयमित्यभिसंबंधोवृत्तध्याप्रक्रम्य
तेयदा। वाक्यार्थस्यतदेकोपिवर्णः प्रत्ययकः कश्चित्। सोपध्यभिसंबंधोध्यासरूपोवा वाक्यार्थस्यवाक्येनसहपदस्यप्रक्रम्यते।
तदेकोपिवर्णोवा वाक्यार्थस्यवाचकोभवत्येव। किंपुनरनेकमशेषविशेषाभिधानविवक्षयोहिरितेपदमिति। एवमध्यासवशाद्

DR BHAU DAJI MEMORIAL

कवाक्यार्थयोरभिन्नस्वरूपवाहवाक्यार्थोभिन्नकोवाक्यमपिस्फोटात्मकमभिन्नकमेवेत्युक्तं। वाक्यार्थस्तत्रैकोपी
त्यादि। इहानीमभिहितान्वयपक्षसमाश्रयेणसंघातपक्षस्यप्रदर्शनायाह॥ केवलेनपदेनार्थोयावानेवाभिधीयते। वा
क्यस्यतावतोर्थस्यतदाहाभिधायकं। संबंधेसतिपदस्याधिक्यमुपयन्त्यायते। वाक्यार्थमेवतेप्राहुरेनेकपदसंश्रयंक्रियत्वप
रेयस्मैरार्थेणवाचकं। वाक्यस्यमपितेनैवाभिधानात्। ततः समुदायेपदानांपरस्परान्वयेयदर्थवशाद्विशेषसंसर्गः सवा
क्यार्थः। उक्तंचपदस्याधिक्यंवाक्यार्थस्यहति। अनेकपदसंश्रयमितिनेन संघातोवाक्यमितिहीतं। वाक्यार्थस्यवाक्यान्नानि
त्यत्वेकपदसमाप्तिः केषांचिन्मतेसंख्यावत्समुदायपरिसमाप्तिरितिपक्षस्यदर्शयितुमाह। सत्यनेकपदस्योपप्रतिभेदेस
माप्यते। नानित्वत्समुदायेपिसंख्यावत्कल्पनेयरेः। अथावाक्यंपक्षस्वयमकारणेनरेतान्नित्यानभिधानमदर्शनान्नार्थस्यवा
क्यार्थस्यनित्यकमित्याह॥ सर्वेभेदानुगंपनुसामान्यमपरेविदुः। तत्रार्थांतरसंसर्गाभ्रज्जनेभेदरूपतां। सर्वेषांभेदानांप्रानु
गुण्यपरिमितत्वाविधेसामान्येसंसर्गत्वभंगमाकांक्षायोग्यतासन्निधानवशेनचेतरेतरसंसर्गोत्रियन्तस्वरूपंवाक्या
र्थे। तत्रचाकांक्षासंसर्गयेपमस्फुटरूपतावाक्यार्थस्यनाभिताप्तार्थमेनिश्चिनिवारयतीत्याह॥ मेलानाकांक्षतलम्पया

वर्णोच्चयेक्रमरहितोऽनुपसंहारोऽस्फुटपिनुमाह। वर्णानांचपदानांचक्रममात्रनिवेशिनीपदाद्यावाक्यसंज्ञाच वर्णोक्र
मःपरमुच्यतेनामवाक्यसंज्ञापरक्रमस्वपुक्तान्यार्थमतीतिदर्शनात्। क्रमस्यशब्दानवर्णोपदरत्नसमुक्तपसंहर्तुमाह॥
शब्दत्वेनेष्यतेतयोःतयोर्वर्णोपदयोःशब्दत्वंप्रतीत्यात्मत्वेपिवाचकत्वमस्तीतिव्यक्तेः। अथिनक्रमस्यैवापरक्रमस्यशब्द
त्वेवाक्यार्थेनार्थवत्तापरमवाक्यार्थभागेत्युपहानमर्थवत्त्वम्। एवंवर्णक्रमस्यापिशब्दत्वंपदार्थेनार्थवतःनदृश्यतेवर्णो
नांकिंनागीत्रियतइत्याह॥समानेपिवुशब्दत्वेदृष्टंसमयःपदानां प्रतिवर्णात्सोनास्तिपदस्यार्थमतोविदुः। वर्णोपदत्वभ
णसोभयत्रवस्यात्सशब्दत्वेसमानेपदानांक्रमाद्वाक्यार्थस्यागमोदृश्यतेनवर्णादिसंततःपदान्येवार्थवंति। तत्क्रमश्चैव
वाक्यसंसर्गोवाक्यार्थइति।स्यानोसद्यानःक्रमस्तेथैकोनवपदत्वंशब्दःस्फोविनावाच्यास्तेमेतिव्याख्यातानिवैयाणिवाक्य
स्वरूपाणिनिरेकत्वेनोपसंहरतिनतेसंघातयस्मुपसंहर्तुंनावहाद्यथासत्यवावर्णाविनावाच्यनकेनचित्। अर्थवेनतःस
मुदितावाक्यमप्येवमिष्यते। वर्णानांसमुदायार्थेनैकत्वंनामनर्थवत्त्वंयद्यातयाहनाकेवलानामर्थासंभवात्तत्समु
दायेश्ववाक्याभिधानव्याख्यातं। क्रमपरस्यमप्युपसंहर्तुमाह॥ अनर्थकानुपयोगात्तस्यार्थेनार्थवंतिवा। क्रमोगृहीतान्याह

वाक्यार्थेभिन्नत्वस्यगृहीतपदानिकेवलान्यनर्थकानिनिकेसंविन्मतेसार्थेनार्थवंति। क्रमेणोच्चारितानिवाक्यांतरया विधादृष्टवा
र्थेभिन्नत्वेसतीतिक्रमस्वरूपंसंसर्गात्मकंविशिष्टमेवसंसर्गवशान्निराकांक्षंविशेषाद्विप्रतिपन्नपदार्थस्वरूपमेवव्यतिरिक्तम्व
स्तुतइति।स्फोटपक्षमप्युपसंहर्तुमाह॥नित्यत्वेसमुदायानांनानात्वेवापिकल्पनेएकस्यैवार्थतामादृत्यसाध्यमिचाहिणो।
दृष्टेवदृश्यगामध्यानंब्रुवंस्तेनैवाहिकानिभिन्नत्वंकुर्वीतानिपदसमुदायात्मकानिशब्दरूपाभिन्नानेवाभयमर्थः।तत्र
त्रैकरूपिभिन्नाअपिहिनयेक्रमेवस्फोटव्यक्तिस्फोटात्मकंनिरमभिव्यंजंतिदेवदत्तगामध्यानंत्यादिकेषुभिन्नवर्णकुंडीतेषुवास्फो
ठजातिर्नित्यादेवदत्तपदसमुदायाभिव्यंग्यावाक्यार्थेसंबंधप्रतिभात्मकस्यपतिपादिकेतिमतेभेदाद्व्यक्तिस्फोटोपसंहारः त
देवंसंघातादीनिवैशिष्टिकानिवाक्यस्थानिवाक्यात्मानिभवाक्यात्मतेवाक्यमितिवाक्यात्मतेति।एषचमेधाहिति।सूत्रकारोभिप्रायम
नुसृत्यसंघातरूपंशब्दवाक्यवाक्यार्थपरंभ्युपगम्यतदितरद्दूषयितुंतेदूषणीयमाहुकाश्चिभिप्रायेणापिसंघातंभ्युपगंतव्यंतुपक्रम्यते
तथात्वेभाष्यंसंघातोनपदंकारणंअनुवर्तमानःपदस्यहेतुर्नामत्वंघटतेसंघातमनुवर्तमानंयथा।यथात्वंघटस्यमयुक्तंरूपिअत्रेयंहिदृष्टा
संघातानुवृत्तिर्दृष्टानेवांशानुवर्तमानंहिदृष्ट्वात्मानंकुर्वतीतिपदकारणंदृष्टंसंघातेनेत्यतदसंगतंस्यात्।।संघातेनचेतदृष्टमवयवेसंघटनात्म

त्वानेषोपदेशकारेणामलक्षणामनवस्थेत्यप्यसंगतम्। तथाप्रयुक्तपदविषयेपदानांसमत्वान्नित्यविभागोपपत्तिर्द्र
नित्यथालक्षणालक्षणानुसारेणपदकारेणाप्रयुक्तमित्येतदनुपपन्नमेव। आहचैवंभाष्यकारः। तस्मान्नमाप्नोति। पदाम्
स्तस्मान्नित्यकमभित्रत्वभावंवाकानेदबुधवोधनायपदविभागःकल्पितइतिनेदमभिधानुमाह। अभेदएवैकालेहाः क
ल्पितावाक्यादिभिःपुनरेवंरूपकारस्यभाष्यकारस्यवाक्यंरूपंहोभिरचितः। तस्माद्धाक्यादिभिःस्फोटादिभिरभेदकल्पन
माश्रित्यकात्स्न्यनिकम्पदादोषमुपगतइत्यर्थः॥ पदवाक्यमतमपिसमासादुपदर्शयति॥ भेदएवानभेदासक्तमंत्रेपदहीनः। भे
दप्रतिभासएवैकानभेदानस्वाभिमतोदहीनःपदमेवसत्यमंगीकृतेस्वेकमंवंवाक्यनामकालंनिकमाहुः। अथपदिनैवं
स्थितिः। तत्कार्यपदप्रकृतिःसंहितेतिभाष्यकारव्याख्यानेविरुद्धापरानिमकृतिर्यस्याःसंहितायास्मर्थोभावोवर्तते। पदानांवास्त
त्पत्वात्तत्कारणीकासंहिताप्युक्तास्याहित्यालोप्यंरूपंस्वेणपदेनतोवादधिनुमाह। पदप्रकृतिभावश्चइतिभेदेनवर्त्त
ते। इतिभेदमेवप्रदर्शयितुमाह॥ यदानांसंहितायोनिःसंहितावापदाश्रयाःभवंरूपंस्वेपदप्रकृतिःसंहितेतिनिर्वक्तव्यमा
सेनयाख्यातस्यर्थःप्रतीयेनाभिप्रायेणभाष्येनलक्षणेनेत्यादिकमुक्तमभिधातुमाहपदाम्नापश्चपदम्यःसंहिता

थाणाप्रतीकः। नित्यसन्नकंयेकार्यंयंलक्षणाप्रतीनात्। पदेहियदाम्नापःसंहिताप्रतीकेनित्यःसत्यमेतोभ्युपगतत्तत्प्रकृत्यं
त्वम् [redacted] णाप्रतीनात्यंकार्यमितिनलक्षणेनपदकाराःस्माहिनाभाष्यकारोप्रतीयेत
त्पदनश्चपदान्यसमासितस्यप्रतिभासेनतत्वमभिहितमितिभाष्यकारस्याप्यवरूपोपिप्रेतरहितोरहस्यीपरवादिनेप्र
तिपत्तयेमाह॥ प्रतिपत्तयेसंवंधः पदार्थमस्यपेणथा। पदेखेवमसंवंधवाक्यार्थस्यनिरूपणंदेवदत्तोदेवदत्तपदानहकारहि
वरोवरोमतिरेवदत्तमस्यायनेयते। नथेवदेवदत्तगामश्वाइत्यादिवाक्यार्थस्यदेवदत्तादिपदंयंप्रतिनात्तिमत्यायन्त
यते। इत्यस्यनर्थकत्वेवाक्यादेरर्थप्रतीतिरित्यनेनवाक्यमेवार्थवहति। एतावत्प्रतिविधानुपदवाक्यादावाक्यार्थः से
तिविशेतेपदेषुसदृशनिषुपथानथेववर्णेषुपदार्थः सदृशनिषुदृश्यतेवर्णाअर्थवंतोवाक्येपदान्यपीतिदृष्टंकेवले
थथासदृशेनपदेषुसन्नुवाक्यार्थःसंनिविशतेतत्वमतिलभतेनथेववर्णेषुपिनुदीसदृशनिषुदृश्यतेथंउपजायत
दृतिनेतावतावर्णादृशेनेनपदानामनर्थकत्वं। एतदेवदृष्टांतेनदर्शयितुमाह॥ सएषप्रात्वंपथान्येनसंसृष्टसदृश्यतेते।
वर्णाप्यन्येनवर्णेनसंवदंतावदंतथा। प्रात्वमपिसदृश्येवस्वरूपःसभतिपथान्येनकेनचिन्नजातीयेनविलक्षणेनवा

संस्कृतम् । तत्र शब्दानुपपत्तिरर्थानुपपत्तिश्च । तत्र शब्दानुपपत्तिः । कथम् । अनेकार्थत्वात् । अनेकार्थो हि शब्दः । तद्यथा । गौरित्यत्र गौर्वाग्वृषभः प्रतिपत्रादिषु पठ्यते । द्वौ हावित्यत्र द्वौ द्वौ हावित्यनेनार्थेन । न चैकस्मिन्नर्थे द्वौ शब्दौ प्रयुज्यते । अनुपपन्नत्वात् । अथ मन्यसे । द्वौ हावित्यत्र द्वौ शब्दौ प्रयुज्यते । न । कस्मात् । अनुपपन्नत्वात् । अनुपपन्नं हि द्वौ हावित्यत्र द्वौ शब्दौ प्रयुज्यते

ति कीदृशेसहचारिणाऽभिहितेकार्यसमवेते।इत्यविशेषाणांनत्वन्येषांसमस्तानामसंभवादर्शनमनाश्रेयणव।एतदेव
मीलयितुमाह।।नचसामान्यवत्तत्वेक्रियाशब्देनलक्षिताः।विशेषानहिसर्वेषांसतोशब्देभिधायकः।यजातिनाहिक्रियाशब्देना
चष्टेतत्वेसामान्यवत्तत्वेविशेषास्तद्वन्नगोनालक्षिताअश्विसाऽपिनुइत्यत्वमेवानेदेवदाभ्युपगमेहीहशेनासामान्य
मात्राश्रयःकिमितिनागीक्रियतइत्याशंक्याह।नहीत्यादि।नहिसकलेनिहितविशेषाभिधायकःशब्दःपीहइहतथाभू
तीतेःएतदेवदृष्टांतेनस्फुटीकर्तुमाह।।मुक्तकादयोगुणाःसंतोयथानत्राःक्वचिन्नित्याःक्वचिदागंतवोभेदानाश्रित्यवसहचारिणोगौ
हिभिरित्यत्रयथायुक्तंकैरिगुणयोगेनविवक्षितःतथात्रगौहिभिर्धृतेतेतिभेदानाश्रित्यविवक्षाभेदानाश्रित्यवसहचारिणोगौ
श्चेतिनतेभ्यस्थितमेतत्।यदत्रयजातिक्रियासहचरितशब्दाभ्युपायाभिधायकत्वंहिशब्दानांद्रव्यविशेषवचनहीनानांतत्वेनकि
णप्रतिनिधीपेतद्रव्यंप्रतिनिधीपतरतिमत्वाभावेनतत्सदृशंवाणद्रव्यंतेणयोगेनयागनिर्वर्तनेनिमित्तप्रतिनिधिसमाश्रय
णनविधर्थीवुष्टानेनिष्पन्नीनिमत्तरवसाहःनेत्तेरवप्रतिनिधिमयोजनमाह।। ॥अथनिधीप्रतिनिधिकीभूनित्यसकर्मेणा
कार्यस्यवाप्रहनस्यतथैवलोपोमाभूदितिप्रहनस्यकार्यस्यनेनेनहाह।।यन्मुख्याभावेकार्यंप्रहनिरवनन्माधसी।प्रहनौवा
केननिद्देगणेपनासंपन्नोसमहायस्यसतीतेःतत्रापिप्रतिनिधुपादानेननत्रिवेनेनविधेयं।अन्यथाशिष्टविगर्हणाःप्रसंगाःप्रस
वायः।एवंद्रव्यमात्राश्रेयपक्षेप्रतिनिधिमुपपादयंतोपरंपरार्थोनामनेगीकरोगाःवरत्वादिनाहूषणमाह।। ॥विशिष्टेवक्रिया
यैनवासार्थःपरिकल्प्यते।द्रव्याभावेप्रतिनिधौनसन्तत्सकिंपानरोपनालेऽवालवादिनाव्रीहिकरणकायजातिक्रियानिरपेक्षा
चयवार्थाव्रीहिभिर्यजेतेतत्रवासार्थस्सुच्यतेतेनद्रव्यस्वरूपाश्रयाभेदयरप्रतिनिधिसमाश्रयोनन्तत्रिवेनेनकोपेत
हाव्रीहिभिर्यजेतेतिनिर्देशकरणकयागस्वरूपस्यतत्कार्यस्यमागत्यप्रतिनिधिनानत्रिवेनेनोवाकरणकत्वनक्रियायामेवानु
छिनाभवतीतिनक्रियाप्रतिनिधीयतेद्रव्येनुप्रतिनिधीयतइत्यायस्योपरक्षणाद्व्रीहिनस्याकरणमेवस्यात्।अथत्वयाप्रतिनि
धिर्नाश्रीयतइत्यच्यते।वत्रामन्त्रिसंस्पर्शादिनानशाम्यएतास्यसमर्थेनानन्वारब्धशास्त्रार्थाएतेयःप्रतिनिधिरितिपदपदार्थोनापभवे
वाक्यमात्मरूपस्याभ्युपगमेप्रतिनिधमावरतिवोधैपिकादिनियतपदम श्रौतोपपत्तरसप्यभिधानुमाहःवित्तानार्थपदे
यकैतरर्थेप्रतियादितेत्किकाहिपदविज्ञानेनतत्किमित्यनुपपन्नं।वनाग्निकआग्नेयनग्निमन्तंवनारण्येयनाग्निमितिपदद्वयेवित्तात्तार्थ

गितन्तत्स्थानेन्यायजातेप्रसङ्गप्रतिषेधेप्यभिसम्बन्धिनामदृष्टेपि॥ अतएववोदनापाकेवप्रमाणत्वसामान्यात्यथममेवसङ्ख्या
णानिदृष्टेनेनहृतंसामान्येनवाक्यधर्म्माणांप्राप्तिकारणेनासंयोगादीनांसाधनानामनिर्देशःकृतरसभिप्रायःएतदुक्तंभवति।यद्यपदार्थ
वत्संयोगनामसंस्कारोयोयःकश्चित्तत्संयोगेनसंयोगःप्रभवतिसर्वकर्मनीयःतत्सम्बोदनापाकादीदृशंप्राप्यंप्राप्तव्यंवा
तत्रप्रसंगोतुसंस्कृतानिनितत्सुरःसास्तेनेवपदस्यदृष्टोविधानमितिसमुच्चयोविकल्पआहतिश्चेत्पदमाहिभिःसहहूर्विंशति
र्वेक्षणानिभवंतिहेत्वक्षणासमुद्देशादृक्षे।अथवासामान्यातिदेशस्यनहभावणायवाहःविशेषातिदेशस्यसामान्यातिदेश
स्यवातिशेषांतरातिदेशोवेसनयोःसंप्रतिपत्तिप्रसङ्गमश्चित्सवतुर्विंशतिःसंपद्यतइत्येवमनेनक्रमेणौनाभिलक्षणानिसन्तेवमनेषि
कल्पषट्हादशवतुर्विंशतिर्वालक्षणानीत्युक्तं।अथैषांनिर्देशनार्थंलेशतःस्वरूपसहितान्युदाहरणादिटीकाकारणाप्र
दर्शितानिनात्रहयोरर्थिनोःकार्यंतासंभविनाप्रयोजकेनैनिर्दीतनामर्थ्येयोयंत्रान्यान्प्रयुक्तानार्थनाप्रेषिसेवध्यमानः
कृतार्थत्वात्स्वकाप्रोजकंवनोपैतिसप्रसंगः।तत्रयोजनकामसंगिकंतद्यथा।सेषान्नाप्यनेतत्रहिकंविदेवशिष्यमृहि
त्यप्रहनेत्यायनेमेहेनाध्यायनांतरस्यप्रयोजनेसमर्थतराभ्यर्थनाः सत्संपर्चिनेदृष्टगध्यायनेसेभवोत्राघवोच्चनभवत्रैपति

अपिवैकेनैवपदेनतदनुनिष्ठानिवेदेपथा।आग्नेयोवैमीषवयायन्वैयीग्नीषोमीयंपशुमुपाकरोतिशमेकादशकपाले
निर्वपतिअत्राग्नीषोमीयपश्वर्थैःप्रयाजानुयाजविधंतैःसंसर्गादग्नीषोमीयंपशुमुपाकरोतिशब्दोनशा
नेपिपशौसर्वाहितिसर्वेनामानीत्यत्रगत्वाभावेपासंगिकमुहरंतिनत्रहिसेत्तासहितंसंवेधविधानपरोवाक्यविरो
धमानहृतार्थत्वात्तुभयसाधनत्वंविसाधनेशसोत्वस्यत्वत्यसनिर्देशात्यगणात्वप्रतिषेधोवक्तुमित्येकैनैव
प्रयुक्तेनोभयमत्रवर्तनहति।अथनेत्रेयत्रार्थिनःसर्वेप्रयोजकाभेदेनाहस्यावाप्तोर्थःप्रतिपत्तव्यस्तमर्थमेवसंभवा
द्बाधवाच्चप्रयोजयंतिनतेत्रेतत्रयाणात्वायोमेकपशौयत्राकरणाधिक्यप्रयोजनंतिलवेत्येवंयथाप्रधानभूतोमेधदर्शयागाआ
येयादृष्टार्थंयेप्रयाजादयःतेदर्शेपश्वाहृताःसर्वेषांतेत्रसाधारणोपकारकाधर्मानुसंधंतेशास्त्रेयथा।
भिन्नार्थयोरुत्पत्तिपाद्यपोत्पत्तिकालेप्येतिनविरोधःसंनिपत्योपकारंनिर्वर्तयतइत्येवंतत्रतत्रसंशयेपिनेत्रसंशय
भवत्येवेतिविवेचयेत्।तद्यथासंख्यासंस्कारोरूपविशेषानुपेक्षात्वहेशंतत्रोक्तंवपुणयहभयप्रतिपत्तिरिति।अथाहतिभेदमेवं
त्रप्रसंगप्रतिषेधोनिर्देशनमुच्यतेभेदेनोक्तावत्रप्रतियत्रभूतांनिदर्शनं।यथाएकेवत्स्त्रमाणांवाराणभूमि

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
DR BHAU DAJI MEMORIAL

षस्याधनेऽप्येवंविधमानदर्शनात्सामर्थ्यात्। तत्रपुरस्तान्नभेदेयवाद्यादिनाबाधकत्वेप्रतिषिद्धेविप्रतिषेधाद्वाक्यभेदस्याप्यनादरात्। ऊ
हःस्वल्पादिमुक्तौसमर्थ्यानाविकोरसामर्थ्याभावात्यङ्गनिरस्यात्रिगदव्याख्यानेनाङ्गिनोनाङ्गेषु। प्रकृतावप्रयत्प्य
ङ्गिशब्दःसमर्थीगाराद्यैहष्टःनत्वविकारेसौर्यादेस्तुहःस्त्येवमाहिनानिमित्तभेदेनबहुभेदोभवत्यहरहरितिवैदिकमुहूर्तगणो
केपिपथाहवनस्योक्तानिष्टहोमाः। आधेवैश्वदेवपशुसत्रषडहतन्त्रपोत्तुनिमित्तवशात्यथमानऊत्वेते। यौकारोपिऊहविधय
त्वमापन्नाःसर्वेविभक्तिनिपरिणामाःनेषुहियोगान्तरेयथाविभक्तयोसवहोपःशब्दउपलक्षणत्वंधत्तानेनविभक्तान्तरयोग
स्यनिषेधेनानयथा। उपदेशेऽजनुनासिकइत्। इतोलोपःअलाद्यादेशानवः। धानोनदानेतिदिनआत्मनेपदीमिति। अनयाहप्रतिष
धभेदेसंवधबाधनमपिनिरस्यतेनयथोक्तस्योक्तानिष्टहोमाद्विभक्तान्तरेपि। अत्रयहिभक्तान्तरेप्येवंशक्तिर्नयथावाक्यो
तेरप्यमिसंबधइतिनयावद्दीक्षणीयकेष्टकामधुमतीपशवोनानयदहरहरित्येवमादिषुसंबधाबाधनंभवतीत्याहः। वेदेषियथाप्यनमा
नेदेदेनदीक्षयतिअग्निर्दीक्षयतिसोमंक्रीणातीक्षयतीत्यत्रयजमानमित्यवाधितमेवसंबध्यते। शास्त्रेपिबहुगणावनुदितिसंख्यातियो
गविधीपमानंसंबंधस्यात्मरूपपरार्थकमसंख्याशब्दस्यभूतस्ययोगान्तरंसंख्याविशेषणत्वंत्यजेत्। तेनासंख्याषष्ठंस्तोभवतीति।

अथानिरेशनिरेशःक्रियते। अन्यत्राप्यधमेपरिसमाप्तानतिरेशःनत्यहोमकाएसामान्यातिरेशोविशेषातिरेशश्चेति। सा
मान्यतिरेशोयथा। अन्यत्रारुणकेतुकेबंधाधर्माअतिदिश्यंतेनत्वभेदेषुधर्मेषुअतिदेशेनभेदसंभवैःसंबधिभिर्यैरतिदिश्यंते। तद्यथाआत्म
नावरुन्धेनक्षत्रेष्टिर्वसंतेनऋतुमित्यत्रयागानर्थीआत्मानशब्देनयेनिमित्तावर्थायानिकर्माणितान्यस्यैतानिकार्याणितान्यस्यैतानम
लक्षयन्त्रात्मानंयजेतेतिनिरुप्यतेनथागरुत्वतेगरुत्मतेवृत्रघ्नेवृत्रंजिघांसतेयथा। दर्शपूर्णमासावरुन्धेषिणंपशुनावरुन्धेऽग्नीषोमीयं
पशुमालभतेसोमेनयजतेवाजपेयेनस्वाराज्यंगच्छतीत्यादिषुनानिरेशसामर्थ्यादिशिष्टमुक्तिर्गत
कार्यातिरेशः। अत्रात्मावरुन्धेत्रात्मानंयजेतेतिनयजमानेऽन्वयोवाक्यस्यैवंनेतव्यःसत्यपभेदेभेदोनिरेशेतिन्यायेनयोनि
र्भेदात्यजेतेतिकारकभूतनिकरःतेषुनिपतत्यवक्रियतेऽनेकेषामान्यमात्रेशब्दार्थोविशेषाश्चयजिचोदिताःसामर्थ्यमेतेगतानो
विशेषेषुनातिरिच्यतइतिनत्रवेदेयथाआयुर्वैघृतंतेजोवैघृतंतेजसैवैनंतत्करोतिवनाकरोतिवनाकरोतिवैश्वदेवेघृतेनहविषोनहविर्निरुप्यतो
यतेशास्त्रेत्वनुपनिरेशाद्विभक्तिभिःसंबंधःप्रकाशैर्विशेषातिरेशःपीड्यतेनत्रक्षणातिरेशोयथाहिवैश्वदेवेचरौचरुत्रहिमनुरुपेणवाहेश
स्यातिरिष्यतेनतत्रक्षणक्रियतेनामवाहिवैश्वदेवेभवतिपथाघपतश्चक्रुर्नीतिनिमित्तातिरेशोयथाहवैवसनरतिअग्नेरहरेवसं

यत्रिमित्तेऽआत्मनेपदेरुःकाद्दितश्चेवसंज्ञेतत्स्यादितिशिष्यतइति।नाद्रात्म्यादितिहेशात्पृथा।तुकमंधित्रेपरागम्यत्स्यइति।अत्रसुवे
तमामंत्रितस्यमत्वासत्वेकत्वंनाद्रात्म्यमापद्यतेतस्यंरलभतइति।शास्त्रादितिहेशःकार्यादितिहेशोवाएवंकर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइ
ति।अत्रहिशास्त्रादितिहेशएककःशपाकाधनेस्यादितियस्मिन्धौकर्मकर्तर्येवसंज्ञानारभ्यते।तिमादितिषेधाद्रिशयोवलीयस्त्व
मिति।कार्यादितिहेशेनुकर्मवत्कर्मणोमनेनेवयद्विधौयतइतियत्करणंपात्रान्त्रास्यस्यशपावाधेनिनोपसंख्यानारंभः।अप
हेशादितिहेशात्तुआकारोनैवसेभवति।सेनापशारविशेषाहत्कारादेफल्यप्रसंगाच्चेति।अथाधिकारस्यनिहेशेनेअधिवृसा
मर्थेणशास्त्रायर्थेहासयोगोवृमधिकारः।सविधतेपस्मासाधिकारी।अधिवृमधिकारकारणं।पेरेहिपुरुषार्थमज्ञापकंगमावक्ष
ते।अस्मादप्यधीयमानादिकञ्छिहितसेवाधितेसमर्थमधिकारकारणमउसत्रायांज्ञापित्सभिनयेनहिदृश्यायामन्योर्श
नाधिक्रियतेअधिनःवर्त्तिपसामर्थ्योभावःकेषुचित्कर्मसुशास्त्रेणापर्यवसानात्।यथाशस्त्रान्त्र्यंनाधिक्रियंते।अदृष्टार्थवि
शेषेहितमर्थांसामर्थ्यंशास्त्रेणसमधिगम्येते।तस्मात्यधानमधिकारकारणंशास्त्रोपदेशमाचक्षते।तत्रलोकेयथा यूष
मभ्यनिवमत्रयामेनगरंवाधिकृतइतिराजानियुंक्तेविदेयथाग्रिहोत्रेजुहूमान्त्वंगवीमोवाह्मणास्त्वंत्रह्मणास्यधिवृहिमि

यधिकारइति।।शास्त्रस्यनशक्यंपरुषधर्मेषधिकारः।नत्रेषोदाशदःसभुस्रासाधुरुपिशास्त्रीयः प्रायोगिकश्च।शास्त्रीयो
पित्रेधामतियाद्धःप्रतिपादकश्चभयरूपश्चनत्रप्रतिपाद्योयथाग्नौहिनियतमनंशतिपादकंयथा।प्रकृतिप्रत्ययाहि:
तेनहिंसुभकाराहिःप्रयोगस्यःप्रतिपाद्यते।उभयरूपोयथारतयशदःसहितयशदेनप्रतिपाद्यते।प्रयोगस्यवसरतयश
दंप्रतिपादयति।प्रायोगिकश्चलौकिकवैदिकभेदेनद्विधेत्वमस्यभुनाप्रहोदाशदःतेषुमध्येप्रतिपादेषुव्याकरणंशास्त्रंप्रा
धिकारःनकसादिषुनहितेव्याकरोतिनयुंक्तेइतिराजानियुंक्तेविदेयथाग्रिहोत्रेजुहूमान्त्वंगवीमोवाह्मणास्त्वंत्रह्मणास्यधिवृहिमि
यालौकिकश्चापुनरधिविशिष्टावयहसंप्रत्ययहनुत्तहिपीतश्चत्यःपीकल्पितरूपविषयोसश्चत्ययेशोव्यपहेश्यश्च
सत्भावमापद्योःसत्भूतश्चत्यस्यशब्दस्यार्थोविवक्षामधिकृतंसंनिधानश्च।अभिधीयमानःप्रतिपाद्यमानश्च।अभिसंहि
तोनोनरीपकश्चेति।नत्रवत्कर्मावेत्यादौयोसुंप्रतिपादयितुंनसमीहितःयत्कसमीहितोसावभिधेयः।तत्रैवशब्दस्या
धिकारःसचद्विधाशास्त्रीयलौकिकभेदेन।तत्रशास्त्रीयआवापोद्वौकिःलौकिकत्वेलुः।लौकिकेयार्थेशब्दस्याधिका
रेनशास्त्रीयाशास्त्रीयेहिपोद्यपःपीकल्पितःएवमतयाभूतोपिशब्दस्यसंभितमावेनयतिपादकोविहितोपते।

नि।स्त्रीरागक्रमत्वपाठक्रमेणपथा।रेरुस्त्रीणामानंगपुस्कोकिलकलापिनं।चक्रकोनीस्रागनित्त्वरकेशेस्त्वपानिनाः।इस
त्रपथापठितानांयथापठितैर्नसंबंधस्तनि।वेरेयथासमिधोयजतिनन्नतपातंपजनि।स्रोपजनिनिर्हियजनिस्तोहाकारं
यजतीत्येवमात्मकेषुप्रयोजनेषुयथायाठमेवक्रमेरागानुष्ठानेस्त्रियथा।विप्रतिषेधेपरकार्यंपूर्वत्रासिद्धमितित्व।अत्रहिशा
स्त्रपाठमेवापेक्ष्यपूर्वमिदंपरमितिव्यवस्थाप्यते।कांक्रमेणपथा।येनैवक्रमेणब्राह्मणाक्षत्रियविशावर्णासमाचारप्रतिपा
दकानिप्रकरणान्यदृष्टानितेनैवाभिधीयतइति।वेरेनुकुत्रचिद्यालोकर्मतियेनैवकर्तृकाक्रमेणाकर्माणिवोधंतेनतेनैवक्रमे
णपवेनैतेयथायाज्ञानुवाक्यानामाग्नेयाद्दीनांच।अत्रयेनैवक्रमेणायाज्ञानुवाक्यानांसंनिवेशस्तेनैवक्रमेणाग्नेयाद्दीनांस
न्निवेशलोकाक्रमेणसंबंधःशास्त्रियथा।हिर्वचनकोजातंप्रसारणकरमिति।नेरेवविप्रतिषेधेसतिपूर्वंभवतीति।प्रकृति
कमेणयथापेनैवक्रमेणब्राह्मणाःसमानाःप्रविशंतिनेनैवक्रमेणायथात्वौहितेकार्यमितिलभतेनरतिविरेयथा।तत्सदृशा
त्रापत्तालक्षणनात्रभेनेतत्रतत्सदृशानामज्ञानांग्रोक्षणविशसनयर्थिक्रियानिक्रमेणाचोदितानि।अनुष्ठानुःपुनर्लिङ्गा
वशेनेषुभवतीमानस्पतरवाएयपशोर्लिङ्गानुष्ठानतिषामाघस्यानुष्ठानमारंभेनिनैवप्रकृतिक्रमेणापरंकोथनुष्ठानेवि

राम०
२६

धनरतिसंबंधप्रतियनुष्ठानवशानप्रकृतःक्रमःप्रकृतिक्रमस्तमनुते।शास्त्रियथाभाष्यक्रमेणयैवानुपूर्व्यीर्थीनांमाक्रमीवःतयैव
ज्ञानामपियथायाठमेवक्रमेणप्रथमंसिद्धसंबंधानस्त्रीप्रत्ययश्रवणेनतत्कर्मसंस्मारितेवेधेदेकवचनमत्यवनेनतथैवचय
रागेरेशारिकार्यंतेनैवक्रमेणप्रवर्तनरतिप्रतिपत्तिक्रमोपथा।।युर्-त्वर्-त्वर्-तरप्रत्ययवधिप्रयोगेपूर्वमनुगम
उच्चार्यतेनयापिवर्यंविधिसामार्थ्यमतिपक्षमानासप्तदशीप्रतिपद्यामहेपश्चाद्रागमितिशास्त्रीयमुपरुरुत्सो।लोकेयथा
पुरुषोरत्नरत्नकेप्युच्चारणक्रममतिक्रम्यानार्थंयेवक्षेरेनेवपुरुषस्यप्रतिपत्तिर्वेरेयथा।प्रधानभागाःपूर्वंमुक्ताअ
पसंतरयागनिर्वर्तनानसारेणोवप्रतिपत्तिमुपोद्दंतिपथाहीसतीयाहीनांसोमस्यचाजत्वहिंसोमयागस्यप्रधानस्यपूर्वं
वृद्धुपादेयहीसतीयाद्दियागनिर्वर्तनेनपूर्वंकमेवसोमयप्रतिपत्तिःप्रयोगक्रमलक्षणपथा।इहत्रिभाहीयथानुपूर्व्योअनुवं
धःप्रयुक्तानर्थवैवंसंस्कारभंतरतिणास्त्रीयमुपरुरुत्सोवेरेयथा।इहापूर्वमासाभ्यामिष्ट्वासेनयजेतेत्यत्रदर्शपू
र्णमासयागपूर्वकमन्यानुष्ठानेविनियंवृद्धिक्रमोयथा।शास्त्रेवर्णानामिकोपगादीत्याहोवृद्धाद्योदीपर्यंकत्यनेतथा
च।दीर्घापर्यंमकालत्वयेनसंहिताचेत्सर्वंपराभवारसंहितम्।एकवर्णावर्तिन्याहावत्रस्त्रीनप्रधेतित्यत्रवर्णा

नामित्याशंक्योक्तंभाष्यकारेणबुद्धेरुत्कर्षसर्वाश्रयेष्टाः कर्तृधीरस्तस्मीतिंमुदेनार्थान्वाच्यान्
दृष्टावुपेक्षेकुर्यात्सोयंपर्यनुयोगइतिशास्त्रेबुद्धिक्रमः लोकेविधृतःक्रमेणप्रवृत्तावुपेसंकलयतिवेदेप्र
यजादीनामुत्पन्नप्रध्वंसिनांबुद्धेवसंकलनमितिबोधः क्रमः सर्वएवबोद्धुः क्रमोनवस्तुसमुत्थ
इतियदाहुः प्रतिपत्तिक्रमोनवस्तुसमुत्थइतिअथएषांक्रमाणांबलाबलचिंतांकरोतिक्रमोयमं
त्रबलवानितियथावेदेप्रथमंभोज्यिनव्यस्ततोभ्यञ्जनमितिअथक्रमप्रतियोगिनंदर्शयितुमाह
अस्मिन्स्कन्नविवक्षितइतिक्रमइतिप्रकृतं।अविवक्षाक्रमस्यप्रतिपक्षः तद्यथावेदेऽनुषाक्तेणांक्रम
विवक्षानिमित्तवशादृश्यते लोकेप्रतिपत्तृणामपिदृश्यते शास्त्रेयथोक्तंवार्तिककृताअतिप्रसंगोगुण
वृद्धिप्रतिषेधेकृतीत्यादिअथप्रयोजकाप्रयोजकेनिदर्शयते। इदंपरांगैसंवत्सरंगानामप्रयोजकं॥ अ
योजकमिदंतेषामत्रेदंनांतरीयकमितितत्रराजाद्यधिकारायाः प्रयोजकः हस्त्याद्यस्तदाधाराअप्र
योजकाअपिछत्रशस्त्रायथासंबध्यमानाः प्रयोजकाउभयेरेकफलतयाप्रयोजकं प्रयोजकमा
वंफलभेदेभीयसमुदाहरणेरेमितिलोकेवेदशास्त्रयोरथ्यूह्य॥ अथशेषिशेषोदर्शयितुमाहइदंप्र

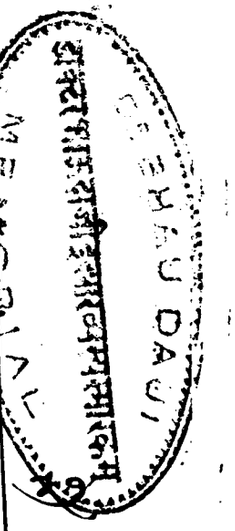

धानंशेषोयंमितिवेदेयथाव्रीहीनवहंतितंडुलान्पिनष्टीत्यादयः शेषिअपघातः शेषस्तदर्थत्वात्लोकशास्त्रयोरुभयुदाहरणंअशेषि
कशेषिशेषभावस्योक्तिकर्तव्यतांप्रदर्शयितुमाहविभक्तयोग्यक्रमस्तस्यमितितदेवंगुणप्रधानभावस्यपरिकरबंधसहितस्यो
पदर्शनंकृत्वातत्रैवांतरभेदमाहसाक्षादस्योपकारीदंडमाहुरितिशेषकमितितत्रलोकेसाक्षादुपकारकंयथास्वात्म
न्यलंकारादिभारानदेवपुत्रराजादिषुशास्त्रेपिसाक्षादुपकारकंप्रत्यक्षस्यप्रकृत्यादियत्प्रकृत्यादेर्विशेषणंतदारादु
पकारकंयथाएरजसादावित्यर्णनलादिधातोर्विशेषणंकर्तरिशेषणंचपश्चादितिवेदेप्यवघातादिरदर्शपूर्णमास
योःसाक्षादंगंप्रयाजादिकंत्वारादुपकारकंरत्येवंसप्रभेदंसपरिकरबंधंशेषशेषिभावमुपदर्श्यदानीभेदप्रदर्शयितु
माह॥ शक्तिव्यापारभेदोयमितिशक्तिव्यापारभेदाश्रयणेनबहुविधोभेदोलक्ष्यतेतत्रलोकेबलाहकाद्द्योतते।
बलाहकोविद्योततेबलाहकोविद्योततेइत्यत्रबलाहकस्यापादानाधिकरणकर्तृशक्तीनांभेदः शास्त्रेचात्रेवविवक्षा
वशात्तुव्यापारभेदश्चेत्येवंशक्तिव्यापारभेदः शक्तिभेदमंतरेणाव्यापारभेदस्यासंभवा
त्॥ अथफलभेदेनभेदमाह।फलमनुभिमतइति।यथैकस्यदानस्यापुरोडाशेश्वर्याणिभिन्नानिफलानि।अन्ये

त्वायुष्यमर्त्तिषु सत्सु प्रीतिविशेषमेवैकं फलमाहुः तथा वक्ष्यति नक्रियाणामेकं फलं पथाव्यवहारदर्शनेप्रजानामेकोनियमः। पथा वक्ष्यति भिन्नव्यापाररूपाणां व्यवहारादिदर्शनेकर्तृणां दर्शनं भिन्नं संभूयार्थस्य साधकमिति। प्रकारांतरेणापि भेदं दर्शयितुमाह। संबंधाज्ज्ञातभेदोपमिति। पथा ख्यातेर्धातुस्तयास्तापाः क्रियायाः प्रत्ययवाच्यकर्तृभेदे सतिक्रियायाश्चापि भेदः प्रतीयते। पचतः पचेतीति। पथोक्तसाधनभेदात्तिङ्नुफलाभावात्फलंभवत्येवानवबोधश्चेत्साधनेभ्यः प्रसिद्धासाविति। इदानीमस्येवप्रतियक्षमूतमभेदं दर्शयितुमाह॥ भेदस्त्वन्नादिवक्षितइति। अन्नशब्दस्यभेदोयथा। समानकर्तृकयोरित्यत्रपक्वौदनंभुंक्तइतिकर्तृकर्मणोः क्रियाभेदेनप्राप्तःशक्तिभेदोवक्ष्यानविवक्षितः। तथाचसत्यसमानकर्तृकत्वमुपपन्नंभवति। व्यापाराऽभेदः प्रागेवदर्शितोधनुर्याविध्यतीत्यत्रापि फलाभेदोपिपूर्वमुक्तएव। पथादानस्यैकाप्रीतिः फलमितिकेचिदिति। संबंधाज्ज्ञातभेदत्वं। यथाऽऽस्यतेदेवदत्तेनेत्यत्रभावेलकारउत्पन्नः साधनभेदानुयादानात्क्रियाभेदमपिगमयितुंनशक्नोति। देवदत्तेनेत्यस्मात्प्रतीतिरितिचेदेवंयदायक्षयेतदुक्तमस्माभिरित्यदोषः। तदेवंशाक्यादिभेदेनबहुविधोभेदइतिलक्ष्यस्वरूपमेवोक्त्वाऽतथातत्प्रतिपक्षभेदंतस्यदूषणभेदोपिबहुविधइतिदर्शयन्नाह। अनेनोस्यभेदाभेदयोः केचिन्नास्तवकवयोविद्वन्मान्याशारणत्वादविवक्षोपकवित्वेकिंकाक्वचित्स्वा

पोक्षीत्येतदप्यन्नानुसर्तव्यमितिविदेपिभेदव्यवहारोदृश्यतेयजूंदीक्षतिजुहोतीत्यादौ पाकेन होमरूपादनुबंधभेदापूर्वस्यभेदः। अभेदोपिययथास्यमाप्यानेपादियागानामेकस्मिन्नेवसाध्येएकमिष्यतइति। एवंषट्त्रिंशदुक्तलक्षणानिपूर्वकृतानिवेकृतानिचसप्रतियक्षाणिदर्शितानि। इदानींयज्ञादशचतुर्विंशतिव्यतिरिक्ताअथवाबहुप्रकारान्याथाः यदार्थनिश्चयहेतवःसंतितिप्रोद्घाटयितुमेकाकारःप्रदर्शयिषुमाह॥ प्रज्यप्रतिषेधोपर्युदासोपमन्नता। इदंगोसादृश्यमिदमुख्यापीरंगुरुलक्षिदंदेनागांगमयेतिवाक्यस्यबहुभेदंविलक्ष्यते। इदंनियम्यतेस्यान्नपोगत्वमुपन्नायते। अस्यवाक्यांतरेदृष्टालिंगादेर्दोतुमीपते। अनेशब्दादपोद्वयंयदार्थः प्रविभज्यंते। इतिवाक्येषुयेधर्मोःपदार्थोपनिबंधनाः॥ नसचेतिनप्रकल्प्येरन्यदिचेत्स्यादवाचकं। तन्नप्रसज्यप्रतिषेधोपमितिपक्षेक्रियापदेननञ्जःसंबंधोवाक्यभेदश्चशास्त्रेयथाःकर्तरिकारकंदृष्टं। वेदेयथाज्ञासीनिहंतव्यःनानृतंवदेदित्यादिलोकेपथान्नंसूर्यंपश्यराजदारादिति। पयुदासोयमन्नञिति। पयुदासःखलुप्रसज्यप्रतिषेधविपरीतस्तन्नर्थंरक्षते नेवनञ्जःसंबंधःएकवाक्यतावज्ञकचनामज्ञात्वाऽर्थयोगंननेनन्नुप्रतिषेधंकरोतिति।

न्न शास्त्रेयथार्क्षतोनुपसर्गेकइतिवेदेयथाऽत्रब्राह्मणाःसोमविक्रयीत्यत्र जातिमात्रानुगमेनब्राह्मणासदृश
सकस्यविदेर्वप्रतिपत्तिः॥पथावनोधतमोमादिस्मान्नैमुदाहरणाप्रदूरविप्रकर्षीदत्र वेदिकमेवलोकेपथा
ब्राह्मणामानयेति।दूदंगोरणमिति।शास्त्रेयथातत्पुरुषःसमानाधिकरणादिति।अत्रावयवानांसमाना
धिकरणात्नतत्पुरुषस्यापिसमानाधिकरणत्वं।वेदेयथा॥अत्रदित्योपूपःयजमानःप्रस्तरइति।अत्रगु
णार्थेकर्मद्रव्यदेवतादिरर्थादिरित्युच्यते।लोकेचसिंहोमाणवकःगंगायांघोषइत्यादि।दूदंमुख्यमिति।अत्रशा
स्त्रेयथाधातोःप्रायदिकादित्यादावभिधेयस्यमुख्यत्वं।वेदेयथा।यजमानोधर्युमन्त्रलिंगतइत्यात्रा
धार्युर्यजमानोमुख्यावाक्यलिंगयाश्रूरोमाणवकइति।व्यधिदमिति।शास्त्रेयथाएकश्रुतिदूरात्संहृत्य
तितत्रहिलोकिकर्ध्यःसंबुद्धेर्ग्रहणंव्यापित्वान्नतद्ग्रहणंहिशास्त्रोपापिसंबुद्धिःपरिग्रहीतोभवति।वृक्ष
त्तिच।विषयेकन्निमस्यापिलोकिकैःकचिद्दूरेन्व्याप्तोतिदूरात्संबुद्धौतथाचग्रहणंदूषोरिति।पानत्संबो
धनानुग्रहस्तन्नासर्वमनुगंतव्यंयेपित्वेनेतिवेदेपिसंज्ञेनेमिकासन्निहत्यानरोत्तमं॥सोपीतमसि
गंगापांचाद्रेचापिविमुच्यतइति।अत्रसकृदेवचर्म्मनात्रैलोक्यांतरगतसर्वतीर्थस्नानमितिव्या

२ सर्वप्रधानमागविषयाःज्योतिष्टोमेनेत्याधिकारविधयः॥३यत्रलोकेपथाकथादिरनिकर्तव्यतयासन्निहिताऽपरसिंधुस्नानंयथेत्येव

प्युदाहरणंप्रसंगादुक्तम्।गुरूल्लाघवंदर्शयितुंदर्शयितुमितिशिष्यप्र
सिद्धासाधुशब्दोघप्रतिपादनेलघुरुपायः।सरावतुप्रतिपदिकादनभिहितकर्मादिगतेकत्वादौत्वा
दयादत्यादिनागुरुः॥लोकेपिलोहितशालिमानयधर्मभृत्यादिवचनव्यक्तियुक्तमधारयमत्वार्थेपिपो
रुक्तात्क्रियमाणापोःगुरुप्रक्रमत्वयजोपेतेलघुत्वेतुप्रक्रमस्यबहुग्रीहिस्तत्रेतिवेदेगुरूल्लाघवव्यवहा
रस्तत्रप्रसंगाद्दर्शितमु।तत्राहत्रोगुरुःक्रमोयथाग्निःप्रथमामन्वहन्निहन्नमग्निमिति।तत्रप्रसंगपोक्त
लाघवव्यवहारेपथानिदर्शितंप्रागिति।भेदेनांगांगिभावोस्तीतियेथाशास्त्रेसपुत्रोविधानेसुतर्पण
स्यकर्तरिकृदित्यादिवेदेयथाएकस्येवावयवःसंबध्यमानोव्यवहितेरपिवाख्यातैरेःसंबंधमुप
पातियथा।स्विद्रेणेत्यादिभिस्त्यादिभिरिति।पूर्वमेकस्येवांगांगिभावदृढानीबहूनामंगिनांय
थाप्रदर्शितमेकमंगमितिपुनरस्योपादानं।लोकेपिमणिःशाणोल्लोढाशरादिरिदार्श्यतेपुलिनाकलाश
यश्चंद्रःसुरतमुदितावालतेनामदक्षीणानागःसमरविधौहेतिनिहीतस्तनिम्नाशोभतेगलितवि
भवार्थिसुनरइत्यादिलेकारस्यैकस्यरावह्निपायावह्निभीक्ष्यसंबंधदृष्टेः।बहुभेदविकल्पतदतितत्र

३० शास्त्रेपथा। क्वचित्प्राप्तविकल्पं। क्वचिदप्राप्तविकल्पं। क्वचिदुभयविकल्पं। वेदेपथा॥ प किंचित प्राग्यो
यात्सर्वमुपाक्षुकर्त्तव्यमित्यनोपाक्षुखेरत्यादीक्षाणीयापोथश्च मुक्षैःस्वरविधानमित्यादि। लौकिकंतारूप्यतरो के
रियमित्यादौ। लोकेपिपथा॥ किं तारूप्यतरोरियमित्यादौमहाकविमिरूत्प्रेशितविकल्पाः॥ दर्शनिपम्य
तइति। शास्त्रेपथा॥ पतिःसएवतेप्राग्धतेरित्यादिविदियथानक्षंदस्तावावाचंविसजेदिति। अत्रैवंयतूक्त
वक्रालेवाविसर्गानियमितं। लोकेयथापार्थवेधनुर्द्वारइत्यत्रधानुष्कत्वंपार्थेनिमम्यते। अस्यात्रपो
ग्ययोत्वमुपजायतइतिपथास्त्रे। ऊर्थेनऽणःप्रसज्यमानस्येवरूपरत्वंप्रतिपोग्यत्वमुपजायतइतिय
थावापदएकस्मिन्तुदात्तेस्वरितेवाक्रियमाणेपमणोवर्ज्यमिनेशैदर्थीसमर्थः शास्त्रर्षिर्पुदस्तःसपोग्य
दत्युच्यते। अस्यवाक्यतदर्थलिंगाद्वेदःप्रतीयेदतिशास्त्रेयथाओंपुषणज्यइतिवनासेकृतेस्थानिव
द्भवतीति। वेदेपथा॥ अर्तेःशर्करापदंत्यत्रकेनाक्रादर्त्यकाक्षापंतेनोवेद्यतेमितिद्यतस्तुतेर्वा
तरालिंगात्तद्यतेनाक्रादतिविशेषः प्रतीयते। लोकेपथारामोसौमुवनेषित्यादौदाशरथिःपरशुरामो
तिसंशयेवाक्यंतेरगतादकवाणहतिश्रेणीभूत [illegible] विशालतालविवरोद्दीर्णःस्वरैःसप्तभिर

५ षस्यनिघातेयोग्यस्यमुपजायतेवेदेयथाज्योतिष्टोमेनयजेतेत्यत्रत्रैवर्णिकस्येवयोग्यलोकेपथोक्तेधुरिधुर्योनियुज्यतइतियोगःकश्चि ५

तिलिंगादाशरथिप्रतिपत्तिरेवेतिभ्रमपरादर्थःप्रविभज्यतदृत्ति। शास्त्रेपथावृषशर्वावि
त्यइत्यइत्यस्माद्धेपात्यूशब्दादोदुत्यविपातृभ्योवेपात्यूदतिविभज्यते। वेदेपथावाम्भेतमालभेतेत पर्यं
स्मादापस्यपदार्थादोदोत्यंनायुवेक्षेपिर्मृदेवतेतिप्रविभज्यते। लोकेपिराजपुरुषत्यत्रकस्यराज्ञःभृइत्य क्या
स्येतिप्रश्नेनराजपदार्थप्रविभागंइदानीप्रकृतेचोद्यमुपसहर्तुमाह॥ इतिवाक्यपदा
र्थोपनिबंधनासवीतेनप्रकल्पेरन्यदवेत्स्यदवाचकमिति। अनशेवाक्येकेषुपगम्यमानेवाक्येषुप
दसमुदायरूपेसुसत्यपदार्थोपनिबंधनेसुपेधर्मावार्थेनुग्रहीणःपदार्थविशेषसंप्रतिपत्तिद्वारस्ते सा क्या
कीशर्वात्राऽविद्यमानोदेशप्रविभागेनप्रतिपत्तालनेरन्यदिसत्यपदवाचकंनस्यादितिपदवादीप्र
त्यवतिष्ठतेएवंपदवादिनाऽवइषाक्यवादिनोदूषणात्तेसामापिइदानीमेतत्समाधातुमवइवा
क्यवाद्याह॥ अविभक्तेपिवाक्यार्थेशक्तिभेदादपोतेवाक्यंतरविभागेनपथोक्तनविहध्यतेएत
त्सर्वंपथोक्तमस्मित्यक्षेनविरुध्यतेतिचावासत्यक्षेभविभक्तेनिर्विभागेवाक्यार्थेकस्मिन्यानेकरसा
दिवत्समाश्रीयमाणेशक्तिभेदसामाश्रयेणनवापोद्धृतेकतापोद्धारेसत्यवांतरवाक्यार्थोपजननना

त्सर्वमेतत्सिद्ध्यतीतिनात्यंतं पथाशाक्यदर्शनेनिर्विभागमेकमेवसकलज्ञेलोकविलक्षणंलक्षण
मभ्युपगम्यते। तन्नादितरपदार्थव्यावृत्तिसमाश्रयणानवाज्ञात्यादिव्यवहारंकश्चिन्निर्वर्त्तयेत्तेथो वाङ्मात्रादि
नाशन्निभेदाद्वाक्यार्थप्रविभागिकृतेसर्वंपुज्यतइतिनकश्चिद्दोषोवाक्यांतरविभागेनाविभक्तोपिवाक्यार्थ
योरेकयोगक्षेमत्वादुक्तोपदार्थसंभव

पूर्वकेवोधेवाक्यांतरविभागेनेयुक्त रमसमो
वीनमिवलक्ष्यतइतिचेत्। वाध्यवाधकभावादित्यायोवाक्येपिदृश्यते॥ततोमुहावाक्यंयेक्षपावांत
रवाक्योपन्यवनेनततदृष्टांतोपपिनविरुध्यतदत्युपदर्शितं। तदुपदर्शननेपरिमितैरमाणोपिवाक्यार्थो द्वा
रनिर्वंधनाश्रितेन्यायाःसंभवंतीत्युपदर्शितमेवभवति। एतदेवप्रसिद्धदृष्टांतोपदर्शनेनदृढयितुमाहा
॥पथैवैकस्यगंधसंभेदेनपरिकल्पनापुष्पादिषुतथावाक्यार्थभेदोभिधीयते। स्वकुचंदनादावेक
उपसंश्लिष्टएवगंधस्तस्यत्वयोद्वारस्तामाश्रयेणभेदःकल्पतेयंसुरभिर्गंधइत्यादि। तथाचमस
वार्थापोद्वारसमाश्रयणानपदार्थभेदउपपाद्यते। अपदेवदपदार्थोयंगोपदार्थइत्यादि। दृष्टांतांतरमा

दृ॥तद्यथेनरसिंहंकाप्येकस्मानाद्यतेयथा॥नागंज्ञात्यंतरस्यैव सदृशंप्रतिपद्यते। एकस्मानेनाभिन्नेनेवाद्यतेविषयी
कृतेपरिछिन्नेगवयादौसतितदेकदेशप्रसिद्धंज्ञात्यंतरस्यैवप्रतिपद्यते। एवमपोद्वारसमा श्रयणो
नसर्वेन्यायसमर्थनेकृतेतत्समानयोगक्षेमतयाप्रतिनिधिःश्रुतिवाक्यविरोधश्चसमर्थितएव। अन्ये
त्वंतरवाक्यानामर्थवत्त्वसमर्थनीयमते। अनातमेवापोद्वारमाश्रित्यपिकादिसंदेहेवोधमुद्दर्तुमुक्तावाक्यं
करोति॥अप्रसिद्धंतुपदागमदृष्टमनुपश्यति। तावत्त्वसंदेमूढःसर्वेनाप्रतिपद्यते। तत्राचार्यवपादोभागम
प्रसिद्धमदृष्टमनिश्चितमनुपश्यतिमूढःपरमार्थतस्तुसंवित्तस्यसर्वत्रनिर्विभागेतस्मिन्कृतश्चित्कार
णोत्थाससर्वनापमसविदंतावत्पुनःप्रतिपद्यतइति। प्रकृतेपोजापितुमाह॥तथापिकादियोगेनवाक्यो
त्थंतविलक्षणेसदृशस्यैवसंज्ञानमसतोर्थस्यमन्यते। यूनात्यिकम्रुनीपतामित्येतद्यूनादृक्षम्रनिपता
मित्येतस्माद्वाक्यांतरादस्यतद्विलक्षणमेवयूनादानीपतामितिवाक्यमुन्नेवार्थोवयूनादृक्षान्मुनी यृतामित्य
स्यक्रमवशात्सदृशइतिमन्यते। परमाद्वाक्यांतरायोगस्सकलमुवाक्यंतविलक्षणम्॥एकपदार्थसंदेहसकल
मेवाज्ञातंवाक्यमित्युच्यते। दृष्टांतमाह॥एवमोसादृश्यभागभेदश्चलक्षतेनिलगोसयप्रकाशस्यभागेनवे

नीलपीतादिज्ञानंप्रकाशस्वभावंनिरंशमेवोपजातंतत्स्यज्ञानत्वेनसादृश्यंमन्यते।

नीलज्ञानंपीतज्ञानादितिनतत्रानुगमः कश्चित्तत्अथवा चित्रज्ञानस्यैवभोगसादृश्यंभागेप्रतिपाद्यतेकिंविशिष्टंचित्रज्ञानंनिलरितोलेखिकंचि

तस्यापयेकमेवंनीलपीतादिज्ञानंचभेदः।वस्तुतपुःनर्भिन्नमेवंनीलपीतोलूनीतिनीलादिर्नज्ञासादृश्यंहरितादि

नाभेदंप्रति [redacted] पधतदतिदाङ्मीतिकेपोजयितुमाह।।तथैवभागेसादृश्यभा

भागा गेभेदोवसीपते।भावेविविक्तानामेत्संतंमिन्नधर्मणां।प्रतीतार्थःश्लोकः दृदानोमखंडवादोषदत्वादिनदृश्य

यितुमाह।।रूपनाशेदानोस्यात्कथंचावधिकल्पना।।अगृहीतावधोशब्देकथमर्थोविविच्यतेयदान्येवसत्यांने

तदादध्याने त्यादिसंहितायारूपविनाशात्यदस्यनियतस्यभावेकमवधिंगृहीत्वातदर्थोविविच्यते।।अतःप्र

विभागशून्यं कामभेदेकंसत्यमभ्युपगंतव्यं।अर्थस्वंदृश्यक्षेत्रेतोस्यवतो त्येतत्प्रश्न दृपाःपांक रणायकथमे

कंवासं।अत्रहिशबादृत्येतदृयंसंहितावशाद्विनश्यमित्येतस्यादार्थासंभवात्कार्थतंगतिस्तत्राहासंसर्गइवो रामः

रूपाणांशब्देन्यत्रेव्यवस्थितानानारूपेषुतदृयंतंत्रेणपरमिष्यते।श्वेतदृत्यादौशब्देनान्यत्रास्वरूपेसरूपाणां ३२

संसर्गद्रव्यव्यवस्थितःअतश्चतदृयमपरंतंत्रेणान्यत्रस्थितंतेषुनानारूपेषुत्यापकमिष्यतेतस्यदोषंतदेवव्यचि

ख्यासुराह।।तस्मिन्नभेदेभेदानांसंसर्गादेवंवर्तेतेरूपान्तरात्तेस्मर्दनन्यत्रविभज्यतेतस्मिन्नभेदेएकस्मिन्ते

श्वेतदृत्येवंरूपेभेदानांश्वादतःश्वेतश्वइत्येवासंसर्गइवस्थितःतस्मात्तदृयरूपांतरादनन्यदपितंत्रान्याप

समाश्रयणोनोमपार्थप्रत्यापकृतपाप्रविभज्यतइत्यस्मिन्यक्षेतेइत्येतदखंडमेवप्रत्यापकं।।अथालेव

पूर्वात्प्रत्याप्यप्रत्यापकयोर्विषयभेदेनभेदानेदोस्मृतावित्याह।।शाब्देप्रत्यापकत्वमाश्रितंम। प्रत्याप्येनकविदू

दोषनहणायोस्मृतं।तन्नामेदंप्रसाप्यप्रत्यापकयोःप्रदर्शति।।अंइत्यभेदमाश्रित्यपथासंख्यप्रकल्पितंतज्ज्ञाला

स्वदीर्घसुतइत्यत्रोक्तं।।हस्वादिषुसमसंख्यंऽप्रसिद्धिरुदेशानेदेशोवेषम्यतस्मिन्नुतंसमसंख्यात्रापाणिहि

कानिदेशइतितत्रऊकालइत्यत्रमात्रिकादिमात्रामात्रिमात्राणांसंसृज्यनिर्देशात्प्राप्यप्रत्यापकापोरभेदे

समसंख्यात्रानिर्देशसाम्येसख्यैतानुदेशेहृस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाःपृथग्भवतिखंतेदतिनकश्चिद्दोषःप्रत्यापक

योर्भेदंनिर्दिशतिपुनाह।।लतृदोर्ग्रहणेभेदोन्यत्वाप्यापोरित्यतःस्तासोलुठोरित्यनलृशब्देनलृदलृठो

प्रत्याप्येते।दृतिनिमित्तनिमित्तिनोर्वेषम्यात्सख्यैतानुदेशाभावःप्रामोतिपथासंख्यमनुदेशःसामा

नामित्याशंक्याह।।सख्यसाम्यशब्दतश्चेतृपलादयःपलादयःपरस्मैपदानां।।दोरसःप्रथमस्यचोपवापा

वदत्यानिदेशः।अर्थतश्चेतल्लतृदोर्नेधरोहणंसिधुतक्षेक्ष्वेलादिषुदृतिचोधमेवंपक्षेहपउपस्थितंतत्रो

क्तोः यते।लृलृदोरित्यनलृरूपमात्रस्यानुबंधसामान्यमाश्रित्यनेवनयुनःप्रत्याप्यभेदाश्रित्यनम नो

प्रसामकम

प्युपगम्यते। तृतश्चनिमित्तनिमित्तिनोःसाम्यात्संख्यातानुदेशःसगच्छतेतेनकिंचिदनिष्टं।अथमत्याप्यप्रत्यापकयोर
न्नाप्यभेदंदर्शयितुमाहापरेत्येतदरूपंसन्निधापकंनहिप्रतीयानेनग्रहणास्तिसंभवः॥दश्चन्न
श्चऽ:तघं।तस्यपस्यपदेतस्यपस्यदेतत्संसष्टेकारोकारयोरुपमाणःप्रत्यापकं।।तत्सन्निधानविधारणी
नामभेदात्प्रत्यापकंभवतितेनदंकारोकारयोरपिसोयरूपोपपत्तेनतेयदुत्पन्नलोपःप्रवर्त्ततेतदिचा प्रत्या
प्यप्रत्याप्यप्रत्यथाकापोरभेदोनाश्रीयते।।तदाप्रतीयमानेनप्रत्याप्यमानेनान्येषांग्रहणस्यप्रत्यपनस्यसंभवइ
तिनात्रेष्टंसिध्येत्।तस्मात्तंत्रेणोच्चरितमेकमेवोभयोःप्रत्यापकंसंसष्टरूपत्वादित्यस्यैवश्वेतोधावतीत्यस्या
दुमयार्थप्रतीतिः॥अथांतरवाक्योपस्थापनेनेतद्भेदपार्थ[illegible]प्रत्यापकंभविष्यतीतिदृष्टांतेनप्रदर्शयि
तुमाह॥ऊदत्येतदभिन्नेचभिन्नवाक्यनिबंधनं।भेदेनग्रहणंचास्यपररूपमिवदूपोऽकालदत्येतदभिन्नेच
भिन्नवाक्यनिबंधनं।भेदेनग्रहणंचास्यपररूपमिवदूपोऽकालइत्येतदुपपन्नं।तद्धिदीर्घप्लुतानोच्चारणंसा
मान्येनाभिन्नेतरयोर्दुर्ज्ञातत्वेतद्भेदकंग्रहणंकवाक्यस्थलीयंभवांतरवाक्यनिबंधनंभवतीत्याह।भिन्नावा
क्यनिबंधनमिति।अकालोऽप्लुतसंज्ञाःऊकालोदीर्घसंज्ञःअकालःप्लुतसंज्ञोवेदव्यइति।अतेपरवाक्यनिबं

धनेभवतीत्याहाभिन्नेवग्रहणंप्रत्यापकेस्थितंतदाऊइत्येतदपिभिन्नवाक्यनिबंधनमेवभवतिपथापररूपंसं
सष्टत्वादेकमपिदूपोःप्रत्यापकंदृश्यतेतथेतद्वेदव्यंततश्चश्वेतोधावतीत्यादावंतरवाक्योपस्थापनेनोभ
यापार्थताभविष्यतीतियोजनीयमन्यद्दानाभेदपक्षेएवचार्चिकंकारस्याभिरूपितइतिदर्शयितुमाह॥प्लु
तस्यागैर्विदृद्धिंचसमाहारश्चोस्तथायुदस्यतांपुनर्भेदःशब्देष्वतएतन्माश्रितं।प्लुतावैचेदतावित्यान्नोक्ता।अ
गंविद्धिर्नोपपद्यते।नह्येवोचोकारदंकारऊकारोवित्येवमंगविद्धिप्लुदस्यतांतावेवशब्दावेकत्रसंमिलितावितियव
पदमुपदर्शितःप्रागभेदःसपराकृतेथाचोःसाहारयुदस्यतांभेदएवेष्यतइति।पदोहा।समाहारोचोश्वेत्ना
म्नादितिस्मातेश्वेतोधावतीत्योदीसदृशपौर्नेलनुमनुपदवांतरवाक्योपस्थापनेनतंन्यपासामाश्रयणेनवा
समर्थनंतमापद्यतेतिअथतंत्रमुपसंहर्तुमपक्रमतेतिअईवोदिप्लुतरेप्लुतरूपभेदाग्रमाधथा॥तंत्रोथैकशब्द
स्यैभिन्नोच्चारणतिरन्यथापथाक्रमवशेनअचोदूअईचइतिरान्नैवशब्दास्यरूपाभेदस्तथातंत्र न्यायाश्रय
णेनैकशब्दात्तेभिन्नोच्चारणमन्यथाऋतिरभिन्नाऋतिर्वोदूश्येतितन्नमुपसंगृह्णातिएतदेवास्फोरयितुमाह।
संहितायेपचारणोच्चरणेनि कारणाश्रास्तंतरवंयांतिनशक्यंतरपरिग्रहातासएवशब्देनैकशक्तिरस्मित

पासंहितावियतेप्रतिमासतदत्यंतभेदेवचनंवेतशब्दस्यसंहितंयोर्द्वारणाच्छेक्रांतरयक्षिहेणेमपार्थप्रत्यायकत्वंम
न्यते।एकस्यापिनिमित्तभेदादुद्रे दृश्योनायंदृतिदृष्टांतप्रदर्शनेनाह॥इंद्रियादिविकारेणादृष्टंग्रहत्येषुचस्तु
षुश्चात्मत्यागादृतेभिन्नंग्रहणंसंक्रमःश्रुतो।पथाकाचाक्षुपयहतचक्षुषामेकरमपिवस्तुनानारूपतयावभा
सते।तथासंहितावशादेकोप्यशब्दोरूपांतरेणावभासते।एतदेवाचोसहतुमाह॥अभिधानक्रियापोगाद्वदे
ष्वविकृतेष्वपि।रूपमस्यं तमेदेनतदेवैकंप्रकाशते।अभिधानक्रियासंहितयोरारणामेवतयापो गात्तत्सवं
धादविकृतेष्वपिशब्देष्वेकमेवशब्दांतरपरिग्रहादस्यं तमेदेनप्रकाशते।अथैतदेवागमविषयेदर्शयतेतेनस
वादर्पितुमाह॥अचोवागीतिमात्रं वासाम दृश्यांतंनतु।गीतिभेदादिगृह्यंतेतारावविकृताअचःअचश्चवतु
थेरिताःसामाख्यांपथाप्नुवंति।विशेषणादीरणामात्रंवासामा।पथोच्यतेगीतिषुसामाख्येति।अचोवासामे
त्येतत्ज्ञापयितुमाह॥गीतिभेदादित्यादि।तदेवं भेदाभेदविवक्षामिन्नेनप्रत्याप्यप्रत्यापकभावेनअत्यंत
भेदरूपेणावासंहितावियतेवर्णेषुसादित्यान्नोक्तप्रकारेणातंत्रेणातंत्रेणातत्प्रतिपक्षेणावाक्यांतरवाक्योपसावना
रूपेणशब्दतोधावतीत्यत्रेत्येपिवाक्यस्यार्थभेदोभविष्यतीतिनास्मत्पक्षेपदानामनन्सुपगमेपिक्वचित्क्वचित्अ

वनरपितंत्रान्यायेन तत्समर्थयितुमाह॥उपायाच्छ्रुतिसंहारिभिन्नानामेकशेषिणांतंत्रेणोद्धारणंतेयांशास्त्रे
साधुत्व मिष्यते॥उपायांतत्र लक्षणादिन्नानामपिशक्यानामेकस्याश्रुतौसंहारःसश्लेषोगीरीकोदृशानामि
न्नानामित्याहा।एकशेषिणामिति।एकशेषसाधर्म्यात्तंत्रेणोद्धारिभ्रप्येकशेषिणउच्यते।पथोक्तंवार्तिककृताह
लंत्यमेकशेषनिर्देशाद्वेति।तेनेकशेषिणांतंत्रान्यायवतामितिपाठात।सर्पादित्यादेःपूर्वस्यश्लोकस्यसूटीका
रणापोक्तंतंत्रेणोद्धारणादित्यादितस्मादेवंविधेविषयेभिन्नानामपिशक्यानांकिंचित्सादृश्यमुपादाय तंत्रेणो
वप्रतिपादनंकार्यमित्याहा॥परिलभ्यश्रुतिंचैकरूपंमेवतामपि।तंत्रेणोद्धारणंकार्यमन्यथातेनसाधवः
यद्यपिचसरूपाणांवासानांशास्त्रेणासाक्षात्तंत्रेणप्रतिपादनंनकृतं।नाथिकशेषस्यप्रतिपादनं।तथापि
समानन्यायत्वात्सर्वमपिशक्यानुशासनोपपोगीतिपादितमुक्तमेवेतद्पुनरुक्तिप्रतिप्रातिपादपितुमाहा
॥सरूपाणांचनानांशास्त्रेणप्रतिपादितंतंत्रेणोद्धारणादेकंरूपंसाधुपलभ्यते।एतदेवदृष्टांतेदर्शनपू
र्वकमुपसंहर्तुमाहा॥एवंस्थितेकरूपत्वंनालिकादिपरिग्रहात्॥पथोक्तंतंत्रात्स्याद्धनामेकरूपता।पा
थोक्तोपिध्वनिर्नालिकादिपरिग्रहोपधानवशान्नाविधयद्भेदमादिरूपभेदानुपजनयते।तथातंत्र स

माम्र प णेनश्वेदतः श्वेतइत्येवमात्मकानांभिन्नानामपिशक्तानामेकरूपाताश्वेतदत्येवरूपतेतिन कश्चित्दोष
।।दानींपदुक्तामवांतरवाक्यानामर्थवत्त्वंस्यादितित्प्रति विधातुमाह।। पथाप दसरूपाणांवाक्यानांसंभवः
पथक्भूतथावाक्यैंतरमानेस्यादेषाप थगर्थतापथाऽवइयक्षेवाक्यांपदसहपाणांमवाक्यत्वेमोहा रनुप्रा अ
संभवमुपकल्पार्थस्तेषांमहावाक्योपयोगोव्यवस्थाप्यतेतदितथानप्रकाशेतन तदामहावाक्यार्थ
संप्रत्यायःस्यात्।। तथावाक्यैंतर्भावस्यैवपृथगर्थतास्यात्।।पावातापौद्वारस माम्रपणेनवाक्यैंत रानुपपत्तिबोधमुइदानींप्रयोजनंवाक्यार्थद
तिपक्षद्वयमपितुमाह।।अभिधेयःपदस्यार्थोवाक्यस्यार्थःप्रयोजनं।यस्यतस्यानसंबंधोवाक्यानामुपपादनेवा रम
क्यस्यार्थोवाक्यप्रयोजनमुच्यते।नत्वभिधेयःकोस्यपमः र्थःस्यादित्याह।।अभिधेयःपदस्यार्थइति।पदानामम ३५
र्थोभिधेयउच्यते।रातनित्रोकारोतिपस्यतस्येत्यादि।एवंवादिनःपरैर्वाक्यैंनासासंबंधोनास्तिकिंतापाः शा
त्रकल्पनांवाक्यानांकिंकृतःसंबंधोभवतीत्यभिधेयद्वारकःपरस्परंसंबंधःस्यात्।अभिधेयंचवाक्यानांना
स्तीत्यसंबंधानिवाक्यानिप्रसुवंतीतिपक्किंचिदेतत्।अथान्वितामिधानस्यानाम्नायगम्यत्वेतत्समर्थयितुमा

स्प

हानत्वंक्रियापादान्येवक्ष्यतेपरस्परंक्रियापादानुपयुक्तत्वंसंबंधोतःप्रतीयते।क्रियापदमाख्यित्यसत्यसाधनत्वातेनिराकांक्षत्वंसंपद्यते।क्रियापदानुपयुक्तःपरस्परसंबंधोनिराकांक्षस्तस्मादुपपन्नइतिनकश्चित्क्षतिः।।ननुअ
न्विताभिधानंनयुक्तापत्तिमाप्तिमानितथाहि।पदिप्रथममेव सकलविशेषपुंसोवाक्यार्थोविगतःस्यात्।। क्या
तदुत्तरकालंनाविनांगवादीनामभिधानेनकिंचित्प्रयोजनमुत्पाद्यमानमवगतार्थत्वान्नहियदानींपुनर्वच
नेवैपर्थ्यमापद्यतइत्याशंक्यसमर्थयितुमाह।।अवगतिरनुवादोवापदार्थव्यक्तिकल्पनेप्रत्येकंतुसम
र्थोर्थःसहभूतेषुसतीत्यवगतार्थानामप्यवश्यंनियमापत्तिर्भविष्यति।उक्तस्यवार्थस्यढौकनंरागापनुवादस्त
यामसावितिनास्त्यनर्थक्यंएवमपिपूर्वस्यपूर्वस्यपूर्वस्यतिरोहितत्वात्सहत्वासंभवाद न्वयस्यासंभवा
दर्थोनवगमस्यावश्यकस्मादेवंचपदोत्समस्तसमस्तविशेषान्वितस्यवाक्यार्थस्यप्रतीतौतेषांनानवगता
र्थानांनिष्पमानुवादपरिकल्पनायोगादसमंजसएवान्विताभिधानपक्षःपदानुनःसहभूतेष्वेवासाप्त
येकंसमाप्तेर्थइत्युच्यतेयोक्तव्यस्तोपपत्तिसिद्धिरर्थस्यप्रतीतावनुभूतिः।तदानी
स्तेवसहभूतानामुपादानेफलंस्मितिकश्चिदोषः।तदेवंसंघातादीनुद्दिश्यनिवाक्यलक्षणानिप्रासंगिक

वे न

विचारसहितानिव्याख्यातानि।न्न्रस्यतंवाक्यमितिवाक्यव्याख्यप्रसंगेनचवाक्यार्थाऽपिसंसृष्टासंसृष्टिनिरा
स्तपदार्थप्रयोजनलक्षणाश्चाचख्युपदर्शिताःप्रतिभांक्रियांचंदर्शयिष्यति।नचैकस्यैवसंभाव्यस्यकथं वा
विकल्पप्रपंचदत्याशंक्यनिरूपयितुमाह॥अविकल्पोपिवाक्यार्थोविकल्पात्मानमुत्थाप॥वाक्यार्थोविकल्पव
निर्विभागएवाभ्युपागंतुयुक्तःतस्मिंस्वतथाभूतेपिपदार्थाविकल्पास्तेपुरस्थापनमानेक शास्त्रमावानासम
र्थापवोढव्या।नचस्वनुथातिनइति।तदाक्यार्थएकस्मिन्व पुक्तःएतदेवप्रतिपादयितुमाह॥अन्याधिक
रणेवादाःपूर्वीयांवहुभागताःअस्मिन्नविकारणविचारस्थानेपूर्वयामाचार्याणांप्रवादावहुधागताःशास्त्र
संस्कारवासितेश्चेतसांतेषामितिकस्यपर्यनुयोगःक्रियतेपरमार्थतस्तुवाक्यार्थएकस्मिंश्चपि शब्दः
प्रतिभामात्रावहेतुरितितत्स्वरूपमिदानींप्रस्तावयितुमाह॥अभ्यासात्प्रतिभाहेतुःशब्दःसर्वेषुरेस्मृतः॥
वालानांचतित्स्वंवयथार्थप्रतिपादने॥अपरेत्वाचार्यैःसर्वेःयःकश्चिच्छब्दःसंभाहेतुर्नाम्नामपिप्रतिभाहे
तुरित्याह॥वालानामित्यादि।आसांविदितसमयस्यकिंनभविष्यत्यसौप्रतिभाहेतुःपेष्यविदितसंकेतान्ने
मीवालोजडप्रायोनातिपेचेतेषामप्यनादिवासनावसात्तदर्थः प्रतीयमानोदृश्यतेशब्दः।तथाचजडानाम

प्रति

विभागश्चेत्समाश्रितःतदुक्तंपरस्यार्थेइतिन्नविभागप्रसंगात्सदर्थविवेचनंमतभेदेनकर्तुमाह॥अस्यार्थःसर्वशब्दानामिति। प्रत्याय्यल

क्षणाप्राणिनांनिपतेदशब्दःसंबोधनायोदीर्यतेतेनप्रतिनिपतज्जात्यनुसारेणौचनिपतैवाकाचित्प्रतिभाप्रबोधा
तइतितन्मूलएवसर्वःकश्चित्तेषांव्यवहारः।अनेनेतदुच्यते।यदिपांप्रतिभासासर्वप्राणिसंवेद्याशब्दनिमित्तास
कल्प्यावाहारमूतानपहवनीयातदपह्नवेस्वात्मैवविप्रलभ्यते।तत्प्रतिभास्वपगमोवाश्याश्रयोपायः॥अभ्यासा
त्प्रतिभाहेतुरित्युक्तंतन्नाभ्यासःकिमिदानींनातेनांउतजन्मान्तरभावी।तस्यचाकिंस्वरूपमित्याशंक्याह॥अनाग
तश्चाभ्यासःकिमिदानींनातेनांउतजन्मान्तरभावी।तस्यचाकिंस्वरूपमित्याशंक्याह॥अनागमश्चासौभ्यासःस
मयःकेश्चिदिष्यते।सचाभ्यासोनागमइदानींतनोनभवति।नहिबालस्यातदोपदिष्टंकेनचिदितिजन्मांतरभा
व्येवासमपदभ्यते।संकेतस्वरूपोसाविष्यतेइति।स्वरूपेमचास्यकथयितुमाह॥अनंतरमिदंकार्यमित्यादि
पदर्शनं।सचानंतरमिदंकार्यमित्युपदर्शनस्वभावएवाकृशमिधातेनचगवांएवमन्येपिपथाप्राणिनोनादि
वासनाभ्यासवशेनप्रतिभातःसमुचितव्यवहारंकुर्वतोलोकेनानिर्वाहपंतोतिस्थितं।एवमाखंडमेवावाच्य
प्रतिभावाक्यार्थ इतिसमाश्रयणीयंपदपदार्थयोर्द्वाभ्यामित्यप्रतिनिष्पादिकल्पनंप्रसंगिकादित्यापनिर्वाह
स्वमविष्यतीतिव्यापितं।अथपदार्थप्रत्याय्यलक्षणं।अपूर्वदेवतास्वर्गःसमभ्यर्चादिषुसर्वशब्दनामप

भिधातमात्रसमनंतरंतेमेवार्थानेनोभियांतिअंशा

रामक्षुकारविशेषमर्थमात्रवा च्यमितिकेचिदाहुः॥ एतत्सर्वंशब्दानांप्रत्याप्यलक्षणांप्रत्याप्यस्यवाच्यस्य लक्षणं
वोहव्यकेनतुल्यमेतत्स्यादित्याहान्नपूर्वदेवतेत्यादि॥अपूर्वदेवतादिपदेषुहिनाकारप्रथनं॥पानुगनादिपदे
षुत्रकारप्रथनंतन्नातरोपकातपावोहव्यं॥अन्यथान्नपूर्वशब्दादेव ताशब्दात्तत्स्वर्गशब्दादश्वगवादिश
ब्दवदाकारादिप्रथनंस्यात्पतञ्जलेर्म्योनास्त्रकारादिप्रथनंन्नतोर्थमात्रामेवतेप्रत्याप्यतइतिन्न॥अथगो
वादिशब्देम्यन्नकारादिशब्देम्यन्नकारादिप्रथनंदृश्यतेबहुत्रशक्यंहिशिष्टपदार्थप्रत्ययोपुत्रइत्याशंक्यह॥
प्रयोगादर्शनात्पासादाकारावाग्रहस्तुपाः॥तस्यदृश्यविषयसहिपत्नंतरायक॥सास्नादिमत्त्वंचपदार्थो
दृप्रयोगेश्यतिदृशीनाम्यसाच्चतन्नाकारपरिग्रहोपःसशब्दस्य प्रत्ययोनभवति॥कस्मादित्याहासहीत्यादि
॥तस्मात्प्रयोगाम्योसेनपक्षांतरेणाशब्दावगम्यतेतरिक्तेनसप्रथतेततश्चशब्दव्यापारोसौनभवतीशब्दस्यार्थ
मात्रामेवापरामृशकारविशेषवाच्यापुत्रमित्येकःपक्षःदानीकश्चिच्छब्दवादःकश्चिपत्नाकारोनुनिष्य
दीतिपक्षांतरमाहा॥केविद्वैदाःप्राकाशंतेशब्दस्तदभिधायिभिःअनुनिष्यादिनःकाश्चिच्छब्दार्थइतिमन्य
ते॥कश्चेविद्वैदाजात्यादयाशब्दवाच्याः॥केचित्तार्थप्रयोजनकाःअनुनिष्यादिनरावतआताशब्दार्थइत्यपरमन्य

DR BHAU DAJI

तेरातदेवप्रत्यार्व्यतुमाहा॥जातिप्रत्यापकेशब्देपाव्यरनुयोगिणीनैवक्रियाजागतानमेदानजाति
शब्दाजातिमात्रेप्रत्यापयंति॥यक्रियस्तुतन्नानुयोगिणीनिरविकारणाजातेरसंभवादितिकृत्वातद्व
क्रियागतानाकारविशेषानजातिपदार्थपक्षेजातिशब्दोनाव[illegible]लंबते॥एतदेवव्यक्तीकर्तुमाहाघटादी
नांनचाकारानप्रत्यापयतिवाचकः[illegible]॥वस्तुमात्रनिवेशित्वात्तइतिनीतरोपकी॥घटादीनांप्रमिद्धा
नामाकारान्वाव क[illegible]श दोघटादिर्नप्रत्यापयतिपुनुद्योदराकारमात्र निवेशित्वात्॥नहिसकलविशे
षहितेयमर्थशब्दःप्रत्यापयितुमालुमितिप्रयोगस्वनुनिष्यादोशब्दार्थइतिमन्यते॥यजेतेतिशब्दवि
नाक्रियंतंकर्मसाधनसामग्रीविनादृश्यतेततश्चासौसाधनयोगेपथातन्नानुनिष्यादोतथाशब्दार्थवि
गंतव्यस्तुपसंहृतं॥अथसर्वएवाकारोगप्रधानभावेनपदस्यार्थइतितत्पक्षेदर्शयितुमा
हा॥निपतास्तद्योगाद्येनिपतंयंश्चसोतियांशब्दाभिधेयत्वमपरैरनुगम्यते॥येनकेनचिद्धिनाशब्दास्मा
भिधेयेननिर्वहतितत्सर्वंसाध्यसाधनात्मकंशब्दाभिधेयवक्तुंयुक्तं॥किंचित्प्रत्याप्यतेऽन्यत्तन्नन्नं
तारोपकृतपावगम्यतदत्यायिनशोभनं॥किंतुसर्वाकारमेवाभिधेयंगुणप्रधानभावेनतस्मात्स्वतं

९. तत्राकारविशेषावगतिर्नोतरीयवाक्येनुनिष्यादित्येवंवाभव्यांतरीयकत्वमेवरूपीतुमाहक्रियाविशेषप्रयोगेणनदृष्टाशब्दोदितः॥६

तमित्यपंपक्षः शोभनः समुदाय रावतुल्यकक्ष्यतयाशतयाशब्दस्यार्थइतिचतुर्थपक्षेदर्शयितुमाह॥ समुदायोभिधे
य स्यादिविकल्पंसमुच्चयः॥ ननुपदार्थैरेसमुदायंसमुच्चितमेवप्रत्याययतितद्दिवहवनमेवतत्रैस्यो अथविकं
ल्पेप्रत्यायपतितदानेनविकल्पस्यादित्याशंकाहा॥ अविकल्पसमुच्चयदृति॥ अविधमानोविकल्पसमुच्चयो
यस्यासोतथाभूतंस्तस्मात्प्रतीयतइति [illegible] संभाव्यते॥ एतच्चोपयमास मुदेशेष्यश्रीविचारणावसरेसविस्तरं
प्रदर्शयिष्यति॥ अथजातिगुणक्रियात्मस्यार्थस्यसत्यभूतःसंसर्गोरावशब्दार्थइतियेचमेपक्षंदर्शयितुमाह॥
असत्योवापिसंसर्गःशब्दार्थःकैश्चिदिष्यते॥ घटादिभिःशब्दैर्घटादीनांजात्यादिसंसर्गउच्यते॥ सचान्ना
न्यतिरेकेणानुपलंभादसत्यभूतएवोच्यते॥ तस्मात्ससंसर्गःपदार्थएव सत्यो भूतइति॥ अथसत्यमेवा
सत्योपाधिविचित्रितशब्दवाच्यमितियंपक्षमाह॥ असत्योपाधिपरत्यत्येतद्धिशब्दस्यवास्तवरूपमेवा
भिधेयमितिसइमंपक्षंदर्शयितुमाह॥ शब्दोवाप्यभिजल्पत्वमागतोयातिवाच्यता॥ अभिजल्पत्वम
ध्यासरूपत्वमागतःशब्दएवस्वरूपंलक्षणाःशब्दस्यवाच्यं॥ अभिजल्पस्वरूपमाह॥ सोपमित्यभिसंबंधाद्ध
यमेकीकृतंपदं॥ शाब्दीयंतंशब्दमभिजल्पंप्रचक्षते॥ सोपमित्यभिसंबंधाध्यासाख्यउच्यते॥ तं तेनपदार्थस्व

स्वरूपमाच्छादितमेकीकृतमिवप्रत्याय्यतेतदभिजल्पः शब्दाउच्यंतेतत्राध्यासवशाद्वाक्यार्थयोरेकात्मत्वेप्य
ौशस्येवाप्राधान्यमुपयोगवशात्॥ केचित्तुविषयभेदेनदूषयितुमिदमुपन्यस्यतइतिप्रसंगादभिधातमाहा॥ तयोरप्य
थगर्थत्वेरूढेरभिचारिणीकिंचिदेवकविदूपं प्रधान्येनावतिष्ठते॥ तयोःशब्दार्थयोरध्यासवशाद्रूढेरभि
चारिणीमादेवाव्यभिचारिणीएकार्थत्वेसतिकिंचिदेवरूपंयोगवशात्कविदेवलोकेशास्त्रवा
प्राधान्येनोद्रीक्तात्मतयावतिष्ठते॥ तत्रलोकेथौशस्येवप्राधान्यमित्यपिदर्शयितुमाह॥ लोकेर्थरूपतां
शब्दाःप्रतिपन्नाःप्रवृत्तेः॥ अर्थरूपतांप्रतिपन्नोर्थेनसहैकत्वमिवप्राप्ताःशब्दाःभवन्तेति॥ अथगौरित्यादि
नात्रार्थएवाश्रयतयाप्रधानमवसीयते॥ शास्त्रेतुशब्दस्योभयरूपतापिविभागेनपरिदृश्यतदस्या
ह॥ शास्त्रेतुभयरूपत्वंप्रविभक्तुमविवक्षयाह॥ शास्त्रेहिस्वरूपप्रधानोनिर्देशःक्वचित्कचिच्च
र्थेप्रधानोपीत्युभयरूपताशब्दस्यदृश्यते॥ तदानींमार्थेयुनशक्तिःएवेयमस्तिकिंतुशब्दाधीनेतिप्रथाते
शब्देविधीयंतेथौभावगम्यतइतिस्वमाहात्म्यापस्थापितएवशब्दार्थत्वार्थस्यार्थत्वमपेक्षंदर्शयितु
माह॥ अशक्तेःसवेशक्तेरंशशब्देरवप्रत्यिता॥ एकस्यानियताक्रियादिपरिकल्पनाअथवासर्वशक्तिरर्थो

व्यवस्थितांतस्यप्रतिपत्तशब्दाभिधानं शब्देनेतिन वमंयक्षंदर्शयितुमन्नेवोक्तंसर्वशब्देवेतिशब्दा र्थः [redacted]
[redacted] कदाचित्किंपारूपतयाभिधीयतेकादाचित्सिदूरूप तयेतिनिपतादिरूप ताशब्दार्थतयाप्रति
पाद्यतेऽपवाचुघुपाद्वारावशब्दस्यार्थेनवाद्यदितिदर्शनेयक्षमुपदर्शयितुमाह॥ योवार्थोबुद्धिविषयो
वाद्यवसुनिबंधनः [redacted]
[redacted] वाद्यव स्तुविकल्पजननद्वारेणानिबंधनेपःस्यसतआभूतःसच वेकालि
कोर्थोभ्न मवःशातदशपविकल्पैकाकारेणाव [redacted] होरूपतयाध्यस्ताध्यस्तमेवस्वावगछामिशा
ब्दादितिशब्दनिमित्तमितिशब्दार्थदर्शयते।ददानींगवादीनांशब्दानामाकारविशेषवानर्थःपूर्वप्रमतीनां
सविन्मात्र परामर्शाकारविशेषमर्थदृत्यैकादशीपाक्षमाह।भ्राकारवेतःसंवेद्याव्यक्तस्मृतिनिबंधना
पेतेप्रत्यवमासंतेसविन्मात्रंततोन्यथा॥केचिद्वैदःसंवेद्याःप्रत्याप्याकारविशेषवंतोव्यक्तस्मृतिनिबंधू
नाः।येतेमत्यवमासंतेसंविन्मात्रंततोन्यथा॥केचिद्वैदःसंवेद्याःप्रत्याप्याकारविशेषवंतोव्यक्तस्मृतिनि
बंधनाःप्रत्यवमासंते।केचित्त्रिराकाराःसंविदूपाःप्रसाध्यंते।तेषांतथेवार्थव्यवस्थाप्यते।ददानीप्रतिनि

वे

राम
३९

[redacted] पतवासनावशेनेवप्रतिनियताकारोर्थस्तत्वतस्तुक्षणिकविनिपतोनाभिधीयतइतिदादशंयक्षमा
ह॥पथेंद्रियैसन्निपतद्वैचित्र्येणोपदर्शितथेवशब्दार्थस्यप्रतिपत्तिरनेकधा॥अविपरीतमप्यर्थमिं
द्रियदोषवशान्नानारूपमवभासयतियथा।तथोवनियतवासनावासितचेतसांशब्दार्थपुतोरितिनास्ति
कश्चिन्निपतएकःशब्दस्यार्थः।एतदेवव्याख्यातुमाह॥वक्ष्यन्त्यथेवप्रक्रांतोभिन्नेषुप्रतियत्नेषुसप्रत्य
यानुकारेणशब्दार्थःप्रविभज्यते।तथाहिसांख्यजैनसौगतप्रभतयःप्रतिपन्नानुकारेणास्यार्थप्र
तिपत्तिंयंधते।वक्ष्यतुवैशेषिकादिनास्वप्रत्ययानुसारेणवक्ष्यंप्रक्रांताः॥तथाचवैशेषिकेणास्यविनं
प्रतिपादयितुंयदशब्दःप्रयुक्तः।साख्यैर्गुणसमाहारमात्रमेभिमन्यते।जैनसौगतैःपरमाणुसंचय
मात्रमिति।तथेवतत्सामर्थ्यप्रतिपत्तिःतदेवव्यक्तयितुमाह॥॥एकस्मिन्नर्थिदृश्येथेदर्शनेभिद्य
तेऽथकृत्।कालांतरेणावेक्षितेपश्यत्यन्यथापुनःवस्तुतएकस्मिन्नेकरूपदृश्येर्थेशास्त्रवासनाभेदा
र्शनंज्ञानमस्मिन्नभिद्यते।एकोपिपुरुषःसुगतदर्शनसंस्कृतमतिरन्यथाध्यवस्यत्यथीकालांतरेणा
वैशेषिकशास्त्रश्रवणादन्यथेति।अतःकोमित्यहो॥एकस्यापिचशब्दस्यनिमित्तैरवस्थितैरनेकधा

प्र

परिकल्पते एकस्य घटः शब्दस्य निमित्तैः शास्त्रसंस्कारैरन्यवस्थितैरेकेन पुरुषेण नियतशास्त्रवासनावशात्तत्र
मिणावबुध्यार्थः प्रकल्प्यते। यद्यस्मिन्नानाशास्त्रसंस्कृतबुद्धिभिर्गृहीतस्तत्स्वरूपानुकारेणावबुध्यते परिकल्प
तइतिकिमस्मत्कर्मः। अतःकिमित्याह॥ तस्माददृष्टतत्त्वानांसापराधवद्बहुच्छलं। दर्शनंवचनंचापिनित्यमेवा
नवस्थितं। यतएवंतस्मान्नदृष्टतत्त्वानांपुरुषाणांदर्शनंवस्थितं। अदृष्टतत्त्वतयाचसापराधं। अतएवबहु
च्छलंबहुविधबाधकाघ्रातंतथासतिवचनमपितेषांतथैवेतितत्त्वकथनंसंदरमवस्थितं। ननुसत्येव
परावरज्ञानुनयःतदनुसारेणसर्वंव्यवस्थापयिष्यामइतितदर्थमाह॥ ऋषीणांदर्शनंपञ्चतत्त्वेकिंचिद
वस्थितं। ततेनव्यवहारोस्तिनतच्छास्त्रनिबंधनं। परमर्षीणांभगवतांदर्शनंतात्त्विकंभवतिकिंतुपरमार्थे
नव्यवहारासंभवः॥ व्यवहारसाधनानांशास्त्रानांनिबंधनंनभवतीतिनतेनव्यवस्थाव्यवहारवेलायांवा राम
नेष्यदृष्टतत्त्वसदृशइतिपुनरव्यवस्थैव॥ पठ्यतेऽपराभ्यपदेशाभ्यांलोकिकेवर्त्मनिस्थितौ। ज्ञानेप्रत्यभि ४०
लापेचसदृशौबालयेडितौइति। ननुसुरूपबुद्धोविचिन्नामनंतु। प्रत्यक्षेणावलुवर्त्मयावदर्थोदृष्ट
नपेक्ष्यव्यवहरिष्यामदत्याशंक्याप्रत्यक्षस्यव्यवस्थितिमाह॥ तत्त्वदृश्यतेव्योमघोतोहव्यवाडिव। नचेवा

स्तितलव्योम्निनरवघोतेहुताशनः। अतिनिर्मलंगगनतलमित्यविप्लुतदृश्यते। तदत्रकिंकुर्मः। अस्यनरूप
यस्यनिश्चीयतेतदृश्यामित्येवतयोपगम्यतेसुपसंहरन्नाह॥ तस्मात्प्रत्यक्षमप्यर्थविदानीक्षितयुक्ति
तः। नदर्शनस्यप्रामाण्यात्तदृश्यमर्थंप्रकल्पयेत्। तस्माद्व्यवहारवेलायामसमारोप्यतत्त्वनामधीनोय
थालोकिकैरन्यास्यानंक्रियतेतथैवतदनुसारेणशब्दार्थमाश्रित्यव्यवहारंनिर्वहयेन्तपिशब्देषणामाच
रणीयमितिपस्यपथैवस्वदर्शनानुसारेणप्रतिभातितथैवतस्यसशब्दार्थदृश्येवाश्रयणीयमित्यालं
निर्वस्कवडुविकल्पप्रदर्शनेनेत्यर्हः॥ असमारोप्यतत्त्वनामधीनोलोकिकैर्यथा। व्यवहारेसमाख्यानत
स्पष्टोनेविकल्पयेतएवंमतभेदेनप्रदर्शितस्वहृदयशब्दार्थस्यषट्कोञ्जास्यादिप्रपंचेःप्रविभज्यस
रूपंनिर्मेष्यति। एतदन्नयेयाकरणास्यंवडएवस्फोटलक्षणोवाचकोर्थोसःसंबंधःपदार्थस्तत्सत्यएवेति ध्या
निर्णयः। अर्थप्रतिभास्वरूपमेवपूर्वापेक्षांतमनुवध्नन्नाह॥ विच्छेदग्रहणोर्थोनोप्रतिभान्येवुज्ञापते। यानो
र्थइतामाहः पदार्थरूपपरिदृश्यादेवदत्तादिपदेभ्योविच्छिन्नेभ्यस्तदर्थानांविच्छेदेनग्रहणंप्रत्यपवेला
यामेकाप्रतिभापदार्थमतिव्यतिरिक्तेवज्ञापते। तंचवाक्यार्थंयेयाकरणाआहुः। कस्तस्याउपादेत्याह॥ प

दार्थैरुपपादितामि[redacted]ति। पदार्थैरसत्यैरेवोपाधिभूतैरुपपादितामभिव्यक्तामृति। की
दृशीतामित्याह॥ इदंतदिति साम्येनामनात्वेपाकर्थंचचाप्रत्यात्मवृत्तिसिद्धासाकर्त्रापिननिरूप्यते॥ सा च
प्रमानाभ्रात्वातुमन्यस्यनशक्यते। केवलंस्वसंवेदनसिद्धेवासौ। प्रतिपत्रापिस्वसंवेदनसमयेनियते
नरूपणानिरूपयितुमशक्येवसा। किंस्वभासाचित्याह॥ ॥उपन्नेयमिचार्थीनांसाकरोत्यविचारीता॥ सा
र्वरूप्यमिचापन्नाविषयत्वेनवर्त्ततान्यसंसरद्धानांपदार्थीनामसावुपन्नेयेमेलनेकरोति। सर्वरूपंचचा
मेपदार्थीन्वासौविषयत्वेनवर्त्ततांतन्निबासेसाफल्पभेजंतदृति॥ तोचनकिंचित्प्रमाणमात्रमतिव
र्त्ततेत्रातिक्रम्पतिश्रुतीत्याह॥ साक्षाच्छब्देनजनितोभावनानुगमेनव॥ इतिकर्त्तव्यतायांतान्कश्चिदति
वर्त्तते। सासाक्षाच्छब्देनकदाचिन्नव्यवहारकालेजन्यते। जन्मांतरभावनावशेनवागजवाजिप्रभृतीनांतन्मूल
एवेतिकर्त्तव्यतारूपःसर्वस्यव्यवहारः। एतदेसुटयति॥ प्रज्ञाणात्वेनतांलोकःसर्वःसमुपश्यति। स मा
रंभाःप्रतीकर्त्तव्यतारूपःसर्वस्यव्यवहारः[illegible]यंतेरिरम्रामपितदूशात्॥ सर्वःकश्चित्तामेवभगवतीस्वप्रतिभाप्र

माणत्वेनपश्यतितथाचोच्यते॥ सतोसतांहिसंदेहपदेसुवस्तुसुप्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयदति। तिरश्चां
चजातमात्राणांमन्मूलएवव्यवहारदति तदयङ्गेननात्मवंचनोपःसिद्धेवचेयंसर्वस्यप्रतिभेत्युपपा
दयितुमाह॥ पश्चाद्व्यविशेषाणांपरिपाकेरूपत्वजाः। मेदादिशब्दोदश्चाः प्रतिभास्तद्वतांतथा। पश्चाद्व्य
विशेषाणांपरिपाकव्यतिरिक्तपत्तांतरनिरपेक्षामेदादिशब्दापोदश्येत। तथैवेयंप्रतिनियतसंस्कारजन्या
प्रतिभावतांस्फुटमुपलभ्यतएवजन्मांतराभ्यास[redacted]सहेतुकेयमिति॥ सनिदर्शनमुपपादयितुमाह
॥ स्वरवृत्तिविकृतेमधौपुंस्कोकिलस्यकः। जंत्वादयःकलापादिकरणेकेनशिक्षितापंचमस्वरविरावी
मधुमासेपुंस्कोकिलदत्पपत्तजमेतत्सिद्धं। लूतातंनाकलापरचनाचप्रतिभामाहा[redacted]त्या न्
दृवदृश्यते। एतदेवस्फुटयितुमाह॥ आहारप्रीत्यभिद्वेषभयमैथुनादिक्रियासुकेषांचित्प्रसिद्धासुप्रवो
धामृगपक्षिणांप्राणपाहारादिक्रियानिपतांनादिप्रतिभावशादेवेतिप्रसिद्धं। प्रतिभापास्त्रशब्दसंमृ व
त्वमित्याह॥ भावनानुगतादेतदागमादेवजायतेन्यासत्तिविप्रकर्षाभ्यामागमस्तुविशिष्यते॥ सचागु
मःक्वदाचिदासन्नोसिन्नेवजन्मन्यवगतेः। कदाचिज्जन्मांतरदत्यासत्तिविप्रकर्षाभ्यांशब्दएवप्रतिभावं

तुः तस्माद्भ्रनिमित्तमेदेनाद्विधेदर्शयितुमाहास्वभावचरणाभ्यासयोगादथोपपादिता। विशिष्टोपहितावेति
प्रतिभोयद्विधांविदुः स्वभावेनापश्चाकृपिः चरणादियूदाहरणान्यूह्यानि। एवमखण्डेपिवाक्येमुपगतेपदार्थे
र्थमेतरेणान्यवहारेननिर्वहतीतिपदार्थः सामान्येनमदैभेदप्रदर्शनपूर्वकंनिर्णीतः। इदानींमुख्यनांतरीयकंप्रभाव
पविचारोपक्रममाहायआसंयोगिनिद्रव्येलक्षितेर्थप्रयुज्यते। गोशब्दानत्वसोतयोविशेषाणांप्रकाशकःदहस
दस्यसमान्येनाजघ्न्यायमतेनार्थः। व्यक्तिनीव्याद्रिमतेनार्थः तन्नेहसामान्यमात्रंवाव्यक्तिमात्रंवातस्यप्रयो
जकमर्थत्वेनावबुध्यते। विशेषास्तुनांतरीयकतयातोवगम्यंते। ततःशब्दस्यादृष्टव्यभिचारंसामान्यमात्र
मेवार्थःपथासंयोगिनोद्रव्यविशेषाःसूक्ष्मामरणादयउपलक्षणमात्रभावेनगवादीनामर्थानोस्थिताः न
गवादिशब्दावाभवंति। तथांतरंगान्प्राप्याकारवर्णास्थानादयइतिनतेषामसौप्रकाशकउच्यते। रात
देवसुरीकर्तुमाह॥आकारवर्णावयवैः संस्थेयुगवादिषु। शब्दःप्रवर्त्तमानोपिनतानंगीकरोत्यसौ॥आ
काराद्योव्यभिचारित्वाच्छब्दाआनभवंतीत्यर्थः। नन्वाकारवाचिकानांस्थूलह्रस्वकुरशबलादीनांश
ब्दानांकिमाकारादिवाचकत्वनांगिकार्यमेवेत्याशंकाह॥संस्थानवर्णावयवैर्विशिष्टेषुप्रयुज्यते। शब्दात

तस्यावयवेप्रवृत्तिरूपालभतेस्वशब्देराकारादयइत्यंतत्वेतिनसर्वत्रवर्णतदप्रतीतिर्भ्रमःपद्विप्रयोजकंशब्द
स्यतदेवतस्यवाच्यंनान्यन्नांतरीयकमितिभ्रमः। अतआकारादिवाचकानांनावयवमात्रेणैकदेशमात्रेणप्रवृत्ति
रंगीकार्या। अतःशब्देरर्थस्यकचिद्विशेषउच्यते। कचित्सामान्य मात्रं। एवंचनशब्दस्यैवंरूपंप्रत्यक्षमप्यर्थे
साक्षात्कारोयेनार्थकमेववाचर्थस्वरूपपरिच्छेदेनगित्याह॥दुर्लभंकस्यचिल्लोकेसर्वावयवदर्शनंकेशिवंवयव न
दृष्टेरर्थः कृत्स्नोनुमीयते। पुरापर्वतावयवदर्शनस्यासंभवात्कतियावयवदर्शनेनसकलार्थपरिच्छेदस
त्रानुमानिकएवेतिप्रत्यक्षमपिनैवसकलमर्थस्वरूपंपरिच्छिनत्ति। तथेवशब्दादेशावसायेननित्यसह
चारिधर्मांतरावगमोजायतदत्याह॥पथाजात्युत्पलादीनांगंधेनसहचारि[redacted]णांनित्यसंबंधिनांदृष्टे
गुणानामवधारणं॥जातिर्गंधउत्पलगंधइतिशब्दाद्विशिष्टस्यगंधमात्रस्यावगतिः। तत्सहचारिरूप
स्पर्शावधारणंतन्नांतरीयकतयामुख्यमितिवाद्रव्यं। ततस्वशब्दोपरामर्शविशेषेवस्तुमात्रंवाप्रवर्त्त
तइत्याह॥संख्याप्रमाणसंस्थाननिरयसःप्रवर्त्तते। बिंदोचसमुदायेचवाचकःसल्लिलादिषु। एकापिज
लकणिकाःयोवहुलमपिसरित्स्रोतस्तथेवोच्यते। एकापिशिलाभूरुहोहिमवानपिभूरुहइतिशब्दाःप्र

BHAU DAJI
राम

पोजकमात्रमेवंजात्यादिकंस्वार्थीकृत्यप्रवर्त्तते आकारादिविशेषावभासस्तुनांतरीयकदतिष्ठितं। ननुसमुदा
येषुहिवृत्तयःशब्दाश्रयपवेक्षयिवर्त्तते। यथातेलंभुक्तंघृतंभुक्तंभुक्तो नीलःकपिलदत्तुक्तंतदेतत्कथं।उ
च्यते। नजातिगुणशब्देषुमूर्त्तिभेदोविवक्षितः।तेजातिगुणसंबंधभेदमात्रनिबंधनाः।तथानेक्षितजा
तिशब्दानांसमुदायानुपातिमाचक्षतेतेहिव्यक्तीर्वाजातिमंगतादत्ति।इहचसंख्याप्रमाणसंस्थाननिर
पेक्षःप्रवर्त्तते।विंदौचसमुदायेचवाचकःसन्तित्यादियुदत्ति।तदेतदाशंक्याह॥संस्कारादिपरिछिन्नेते
त्यादौपोव्यवस्थितः॥आहैकदेशंतत्तेनतस्यावयवावर्त्तितासंस्कारोयद्यातादिपरिछिन्नेतेत्यादौतेत्य
दृतादिःशब्दोव्यवस्थितोसावेकदेससमुदायाधारोपेणाह॥एतदुक्तंभवति।नतेजातिशब्दा।अपितुत
त्सदृशरूपतेनिपतपरिमाणाभिधायिनस्तद्व्यारोपेणातदेकदेशवाचिनउच्यंतदत्तिअतस्तेयामव
यवर्त्तितामाम्पेउक्तेतिनकश्चिद्दोषः।उक्तंच॥संस्कारादयघाताद्याहत्तोक्तपरिमाणके।तेत्यादौजातिश
ब्दोत्रसमत्वादवगम्यतदत्ति।एतदर्थंपरमार्थतदर्थोद्रव्यमित्याहयेनार्थेनाभिसंबद्धमभिधानं
प्रयुज्यते।तदर्थीयगमेतस्यप्रयोगोविनिवर्त्तते॥येनार्थेनजात्यादिनाप्रयोजकेनवकुरिछपाधर्मा

तमविनेनप्रयुज्यमानोपिशब्दोनतेषांतिपमेनप्रत्यायनंकरोतीत्याह॥पांत्रसंभविनोधर्मानंतरीयप्रयुज्यते
सवस्तेषांनसान्निध्येनिपमेनव्यपेक्षते।एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यांस्फुटीकुर्वन्नाह॥यथारोमशफादीनांव्यभिचारो
पिदृश्यते।गोशब्दोनतथाजातेर्विप्रयोगेप्रवर्त्तते।उपसंहर्तुमिदानीमाह॥तस्मात्तंमविनोर्थस्यशब्दात्तेप्रत्ये
सति।अदृष्टविप्रयोगोर्थःसंबंधित्वेनवर्त्तते।नेयत्येनादृष्टविप्रयोगोजात्यादिरवशब्दस्यसंबंधित्वेनवाच्यते
नगम्यतदत्तिवोद्व्यंरूपंनामपदस्यार्थविचारंकृत्वेदानीतस्यैवभागार्थविचारंप्रस्तौति।तत्रप्रत्ययभागस्या
र्थविचारंतावदाह॥वाचिकाद्योतिकावास्यद्विरादीनांविभक्तयः।तेनप्रत्ययभागस्यसंख्याकर्मादयोवाच्य
त्वेनद्योत्यत्वेनवार्थीइतिज्ञेयंदानींप्रकृतिभागस्यार्थमभिधातुंप्रकृतिप्रत्ययसमुदायएवसंख्यादिवि
शिष्टस्यार्थस्याभिधायकइत्याह॥स्याद्वासंख्यावतोर्थस्यसमुदायोभिधायकः।अथवासंख्याकेपलक्षित
मेवार्थंप्रकृतिप्रत्ययसमुदायोभिधत्तइत्यभिधातुमाह॥विनासंख्याभिधानाद्वासंख्याभेदसमन्वितान्॥अ
र्थान्स्वरूपभेदेनकांश्चिदाद्युर्गवादयः।स्वरूपभेदेनहित्यादिभेदेनेत्यर्थः।ननुयदाशब्दा नित्यसंबंधाविवे
केनसातशक्तेःस्वार्थस्यप्रतीतौतदाकथंमेतदवगतमपेक्षतेत्यर्थोऽपंप्रत्यार्थइत्याशंक्यापोद्वारस्या

पलभ्येतेतत्रैवनियमः नत्वन्यत्रेत्याह।नियमानवेक्षणेनुद्देश्यादिषु।भवतामतीत्यादौवसतीनुद्देशादावर्थदर्शनादुपलक्षणंभवती

न्वपव्यतिरेकौनिमित्तमितिप्रतिपादयितुमाह॥पेशक्तानित्यसंबंधाविवेकेज्ञातशक्तयोः॥अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतेषा
मर्थोविभज्यतेविकेसतिशब्दार्थविभागेकृतेसतिचप्रतिपदिकेप्रत्यपेचासत्यकृत्यादिविरहितं
यत्किंचिन्मात्रमवशिष्यतदत्येवमन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रकृतिप्रत्ययार्थविभागोव्यवस्थाप्यते।तत्रापिशक्तत्वा
शक्तत्वाभ्यामन्वयव्यतिरेकावाश्रित्यतत्प्रतिपादनेकर्तव्यमित्याह॥पत्रनाद्यभिचारेणातयोःशक्तिप्रक
ल्पने।नियमस्तन्न पत्राद्यन्वयव्यतिरेकावुपपद्यतीत्यादौतस्यासाहाय्येमात्रस्थापितं॥नपृथगर्थतेति।उक्तं
च॥भावैकर्मकर्तारःसर्वधातुकर्थाइतिचदैकद्विबहुषुनियमानुपपत्तिरतदर्थत्वातविकरणार्थाइतिचै
तत्रकृतामितेषुविकरणभावदर्शनं।पत्रतुएवगेवतयोःप्रकृतित्वेपयोरर्थवत्त्वंदृश्यतेतत्रएवगोअभिधा
नमेवांगीकार्यं॥तुल्यलक्षणार्थत्वंकल्पनीयमित्यत्राह॥संभवेवाभिधानस्यलक्षणातुनकल्प्यते।आयोहि
क्योहिसंसर्गेनियताःशब्दशक्तयः।प्रकृतिप्रत्ययपोःपृथगर्थाभिधानसंभवेप्रकृत्यर्थावपदवाच्यौ
प्रत्ययार्थसंसर्गस्तूपलक्षमाणाःप्रत्ययार्थएवपदवाच्यःप्रकृत्यर्थस्तूपलक्ष्यमाणादतिनयुक्त
कल्पना॥॥ननुयदिप्रकृतिप्रत्ययपोःपृथगर्थमभिधातुशक्तिरस्तितत्किमितियरस्मरणापेक्षितमाख्या

र्थाभिधानमित्याह॥आपेक्षिकइत्यादिपस्मात्संसर्गेप्रकृतिप्रत्ययार्थयोःशब्दशक्तयोःअन्वयव्यतिरेकावपेक्षि
तानियतास्वप्रातिस्विकस्वप्रतीयंदति।पत्रत्वपेक्षापामपिनपृथगर्थतोपलभ्यतेतत्रापोद्वारेणान्वयव्या
प्तिपदत्याह।नकृपसूपदूषानामन्वयोर्थस्यदृश्यते।अतोयोतिरत्राधित्वंसंघातस्यैवगम्यते।नहिएका
यर्गमिकविधाकाचिदर्थीनोवेदनोपजायते।तदेवंशक्त्याशक्त्यावान्वयव्यतिरेकावाश्रित्यापोद्वारेणान्वयव्या
पदभागयोःकार्यमित्युक्तं।ततश्चकिंसनिमित्तेअर्थीनिमित्तंअर्थनिनिमित्तमेवेत्याशंक्यसनिमित्तमे
वपदभागयोःपदस्यचान्वाख्यनंकार्यमितीदानीमुपपादयितुमाह॥अन्वाख्यनानिमित्तेशक्त्यसन्नि
कर्षेसुबहूनांसंभवेर्थीनांनिमित्तंकिंचिदुच्यते।लघुहिनिमित्तानिसंभवंतितत्रकिंचिदेवानेपत्यनाश्रि
त्यान्वाख्यानंक्रियतइत्युच्यते।एतदेवदर्शयितुमाह॥वेरेवाशिष्टगिरिशास्तथैकागारिकादयः।केचित्कथंचि
दाख्यातानिमित्तावृषिसंकरे।वीरस्येदंवेरंवीरोयावा।तथाचसिद्धसंदेवसिद्धेनकृतंप्रोक्तंवावासिष्ठं।
गिरौशेतइतिगोदश्छदसीतिउप्रत्ययेपथायागिरिंश्रयतीतिआतोनुपसर्गेकदतिकेगिरिशदस्यैवनि
मित्तावधिसांकर्यणान्वाख्यानंकृतं।ननुनियतमेवनिमित्तमन्नकिंचिदुच्यतामित्याशंक्योपपानाम

निपतत्वादनियतमितिप्रतिपादयितुमाह॥यथायथःसमाख्यानंसहस्रवत्लोकपर्वतेः॥अविरुद्धंगवादीनां
भिन्नेस्वसहचारिभिः॥यथाहस्त्यादिभीर्भिन्नैरुपायभूतैरेवकस्यचिद्यथःसमाख्यानमविरुद्धं॥तथागवादी
नांशब्दानामिन्नैरेवसहचारिभिरन्याख्यानंइतिवोद्व्यं॥अर्थस्यचावस्थाभेदोवः संतिपेनचयोवस्थाभे
दःपरिदृष्टस्तेनेवासौतत्समाख्यानंकरोतीत्याह॥अन्यथाचसमाख्यानमवस्थाभेददर्शिभिः॥क्रियतेकिंशु
क्लादीनामेकदेशोवधारणात्॥किंकेनेतिकिंशुकशब्देप्रयुंजहइतिभिन्नमेवनिमित्तं॥एतदेवव्यक्तीकर्तुमा
ह॥कैश्चिन्निर्वचनंभिन्नंगिरतेर्गर्जतेर्गमेः॥गवतेर्गदतेर्वायिगोरित्यन्नानुदर्शितंगोलक्षणास्यर्थस्यना
नाविधाऽवस्थादृष्टाः तदनुगमेनैवार्थमाहुराचार्याः॥एवंप्रदर्शशब्दस्य प्रकृतिवाच्य मेवनिमित्तं॥
ततश्चबहुविधनिमित्तप्रदर्शनंइदानींस्वरूपमेवशब्दानांप्रवृत्तिनिमित्तमाख्यानापोपादीपनइति
पक्षंप्रदर्शयितुमाह॥गौरित्येवमस्यायंगोशब्दोगोषुवर्त्तीत्युत्पाद्यतेनवासर्व॥अथकस्मादौरित्युच्य
ते।गौरित्येवहिगोर्गविवर्त्ततइत्योक्तियुक्ता॥अतश्चस्वरूपमात्रप्रयुक्ताःसर्वेशब्दास्तस्युदस्तस्युत्पत्तिप
क्षावेत्याह॥सुत्पाद्यतेनवासर्वमितिकेश्चित्स्वरूपंवानिमित्तंउभयमेवचेतिदर्शितं॥तदानींकिंभिन्न

रूपंवाचंचनिमित्तमुच्यतइत्यत्रकेश्चिद्भेदयतेष्यतेएवंसनिमित्तमन्याख्यानंनिमित्तंचवाचंबहुधाकेश्चित्कथंचिल्लिंविदुकं स्व

प्रेरकरूपंशब्दस्याहोस्विद्भिन्नमितिविचार्यतेयदिभिन्नमेवतदागमनंगरलंगजदस्यादिषुगादीनांभि
न्नस्यद्वेदनेवोपादानंप्राप्नोति॥ततश्चानेस्यादशब्दत्वमन्याख्यानस्येत्याह॥सामान्येनोपदेशश्चशास्त्रे
लघ्वर्थमाश्रितः॥जात्यंतरवदस्यापिविशेषाःप्रतिपादकाःशब्दभेददर्शनेभिन्नानांसामान्यसमाश्रये
णात्लाघवादुपदेशाशास्त्रेक्रियते॥विशेषापेतेऽस्मिंवजात्यंतरवत्प्रतिपादकाउच्यते॥एतदेवाह॥अर्थो
नरेचपदृष्टंतस्यकृत्यंतरंविदुः"तुल्यरूपंनतद्दृष्टावन्यस्मिन्नानुरुप्यते॥तदन्यस्मिंस्तत्तुल्यरूपंनदृश्यतेनुरुप्यं
तेदृष्टेचतुल्यरूपंस्वरूपंअन्यस्मिन्नानुरुप्यतेतत्वात्तद्भिन्नमेव॥सादृश्यात्तत्रैकत्वंमन्यते॥यस्मात्यत
स्तुभिन्नाःशब्दागवादयःस्वतश्चयजिभिन्नरावेत्याह॥भिन्नाविजिपजीधानूत्रियतोविषयांतरेकेश्चि
त्कथंचिद्दृष्टेचिन्नेहिप्रतिपादनं॥अन्योयजिरन्यदजिरितिनियतोवोद्व्यः॥इजिकित्वेवजिस्तुत
दितरस्मिन्नितिभ्रचार्थेपुनःकचिद्द्वाभ्यपेणानिर्दिष्टोकविदमेदेनितिप्रेतिपादयितुमाह॥केश्चि
दित्यादि॥कैश्चिद्घनेक्रितिसंप्रसारणंशास्तिदमः इंस्वेति॥तजादीतस्यातन्नेछंतियष्ठापठ्यमितिकै
श्चिदिनमेवोपदिशंति॥तस्यातजादीपादेशंविदधातिदृतिप्रतिपादनमेवेच्छन्ति॥अवस्थाभेदाभ्यपेणा

पिप्रतिपादनंदर्शयतदत्याह॥एवंचबालवापादिचित्वरोवदुपाचरेत्॥भेदाभेदाभ्युपगमेनविरोधोस्तिकश्चना
दहविदूरशब्दभवतिवैदूर्यदतिवैदूर्यशब्दंस्युत्पादयंतीति॥नचविदूराद्भेदोभ्रमवति॥बालवापादुत्पन्नोविदूरे
केवलंसंस्क्रियतेतन्नोक्तं॥बालवापोविदूरंचप्रक्रम्यंतरमेववा॥नचैतन्नेतिचेदुपाज्जित्वरीवदुपाच
रेदिति॥बालवापोह्यज्ञानविषयेविदूरमापद्यते॥ततश्चबालवापात्स्रमवतिविदूरोभिगारितिसिद्धंभवतो
बालवायाविदूरोरभेदोस्युपगतोभ्रथवान्योज्ञानविषयोविदूरशब्दउच्यतेऽपआवगाभिवीरणासी
ज्जित्वरीति॥आदिशब्दाद्धिभ्रवणारवणाशब्दाविति॥भेदोवगंतव्यः॥अतोभेदाभ्युपगमेभेदाभ्रपरोवा
नकश्चिदोषः॥भेदापक्षाभ्रमणोवसामाममाश्रित्यलाघवेनो पदेशःक्रियते॥अभेदपक्षेत्वभिन्नर
पसमाभ्रपूर्णेनेवेतिनकिंचिदवद्यंतातोपदिशब्दभेदपक्षःतदाधातूपसर्गपिःप्यथस्कल्पनमित्या
ह॥अडादीनांव्यवस्थार्थंप्यस्केनविकल्पनांभतूपसर्गपोः शास्त्रेधातुरेवतुतादृशः॥अडहिर्वच
नव्यवस्थार्थंकेवलंधातवःप्यगुपदिश्याःवस्कृतःपुनर्विशिष्टक्रियावचनायतदितिसोपसर्गोभवधा
तुत्वंशतदेवप्रतिपादयितुमाह॥तथाहिसंग्रामपतेःसोपसर्गोहिधिःस्मृतः॥क्रियाविशेषाःसंघाते

उपसर्गविशिष्टेकारकसंबंधमुपगछतिएवंचानुभूयतइतिकर्मणिलकारःसिध्यतीति ५

प्रक्रम्यंतेतथाविधा॥असंग्रमयतसिसंग्रमपियतेसोपसर्गस्येवाडहिर्वचनदर्शनाह॥सोपसर्ग
स्येवास्यधातुत्वं॥अतः किंजातंप्रक्रमएवाख्यातेविशिष्टेधातुवाच्यक्रियानिर्वर्त्तयितुमुपक्रम्यतइ
त्यार्थ्यतानोक्तं॥रूपप्रदर्शनार्थमाह॥क्रियाविशेषाद्इत्यादि॥संघातेधातूपसर्गसमुदायेरित्यर्थः॥तथा
विधाभिन्नाभिन्नावा॥अतःकिंभवतीत्याह॥कापीणामंतरंगत्वमेवंधातूपसर्गयोः॥एवंचधातू
पसर्गीभ्रपाणिपानिकापीणपंतरंगाणीत्युच्यतेइतिपूर्वतन्त्रेवघञ्वर्त्तते॥पथामुज्ञादयः॥तथाभूतेच
चसाक्रियासाधनसंबंधंगछतीत्याह॥साधनेयीत्तिसंबंधनंतथाभूतेवसाक्रिया॥तथाभूतेवं
तथायत्वतुकोरसिद्धइत्यारंभणीयं॥अडभ्यासव्यवायेयोस्यनारंभणीयमेवेतिस्थितं॥उक्तंच॥कार
काणांप्रवृत्तिविशिष्टक्रियापाभ्रन्यथाकृत्वाभासोरनेप्रवर्त्तंतेभ्रन्यथाचभुक्तोदनइतिवृत्तोपसर्ग
संबंधायास्वतस्त्वेविशेष्यमितिक्रमाभ्रपरोनापूर्वमेवोपसर्गणंबंधःदानींपूर्वधातुःसाधनेन
पुज्यतइतिक्रमसमाभ्रपरोनाख्यातस्वरूपंप्रतिपादयितुमाह॥प्रयोगार्हेषुसिद्धःसन्नाख्यातव्योर्थो
विशिष्यते॥प्राक्तसाधनसंबंधात्क्रियानेवोपजायते॥लब्धात्मनस्तस्याविशेष्यत्वोपपत्तेःप्रयोगार्ह

भाविनः प्रक्रमाद्यथा धातुसंकर्मभावश्चतथान्यदपिदृश्यतां। क्रियावचनो धातुरिष्टकर्साधनसंबंधाच्चक्रियान्तरसंभवाद्यथा-
विद
युधातुयुसिद्धःसन्नर्थेभिन्नयोविशेष्योभवत्युपसर्गादिभिः। नतुपूर्वकास्तत्राख्यातेविशेषणयोगःपरिष्वक्ता
धनसंबंधात्क्रियाविशेषदत्युच्यते तदानुत्पन्नापास्तस्योस्वरूपामाधेनकर्मविशेषसंबंधःस्यादित्याह।
प्राक्चेत्यादि।।उक्तंच॥साधनंक्रियांनिर्वर्त्तयतीतिताउपसर्गाविशिनष्टीतिपूर्वंसाधनसंबंधःततउपस
र्गैस्तद्विशेषणमुपपन्नोभ्र स्मिंश्चपक्षेऽभ्यासव्यवायेपोत्यारंभणीपंचत्वंतुकोरसिद्धइतितुकिंकर्त्तव्यंष
कादेशासिद्धत्वेनवक्तव्यं।प्रत्यवदत्यंतरंगत्वात्साधनाभिधानाभिधायकाद्धातुकाभ्रपोगुणाःप्रवर्त्त
तइतिसिद्धं।अथपूर्वंधातुरूपसर्गणायुज्यतेदत्यसंयक्षसमाधत्तुमाह॥धतोःसाधनपोगसाधन
संबंधसमाभ्रपणोपक्रमएवधातुसंधातुसंज्ञोच्यतेपश्चाच्चधातोभ्रकर्मणादत्युच्यतेकर्मपोभ्र
नुरितीष्किकर्मत्वस्यभावित्वादुपक्रमएवेष्किकर्मत्वमुक्तं।तथान्यदपिदृश्यतांभाविसंबंधमदुपक्रम
एवविशिष्टक्रियावयवत्वादृश्यतांकोदोयःएवंचेन्नपक्षाभ्रपणोनतथाविधविशेषनिवर्त्तनंशो
भनदत्युच्यते।क्रियाविशेषाःसंधातैःप्राक्रम्यंतेतथाविधादतिउपक्रमएवचासौक्रियाविशिष्टोनाप्यु
पगंतुंक्रतिदृष्टांतप्रदर्शनपूर्वकमाह॥बीजकालेषुसंवर्द्धायआलाक्षारसादयः।चरणादिपरिणामेन
पु

फलानामुपकुर्वंतेः।बीजवापकालात्पूर्वंयआलाक्षारसादयोबीजसंवर्द्धनकालेचरणादिपरि
णामेनफलोपकारंकुर्वंतिः।तथादार्ढ्यीतिकेबीजापितुमाह॥वृद्धिस्यादितिसंबंधमत्रापिधातूपसर्गयोः
अभ्यन्तरीकृतोभेदःपदकालेप्रकाशतेः।धातूपसर्गयोःसंबंधेयुध्यासमुत्क्षिप्तोपोतणी
तःकेवलंतस्मात्संबंधान्नपोद्योतूपसर्गयोःसंबंधेयदकालेपदनिष्पन्नोसत्यामसौभेदःप्रकाशतेन
नुस्वतंत्रतिन्नोपसर्गसंबंधपाएवसाधनयोगउपयन्नः।एवमयोद्वारप्रस्तावेचाभेपदस्यपूर्वभा
गयोःपक्तिप्रत्यपयोःशक्तिशक्त्यन्वयव्यतिरेकसमाश्रयणेनसन्निमित्तमन्वाख्यानंकर्तुमनेक
धर्थैःकुचिन्निमित्तंस्वरूपंवेत्याख्यातेः।ततश्चयदभेकमनेकंचेतिनामयदंलेशतोनिरूपितं।आख्या
तमपिक्रियाविशेषाःसंधातैःप्रक्रम्यंतेतथाविधादत्यादिनाभेदाभेदविचारपूर्वकमपिनिदर्शि
तप्रायं।इदानींनामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेतिचत्वारिपदजातानीतिनिरूक्तकारःतत्रनामा
ख्यातस्वरूपंप्रदर्शितं।उपसर्गाणांप्रदर्शनीयमितितत्स्वरूपंप्रदर्शयितुमाह॥क्वचित्संभविनोभे
दाःकेवलैरनिदर्शिताउपसर्गेणसंबंधेव्यज्यंतेप्रपरादिना।।क्वचित्त्वचत्वादीप्रकृतीनांसंभवा

तत्केवलैस्तैस्तेषामप्रतीतेरुपसर्गसंबंधात्तद्द्योतकमदितेरुपसर्गाणांविशेषद्योतकत्वमुच्यते। अतएव
चोक्तं तमेवविशिनष्ट्यन्यदिति। तर्हिद्योतकत्वमेवकिंतेनाहोस्विदन्यदुक्तांतरमपेक्ष्याह॥ सचाचकोविशेषा
णांसंभवाद्द्योतकोपिचाशक्त्याधानापधातोर्वसिहकारीप्रयुज्यते। केवलेननद्योतकाःपाचहाचकाअ
पिदृश्यंते। यथाप्रतिष्ठतदत्यादौधातोर्गतिनिवृत्तिवाचकत्वंप्रेरणातुगतिवाचकत्वंव्यवस्थाप्यते। तथा
चोक्तं। धात्वर्थंबाधतेकश्चिदिति। संभवाद्द्योतकोपित्येतदादावेवकारिकायांव्याख्यातं। अथतृतीय
मपिपक्षंदर्शयितुमुक्तं शक्त्याधनापेत्यादि। संभूयधातूपसर्गावर्थमाहतुरितिशक्तिमान्नमुपसर्गः
कुरुतदत्यर्थाभिधानेसहकारिणाउपसर्गः। अत्रोपयुक्तंकेचिन्नमनुवर्त्ततदति। प्रतिष्ठतदत्यादौप्रति
ष्ठाधातोर्गतिनिवृत्तिवाचकत्वेउपसर्गस्यगतिवाचकत्वंस्थापितं। इदानींमनुमानेनद्योतकत्वमेव
सर्वत्रास्थाव्यवस्थापयितुमाह॥ ॥स्थादिभिःकेवलैर्यद्यगम्नादिनगम्यते। तत्रानुमानाद्विधात्व
र्थाप्रादिरुच्यते तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तिंप्रसिद्ध्यामिदधति। अतःकेवलेननतेनगमनेनप्रतिपाद्यतइत्य
नेकार्थाधातवदतिरूक्त्वानुमानादुतिवाचकत्वमपितस्यव्यवस्थाप्यते। उपसर्गस्तुतद्द्योतकश्च ग

तिनिवृत्तौतुप्रसिद्ध्यात्तिष्ठतेः प्रशब्दस्यगतिवाचकत्वमुच्यते। वस्तुस्थित्यात्वनुमानेनप्रादेर्द्योतकत्व
मेवसामान्यतोदृष्टेनविशेषतोदृष्टेनचेत्याह। तत्रेत्यादिधातुरनेकार्थ। उपसर्गश्चद्योतकइत्यनुमाने
नव्यवस्थाप्यते। द्विविधमनुमानंभवति। विशेषतोदृष्टंसामान्यतोदृष्टंचेति। तत्राविशेषाणांउपसर्गा
णांद्योतकत्वं। तथाच। प्रशब्दोधर्मी आदिकर्मद्योतकइतिसाध्योधर्मः प्रशब्दत्वात्। पूर्वादितपच्चादि
दृष्टप्रशब्दवदितिविशेषतोदृष्टेनानुमानेननद्धर्मप्रशब्दस्यसमानधर्मीसर्वोपिप्रादिरुपसर्गोद्यो
तकत्वधर्मपुक्तउच्यतइति। धातुश्चसामान्यतोदृष्टेनानुमानेनानेकार्थः। यथा। तिष्ठतिर्द्धर्मी। अनेक
र्थइतिसाध्योधर्मः॥ धातुत्वात्। उभयादिसंमतयजत्यादिनेकार्थधातुवदिति। एवंसामान्यतोदृष्ट
नुमानात्तद्धर्मीत्योधातुरप्यनेकार्थउच्यतइतियोजना। इदानींसंभूयद्योतिधायकत्वमपिदर्शयितु
माह॥ ॥अप्रयोगेधियर्थेस्वाबहूक्तिक्रियांतरांतस्याभिभूयकोर्थंतुसहतामानयेत्। अध्यागच्छ
तिपर्यागच्छतीत्यत्राधिपरीअनर्थकावागच्छ[redacted]तीत्यस्मादेवंपरिभाषाविशिष्टस्यवाक्यस्यवृत्ता
भावविशिष्टस्यवाप्यागमनस्यप्रकरणादिनावगतत्वात्। लौकिकशब्दव्यवहारेलाघवेप्रयत्नादरादितस्

स्वर्थमिवाधिपर्योः प्रयोगः समुदायस्यविशिष्टार्थाभिधायक[illegible]दत्यधिपर्योः केवलयोर्धातोरुच्चारणा
र्थकत्वमनर्थांतरवाचित्वमित्यर्थः। अतोधातुसंयोगेसंभूयैवा[illegible]र्थविशेषंकृतदतिधातोरर्थाभिधाने
सहकारिणाउपसर्गाः। उपसर्गाणांरहितोर्थवत्त्वेनावताधिपरीत्यनर्थकावितिकेवलानर्थकतया। नहित
योरुपसर्गयोः केवलयोस्तत्राथोस्ति। अतएवोक्तंकश्चित्तमनुवर्त्ततइति। प्रसंगात्स्वार्थिकप्रत्ययानांस
रूपमाह॥ तथे[illegible]वस्वार्थिकाः केचित्संघातांतरद्योतकाः। अनर्थकेनसंसृष्टाःप्रकृत्यर्थानुवादिनः
यावकदत्यादौकनादयः संभूयैवार्थबोधकाबोद्धव्याः। यावशब्दात्केवलात्स्वार्थेचकन्प्रकृतिर्यावशब्दोव्य
क्तितदतिसंघातांतरद्योतकस्तेबोद्धव्याः। अतस्याह। अनर्थकेनसंसृष्टादति। यावशब्दःकन्प्रकृ
तिरनर्थकएव। समुदायस्तुपरस्परशक्त्याहितविशेषस्तत्रार्थवान्नासंभूयस्वार्थमाहित्याह। प्रकृत्य
र्थानुवादिनदति। ननुप्रकृतिभागस्यैवानीमेवानर्थकत्वमुक्तं अतः कथंप्रकृत्यर्थानुवादिनदत्युच्य
ते। सादृश्यमात्रादित्यभिप्रायःकन्प्रकृतिंकेवलयावशब्देनसदृशमभिमन्यतदतिततदभिप्रायेण।
प्रकृत्यर्थानुवादिनदत्युक्तं। चस्कृतस्तुसंघातांतरद्योतकएवबोद्धव्यं। अथनिपातानामनेयर्थ्येनस्व

रूपंप्रदर्शयितुमाह॥ निपाताद्योतकाः केचित्स्वार्थमभिधायिनः। आगमाइवकेपिस्युःसंभूयार्थस्यवा
चकाः तेषामुपसर्गवद्द्योतकत्वंकचित्यथावृक्षश्चक्षश्चेत्यादौचादीनां॥ केवलानांचकेषांचित्स्व
र्थाभिधायित्वेवाचकत्वमेवसिद्धमित्याह। केचिदित्यादि। केचि[illegible]न्निपाताआगमवत्संभूयवा
चकाः। यथापेर्यांस्वर्थंप्रकल्पनदतिपादः तेषामतेनिपातानांद्वैविध्यं केचिदर्थवंतः केचिदनर्थ
काइति। तत्रकेचिन्निपाताःस्वर्थंप्रकल्पनेसत्यर्थाभिधायिनः। तेद्योतकाइत्यर्थवतांस्वरूपकथ
नंपित्वनर्थकास्तेषांस्वरूपमाह। आगमाइत्यादि। तथाचलोकिकेप्रयोगेऽनियमइत्याह॥ उपरीक्षासु
रस्ताद्द्योतकत्वेनाभिधते। तेषुप्रयुज्यमानेषुभिन्नार्थत्वेपिसत्यवा॥ पूर्वंयश्चाद्यप्रयुक्तस्तदर्थद्योत
नंकुर्वतीतियुक्तिकल्पसमुच्चयाद्यर्थेयुद्योतकत्वमेवप्रयुज्यमानेषुस्थितं। अथवाचकाएवकस्मान्नोच्यं
ते। किंद्योतकत्वेनेत्यर्थद्योतकत्वंदृढीकर्तुमाह॥ चादयोनप्रयुज्यंतेपदत्वेसतिकेवलाः। प्रत्ययावाचक
त्वेपिकेवलानप्रयुज्यंते॥ एतेहिचादयः केवलानप्रयुज्यंते। ततोवाचकानभवंतीतिबोद्धव्यं। चादयोधर्मीवाचकानभवंतो
तिसाध्योधर्मीः। केवलानामप्रयोगात्। यदिहिवाचकाः स्युस्तदागवादिवत्केवलानामपितेषांप्रयोगःस्यात्। इस

नुमानंनन्नत्रप्रत्यनुमानमस्तिचादयोधर्मोद्योतकानमवंतीतिसाध्योधर्मःकेवलानामप्रयोगान्प्रत्यपवत्तत्राह॥
पदत्वेसतीति।एतदुक्तंभवतिननिर्विशेषणोयंहेतुरपितुपदत्वेसतिकेवलानामप्रयोगादद्योतकाएतइति।पद
त्वेत्यतीत्यनेनप्रत्यपत्त्याहत्तिः॥एतदेवदर्शयितुमाह॥प्रत्यग्रोवाचकत्वेपीत्यादि।प्रत्यपत्त्यैविद्वाचकत्वेपिपद कस्म
त्वाभावात्केवलस्याप्रयोगः।अथशब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चादिपदस्यासत्वभूतोपःपृथगर्थःतद्वाचकत्वं च
व्यवस्थाप्यते।तदनुपपन्नं।शक्तनुग्रहाद्यर्थवाचकानांसमुच्चयादीनांप्रयोगेयच्चीभूयते वृक्षस्यसमुच्च
पःप्लक्षस्यसमुच्चयइतितद्वन्निपातप्रयोगेपियच्चीभूयेत।वृक्षस्यचप्लक्षसचेतिस्यादेवंपदिसमुच्चयाभिधा राम
यकाःस्युःनचैवं।किंतर्हिसमुच्चितामिधायिनएतइतित्युच्यतेतदभिधानेचव्यतिरेकोनास्तीत्याह॥समुच्चिता ५०
भिधानेपिव्यतिरेकोनविद्यते।यद्येवंसमुच्चितस्यसत्वभूतस्याभिधानेऽसत्वदतिप्रतिषेधान्निपातसंज्ञा या
अभावेतत्पूर्विकायाअव्ययसंज्ञायाअभावाच्चादेरपिविभक्तेःअचएतइतीत्याह॥असत्वभूतोभावश्च।
एतदुक्तंभवतिइहशब्देरर्थाभिधानंस्वाभाविकमितिस्थितं।अत्रनिपाताःशब्दशक्तिस्वभावादेवासभूतार्थी
भिधायिनःप्रतीयंतेतदतिसन्निदर्शनमाह॥क्रियान्वेनाभिधीयते।अन्वयइत्यनुषंगः।यथापाकरावोभवत्ना

मपदस्याख्यातस्यचवाच्यःशब्दशक्तिस्वाभाव्यादुपचतोत्याख्यातेनासभूतोसावभिधीयते।पाकइत्यत्रनामपदं
नपरिनिष्ठितस्वभावमिहइतितद्वन्निपातैःसमुच्चितादेरसचभूतस्याभिधानमितिनविभक्तेरुत्पत्तिः
।वृक्षंचानेदवाचनिकं।लिंगसंख्यादिस्वाभाविकमेव।तद्यथा॥समानमर्थंपानानांकेचिदर्थंपुंज्यंते।अ
परेनेति।एवंवाचकत्वात्समुच्चिताभिधानेप्याख्यातपदवदसत्वभूतार्थाभिधायित्वाद्विभक्तेरभावः
।अस्तिवर्षायसमुच्चितामिधायित्वाद्यथाख्यातंनाणांतदभिधापकानांविशेषणोनयोगस्तथानिपात
नामपिस्यादथचगुणवचनानामाश्रयतोलिंगवचनानिभवंतीत्यसत्वावाचकत्वाद्विभक्त्यभावातृणो
ननवृक्षदतिप्राप्नोति।तथाचान्यत्रोक्तं।प्रतिप्रयोगंजात्यं[redacted]गसंबंधमुपगच्छति।विशेष
णांतंतुधर्मोजातिस्तत्प्रतिपद्यते।ततश्चपंचालाजनपदोबहुधनोरमणीयइतिभवति॥अथतु
वंतस्यविशेषणंनजातेःततःपंचालारमणीयाबहुधनाजनपदइतिभवति।एतदाशंक्यसमुत्थापितुमा
ह॥समुच्चितामिधानेपिविशिष्टार्थाभिधायिनोगुणोःपदानांसंबंधःपरतंत्रस्यचादेःपुगुणोविशेष
णोःपदानांविशिष्टार्थाभिधायिनांसंबंधउपपद्यते।निपातानांतुशक्तिस्वाभाव्यादसत्यपिविभक्तिनियत

परतंत्रत्वाद्विशेषणयोगोनास्तीतिनकश्चिद्दोषः एतदुक्तंभवत्येतदपिशक्तिवादिमाध्यमेवपक्षेयंनित्यपरतंत्र
त्वेनामेत्यतःसमुच्चितामिधानेपिनकेवलःप्रयोगोनापिविशेषणसंबंधइतिस्थितं।एवंचनामाख्यातोप
सर्गनिपातलक्षणंपदचतुष्टयंव्याख्यातं।अथकर्मप्रवचनीयाःपंचमपदमभ्युपगतमितिंद्विचारयितुमा ह
ह॥जनयित्वाक्रियांकांचित्संबंधोविनिवर्त्तते।अयमर्थक्रियाशब्दसंबंधोजायतेक्वचित्।संबंधावच्छेदहेतवः
कर्मप्रवचनीयाइष्यंतेयद्वस्थितिसंबंधस्यभेदकादति॥संबंधश्चसर्वःक्रियाकारकपूर्वकोभवतितिातक्वचि
त्संबंधंजनयित्वाक्रियाविनिवर्त्तते।पथाराजपुरुषइति।अत्रहिराज्ञःपुरुषोयंपस्मात्सराजापुरुषंविभर्ति
अतोभरणलक्षणाक्रिया[redacted]अपायिभावलक्षणंसंबंधंजनयित्वानिवृत्ता॥क्वचित्क्रियापद
पदंश्रूयमाणंसंबंधमुपजनयति।पथामातुःस्मरतीति।अत्रहिमातुरितिकर्मपदं।अतोमातृसंबंधः
स्मरणमितिनिमित्तनिमित्तिभावलक्षणंसंबंधंस्मरतिक्रियाश्रूयमाणोवूननयति।एतदेवान्यत्रोक्तं।सं
बंधःकारकेभ्योन्यःक्रियाकारकपूर्वकःश्रुतायामश्रुतायांवाक्रियायांसोभिधीयतेदति।संबंधसामान्येष
ष्ठीविभक्तिरुक्तायष्ठीशेषइति।यदिचेमातुःस्मरणंसर्पिषोज्ञानमित्यादौसिद्धेयानेनयष्ठीतिकिमर्थम

पिगर्थदर्शनंकर्मणीत्यादिप्रकरणारंभदतिप्रसंगा द्विचारयितुमाह॥तत्रयष्ठीप्रतिपदंसमास
स्यनिवृत्तयेविहितादर्शनार्थंतुकारकप्रतिपादनं।मातुःस्मरणमित्यादौकर्मणिशेषत्वेनविवक्षिते
सिद्धेचयष्ठीतिपुनःप्रतिपदेनाधीगर्थेत्यादिनायापयष्ठीविहितासानिरर्थकापभवति।कर्मादिशे
षत्वेनविवक्षितेयष्ठ्येवभवतिपदन्यस्यान्योतितन्निषिध्यते।किंचान्यत्रप्रोति।लुगादितन्निदानो
च्छेदनंविनालुगादिनिवृत्तिःकर्तुशक्यतिसमासनिवृत्तिरेवक्रियते।ततश्चयष्ठ्यर्थभवति।यदन्य
नयत्रप्रोतिसमासलुगादिप्रापोतितन्निवार्यतइत्यतःप्रतिपदंपुनःयष्ठीसमासस्य निवृत्तयेविहि
तेतिवोद्व्यं।अतश्चप्रतिपदविधानाच्चष्ठीनसमस्यतइतिनारभणीयमेव।पथेनंकर्मणीतिकिंमा
तुर्गोःस्मरणमितिकथंप्रत्येदाहृतं।पथागुणानांस्मर्तव्यत्वंस्यात्संभवंतथाशेषत्वंस्यादपि।यदिशेष
त्वेनास्यविवक्षिताःस्युस्तदातेयांयष्ठीस्यात्।तत्तीपानभवेत्तात्तत्रश्चषंगवेकल्पमेतमेत्येतदाशंक्या
ह।दर्शनार्थंत्वित्यादिमातुर्गुणानांस्मरणंस्मरणमित्युक्तंसंदिह्यते।गुणाःकर्मकरणंयेति।तत्रोक्तंगुणाः
स्मरणमितिगुणोपिकरणंपदशेषत्वेनविवक्षतेतत्रप्रतिपदविधानायष्ठीमाभूदित्येवमर्थंकर्मणी

त्युक्तमितिचंगवेकल्याभावः।पुनःषष्ठीविधानंसमासादिनिवृत्तयएवेतिस्थितंञ्जकंच॥साधनेर्ण्यदिष्टे
ख्वेचश्रूयमाणाक्रियेपुनः।धोक्राप्रतिपदंषष्ठीसमास्यनिवृत्तयदति॥साधनेर्ण्यदिष्टेशेषसंबंधइत्य
र्थः।एवंकर्मणिएवशेषत्वेनविवक्षितेषष्ठीकारकांतरंसेकेवलिनःकाराः।तेषांमतेगुणोःस्मरणंनगुण
णानांस्मरणमितिकदाचिदपिषष्ठी।ठीकाकारमतेतुकरणास्यशेषत्वविवक्षापागुणानांस्मरणंगुणस्म
रणमित्यपिभवतीतिमतभेदः।एवंक्रियासंबंधोजन्यतदितिस्थितंततःकिमित्याह॥सचोपजातःसंबं
धोविनिहतेक्रियापदेकर्मप्रवचनीयेनतत्रतत्रनिपम्यते।नचक्रिययोजनितःसंबंधःतस्मिंश्चोपजा
तेपदाक्रियापदंकुचिन्नश्रूयते।तदाक्रियाजनितोयंस्यादितिसंदेहेकर्मप्रवचनीयेनतत्रतत्रतस्याक्रि
यायोनिपम्यतइतिसंबंधविशेषःकर्मप्रवचनीयैःप्रत्याप्यते।अतएवकर्मप्रोक्तवंतःक्रीपाकर्तविशेष
संबंधंद्योतयंतीतिकर्मप्रवचनीयाइत्युच्यते।अथाश्रूयमाणायाःक्रियायाआक्षेपकाःकर्मप्रवचनीया
इत्यस्मान्नाश्रीयेतइत्याह॥येनक्रियापदाक्षेपःसकारकविभक्तिभिःपुज्यतेविर्यथातस्यलिखावनुपस
र्गेता॥इहयेनशब्देनक्रियापदस्याक्षेपःक्रियतेसकर्मकविभक्तीपुज्यतइतिदृश्यतांपथाप्रादेशेविपरिलि

 पकोविनाशः तदास्यलिखसंबंधातंप्रत्यनुपसर्गत्वमेव॥ततश्चगतिर्गतावितिनिघातोनाभावः तद्दुकर्मप्रवचनीयंयदिक्रियदमाक्षि

खतीतिञ्चन्नविशेषोमानक्रियायाआक्षेपकःप्रादेशेविमायपरिलिखतीत्यधीवगतेःततोविमानक्रि
यपान्नप्रादेशलक्षणाकर्मोक्षिप्रमितितस्यकारकविभक्तेरेवहितोपपोगःयदाचक्रियांतरासंप्येततदा
तद्योसलिखत्यसंबंधमात्रंप्रत्यनुपसर्गत्वमेव।ततश्चागतिर्गतावितिनिघातोनाभावः।तद्दुकर्मप्रवचनी
येपरेक्रियापदमाक्षिप्येतद्गतद्योगेकारकविभक्तिरेवस्यात्।ततश्चकर्मप्रवचनीयपुक्तेद्वितीयेतिना
रंभणीयमेवस्यात॥किंतुसंबंधसामान्येयष्ठीत्येतितद्वाधनायद्वि
तियारभ्येतत्तदारंभःशोभनः।क्रियापदाक्षेपकत्वमन्यत्रापिदृश्यमितितदेवदर्शयन्नाह॥तिरश्चतिर
पयोगश्चदृश्योऽप्रत्यनपन्निति।अप्रत्यजजपन्नित्यत्रप्रतिरुपःस्थितिक्रियायाआक्षेपकःपरिदृश्यतेदेवा
असुरानभ्यतिक्रामतःप्रतियत्नंकुर्वतोजयन्तीतितिरश्चतयपोगःआक्षेपेपरिदृश्यतथाधातुना
संबंधेपिसुन्वतीत्यत्राभिशब्दस्यकेवलस्यचाभिरेवद्योतिःपरिदृश्यतेप्रसंगादाह॥सुन्वंतीत्याभिसुत्वे
भिःकेवलोपिप्रयुज्यते।तदेवंकर्मप्रवचनीयानांसंबंधनियामकत्वमन्वर्थसंज्ञाश्रयेणोक्तस्थापितम्।अथ

स्वत्यादीनांद्रूपत्वासंभवेकथंमेप्रवचनीयसंज्ञास्यादित्याह॥कर्मप्रवचनीयत्वंक्रियायोगेविधीयते।
यत्वादिविनिवृत्त्यर्थंस्वत्यादीनांविधर्मणांन्नस्वत्यादीनांकर्मप्रवचनीयत्वेविधीयतेसंज्ञांतरंयुदा
सीयेवेत्यतश्चैकसंज्ञाधिकारादित्युपसर्गसंज्ञाभावेततदाभ्रवेयच्चादिकमुपसर्गादित्यादिनानभव
ति।अन्यदपिप्रसंगादाह॥हेतुमतोपगिपरिकल्पितुनाकृते।आरंभाद्धाधतेप्राप्तातदीपाहेतुलक्षण
लक्षणोत्पंभूतेत्यादिनासिद्धानोःकर्मप्रवचनीयसंज्ञा।लक्षणंहिसर्पकंपथातथाहेतुरप्युच्यते।त
तश्चयथाज्ञाप्यज्ञापकभावेलक्षमनुविधीततेविरुद्धित्यन्नानोःकर्म प्रवचनीयसंज्ञा.लक्षणंहि
ज्ञापकंपथातथाहेः तुम्राशाकल्यात्प्रान्योक्तिातथाचतृतीयायान्नवकाशःधनेनकुलमित्यादि।लक्षे
णोत्पंभूतेत्यस्यावकाशोऽनुक्तापिज्ञापकभावलक्षणस्यसंबंधस्यावछेदकः।पथाद्यलक्षमनुविधीत
तेविरुद्धिति।दहोभवेप्राप्तोति।शाकल्यस्यसंहितामनुप्रावर्यदिति।अत्रन्नहेतुमद्भावसंभवात्तीपाप्रा
प्तोत्ति।परत्वात्।अनुलक्षणादत्तिपुनर्विधान्नभवति।एवंकर्मप्रवचनीयाभोपासंगीकंविचारंकृत्वावा
चकत्वादिप्रकारन्नितयनिराकरणानसंबंधविशेषकत्वमेवव्यवस्थापयन्नाह॥क्रियायाघोतकोनायसं

बंधस्यनयाचकःनापिक्रियापदाक्षेपीसंबंधस्यातुभेदकःप्रपचतीत्यादावुपसर्गवन्नाह॥क्रियायाघो
तकःसञ्चयवाद्भूतमाचष्टेतीयंयोक्तःसंबंधइतिनतस्यकर्मप्रवपचनीयोवाचकः।नापिप्रादे
शेविपरिलिखतीत्यादौविशेषतःक्रियापदस्याक्षेपकः।किंतर्हिविशिष्टक्रियाजनितोयंसंबंधइ
तिसंबंधस्यभेदकोविशेषकःकर्मप्रवचनीयः।इत्येवंयोद्धारप्रसंगेनपंचमपदविभागःप्रदर्शि
तःएषेदर्शितंपदप्रविभागमुन्नेनूयसप्रपंचंपदार्थमिदमुपपादयिष्यति।यथाहिधाकैश्चित्पदे
भिन्नेचतुर्दशपंचधायिचाअपोद्धृत्यवनाभेभ्यःप्रकृतिप्रविभागमप्रकृतिप्रत्ययादिवत्।
पदार्थानामयोद्धारेजातिर्वाद्रव्यमेववेत्यादि।एवंखंडवामनादिनापोद्धारसमाश्रयेणाप्रसंगिका
दिकार्यसमर्थनेवि हितेतत्प्रसंगात्पदयदार्थपदभागापदभागार्थविचारश्चकृतःनिरुक्त कारन
चनानुसारेणाचनामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणापदर्शनंकृतं।कर्मप्रवचनीयाःएवमंपदज
ातमितिकेचित्प्रतिजानतदतितदर्थीपदर्शितं।एवंचदूषितंपरपक्षेपुस्वपक्षेचहेत्वसिद्धिनिराकृ
तपूर्वकंस्थापितमुनरप्यस्वंडपक्षमेवसमर्थयितुकामोवार्तिकविरोधमाशंकाह॥॥अनर्थकानां

संघातःसार्थकोनर्थकस्तथा॥वर्णानांपदमर्थेनयुक्तेनावयवाःपदे॥किंचापदानार्थंयुक्तानांसंघातोभिधते
पुनःअर्थांतरावरोधेनसंबंधविगमेनच॥अर्थांतिरस्यसंसर्गेलक्षणास्यावरोधेनपरिग्रहणेनकश्चि
देवदेवदत्तगामभ्याजेत्यादिकःपदसंघातोऽर्थानकश्चिद्दशदाडिमादिःपरस्परसंबंधविगमेनान
र्थकदतिसंबंधाश्रयेतःतदेवदर्शयितुमाह॥सार्थकानर्थकौभेदसंबंधनाधिगच्छतः॥अधिगच्छ
तदत्येकेकुठीरादिनिदर्शनात॥भेदेक्रियमाणेसतियोवर्णसमुदायोसार्थकानर्थकोयथाकुठीरशब्द
कुठिशब्दोरशब्दश्चतोसंबंधमनर्थकत्वान्नाधिगच्छतइतिकेचित्॥धोत्येनार्थेनार्थवत्त्वादयरेसंब
धमधिगच्छतदत्याहुःसंघातार्थवत्त्वादवयवार्थवत्तमपिदर्शयितुमाह॥अर्थवद्भोविशिष्टार्थःसं
घातउपजायते॥नोपजायतइत्येकेसमासस्वार्थिकादिषु॥राजपुरुषदत्यादावर्थवद्भःसंघातोर्थवानु
पजायतेःस्वार्थिकादिषुत्ववयवार्थप्रकृतिक्रमार्थतिरंनाविभूतमितिनास्त्ववयवार्थव्यतिरिक्तसंघा
तार्थस्यसंभवः॥द्विविधस्तयावस्थितास्तइत्यहःकेचित्तुयुतसिद्धार्थदिनिसतिशक्तयः॥अन्येपु

नागस्तिपुमनेकांतिकंचबोध्यं॥यस्पुनरंअर्थवंतोवर्णाःधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाताताभेकवर्णानामर्थदर्शनादिति॥

र्थांतिरकाभ्यांकेचित्कल्पितशक्तयः॥पुनःसि[redacted]द्धोवेपिमाततेतथाविधाःयथाशमीवृक्षो
दाडिमीवृक्षदत्यादयः॥कस्मादेवमित्याह॥भेदइत्यादि॥भेदेवाक्येसतिरूपस्यंडविनष्टत्वात्स्वार्थेव
निर्वर्तितशक्तयःकिंचित्संज्ञाप्रत्यादयोन्वर्थांतिरकाम्याकल्पितशक्तयइति॥अत्रहिप्रगतेजानुनो
पस्यसंगतेजानुनोपस्यतिप्रसंभ्यांजानुनोस्तीरतिलक्षणानुगमेनार्थःकल्पःनतुएवंगेवंगमो
दृश्यजानुशब्दस्यनष्टत्वात्तस्मात्संघातार्थत्वादितितत्राह॥शास्त्रार्थरूपवर्णानामर्थतत्वेप्र
दर्शितेःधात्वादीनाविशुद्धानांलौकिकोर्थोनविद्यते॥कृत्तद्धितानामर्थस्त्ववनाधिगच्छत॥अधिगा
छतदत्येकेकुठीरादिनिदर्शनात॥भेदेक्रियमाणेसविद्यते॥कृत्तद्धितानामर्थश्चकेवलानामलौ
किकःप्राग्विभक्तेस्तदेतस्यतेथेवार्थोनविद्यतेःअभिव्यक्ततरोयोर्थःप्रत्ययोतेसुलक्ष्यतेःअर्थव
त्तांप्रकारणाद्भिन्नतःसतथाविधःवर्णानामर्थतत्वाभ्युपगमेपदवाक्ययोरभिधायकतामभ्येतेत्या
ह॥आत्मभेदेनचित्कश्चिद्वर्णेभ्यःपदवाक्ययोः॥अन्योन्यापेक्षयापा[redacted]शक्तावर्णाःस्याद
भिधायक॥सुबोधं॥इदानीमतमेदप्रदर्शयितुमाह॥वर्णोनकेनकेनचित्न्यूनःसंघातोपाभिधायकः॥ने

चेच्छब्दांतरमसावन्यूनस्तेनगम्यते।य. दिकेनचिद्गोनिन्यूनःसघातदक्षत्तारमित्यादावभिधापक्रस्तदाद्
मीगतिं।शब्दांतरत्वंमेकशब्दत्वंवायदिनेक्षातरत्वमिक्षुत्तारमित्यस्यतदान्यूनवृगीयिपूर्सावरोनिक्षुक्षुर
इतिशब्दांतरत्वमेकशब्दत्वंवायदिनक्षातरत्वमिक्षुत्तारमित्यतदान्यूनवस्मीयिपूर्सीवरोनिक्षुक्षुरइति
शब्दएवगम्यतेतस्मात्स्वार्थमतीतिरिष्टव्या।एतदेवप्रतिपादयितुमाहसतस्मिन्वाचकेशब्देनिमि
त्तात्मेदधतूसाक्षादिवव्यवहितंशब्दे नार्थमुपोहते।यदिकेनचिद्गोनिन्यूनःसन्यूनवर्स्मःपरिपूर्सीव
दवाचकरूपेनिमित्ताच्छास्त्राभ्यासात्स्मृतिमुपनयनसाक्षादिवव्यहितमर्थशब्देनस्मृत्योपस्थापि
तेनोपोहतेसमर्पयतिति।अथशब्देवाचतत्वंतदाप थपरिपूर्सीवर्सीवाचकस्तथातत्सर्वमन्यूनवर्सी
योर्निकश्चिद्विशेषः।तस्मात्यदन्यवानांतदर्थप्रतिपादनमनुपयन्नमेवेतिप्रतिपादयितुमाह पदवाच्ये
पथानार्थःकश्चिद्गौरखरादिषु।सत्यपिप्रत्यपेत्यंतसामुदायेनगम्यतेसमन्वितदवार्थस्यैपदार्थैर्यप्रती
यते।पदार्थदर्शनंतन्नतथेवानुपकारकंगौरखरःकक्षसर्यदित्यादौपथानेनपदानांवाच्यःकश्चिदर्थोस्ति
सत्यपिवातथवराकालेतदर्थप्रत्ययेगौरित्यस्मिन्नसमुदायेत्यंतसर्वथानेवोपमर्थोगम्यते।जात्यंतर

र्थलेसतिवृतीसमकालंभ

र्थतन्मुनिर्विभागःपानकरसादिवसनीयते॥

मेवहि . यदार्थसस्य शीमान्तविरहितंसमुदायान्तरावगतंतथेवदेवदत्तगामभ्यजेत्यादिमांपदार्थैर्यप्र
तिमालक्षणोर्थःस मन्वितदवपरमा [redacted] तत्तसदार्थदर्शनमव
यवार्थप्रतिभासोनुपकारकएवमेतव्यःयदिचैतेन्नाभ्युपगम्यतेतदासमुदायावयवपोर्भिन्ना [redacted]
[redacted] नेविरुद्धधर्मसंसर्गःप्राप्नोतितिपदवादिमंतदर्थपितुमाह ॥समुदायावयव
पोर्भिन्नार्थत्वेवृत्तिषुपगपदैरसंसर्गोविरुद्धानुषंगिणो।वृत्तिषुसामासादिकासुतुल्य कालंसमुदा
येनपोसूदकवदेकदविभागायन्तस्य प्रतिपादनात्ससंर्गःससाधनाभिन्नस्यार्थस्याप्रतीचेतद्व
दसंसर्गोविरुद्धो पुत्त्यावृतानःनचेतत्पुत्त. प्रतीत्यमावादिति।पदवदार्थीनांचसन्यत्वेध्यादीनावामि
साधनाभिधायित्वेप्रतीति।नचेतदृष्टेसाधनाभि धायकत्वेनखंतन्त्राणांतेषांपूर्वोगादर्शनादित्या
हे॥कश्चिस्स धनमात्मार्थादीस्वीरकृत्यपेता।अत्रप्रपुक्तपदस्यार्थोयहत्री [redacted] होक्र
भ यचेतात्रधिस्त्रीत्यादेसदायस्याधिकरणात्रत्तिर्तं. परिदृष्टेनकदाचिदप्यवयवस्थिति। ये दिचपदानि
त्यत्यार्थानिवं तेतदावहत्रीह्यर्थोनावकल्पेतेत्याह।अत्रप्रपुक्तेत्यादिचिश्रगुप्तादावयवयवानांसत्यार्थ

स्यर्थस्यासंगतेः। प्रजुसंज्ञित्यादावयवार्थाभ्युपलंभादिषु

ह्वविन्नशब्दोगुणाःकदंमिधेयोगोशब्दस्यगोजातयःकाश्विदित्यप्रपुक्तंवाचैपदंपस्यावयत्यादिदेवत्तार्थः सा
कस्यामिधेयाःस्यात्। पदिवाप्यवानामर्थवत्त्वंस्यात्तदाप्रजुःसंजुरित्यत्रापिजशब्दस्यार्थःपथगुपलभ्ये
त। नचोपलभ्यतदतिप्रत्तिपादयितुमाह॥ प्रजुसंज्ञाधवपवेनचास्यर्थीवधारणा॥ उपसंहर्तुमाह॥ स्मा
त्संघातएवैकोविशिष्टार्थनिबंधनात्समासेसुविरूढ्येपिस्यायनादधादीनांसाधनमानार्थवृत्ति
वा संभवाद्बहुत्रीयपत्तिचुक्तेमसत्यार्थीनामनुपयत्तेःसंघातरावैकोसंइः प्रविभागशून्यःस्फोटात्मावि
शिष्टस्यैवप्रतिभासकस्यार्थस्यनिबंधनमभ्युपगंतुंयुक्तइतिसिद्धं। सेघार्म्मीश्चस्फोटएवान्नसंघातश नसाय
देनोक्तं। संघातोत्यवपवेरंबुरितइतिसंघातसाधार्म्मीइदानीमखंडवाघात्मीपयक्षेपरकोपचोघस
प्रकमाभंगर्थं [redacted] राम
[redacted] त्यत्रहुंहुनैकएवासंइःसमुदायोवाभार्थोभिधीपते। ततस्वपदार्थभेदस्यानभ्युपगमादेक
त्वेचसतिबहुवचनंनोपपद्यतेत्याशंक्यसमर्थयितुमाह॥ गर्गादित्येकस्यापंबहुष्वर्थेयुवत्तेते। हुंसंघोपि ६
संघातोबहूनामभिधापकः। पथागर्गस्यापत्यानिबहूनिगर्गाइत्यत्रैकशेषकृतेगर्गशब्दएकस्यनिर
कमेणसमर्थयितुमुपक्रमते॥ तथाचयद्विषदार्थेनैवविघतेतर्हदेवदत्तयज्ञदत्तविष्णुभोज्यंतामि ८

स्तावयवविभागोबहूर्थवृत्तित्वाद्बहुवचनांतस्तथैवहुंहुसंज्ञःसंघातोनिरस्तावयवभेदोपिशब्दशक्तिमाहात्म्याद्ब
हुत्वमभिधत्तइति। स ह्यपिबहुवचनेनास्तितावतावाक्यव्यतिरेकेणापदार्थासंभवात्प्रत्येकंवामपरिसमाप्या
पोगात्समुदायस्यचयुगपत्संचूनक्रियासंभवाद्दूरेर्थस्यानुपपत्तिंत्याशंक्यशंकसमर्थनार्थमाह॥ पथैकदेश रि
भुज्यादिःप्रत्येकमवतिष्ठतेकिंपुनर्बहुत्वंहुंवाच्येर्थेप्रत्येकंप्रविभज्यतेब्राह्मणाभोज्यंतामित्यत्र यथाविवाक्यार्थव्यति ना
रेकेणपदार्थसद्भावंपदार्थानांभुजिक्रियाप्रत्येकमवतिष्ठते। तथाहुंहुवाक्येसमुदायलक्षणोर्थोप्रत्येकंप्र
विभज्यतइतिनकश्चिद्दोषः। एतदुक्तंभवति। ब्राह्मणाभोज्यंतामित्यत्रयथासत्यामपिसमुदायप्रतिपत्तौ
पोद्धारंद्वाप्रकल्प्यावयवान्प्रत्येकंभुजिक्रियासमाप्यते। तथैवहुंहात्समुदायप्रतिपन्नबुद्धिपरिकल्पित
प्रविभागसमाश्रयेणप्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिर्बोद्धव्या। पुनरप्याशंकपरिहर्तुमाह॥ पञ्चहुंहूपदार्थ
स्यतद्धेदेनव्यपेक्षणंसापिव्याख्यानरूपेर्थेसर्वनामसरूपता॥ हुंहांतर्वर्त्तिनिःपदार्थेस्यवाक्यार्थव्यतिरेकेण
संभवात्सर्वनाम्नापरामर्शोनोपपद्यते। यथाजनपदनद्यारित्यत्रहिजनपदान्तर्वर्त्तिनावधिभूतात्मत्यप
दृश्यते। वाक्यार्थव्यतिरेकेणसतिचपरामर्शोनोपपद्यते। यथाजनपदाबहवसंतःसर्वनाम्नाक्षेपरा

मितिपरामिप्रायमनूद्यसमाधत्ते। सापीत्यादिनानात्रकिंचित्सर्वनामविधतेतत्कुतएवतत्र हेहूपदार्थपरामर्शःस्यात्केवलंव्याहृत्तरूपेविशिष्टएवात्रवाक्यार्थेप्रतिभासामात्रेण [illegible] ऋन्नयात्सर्वनामसारूप्यमात्रमाभाति नतु वाक्यबोधतत्परार्थप्रत्ययः [illegible] तियतः पदूप्यति यदंतराले तानंतुपदार्थेषुपजायते प्रतियतेरूपीयोसोमऋमा नवधारणादिभिर्नव्यवस्थितिवदार्थेधवखदिरपलाशाश्छिंदंतामित्यत्राऋमिकक्रियाभागोवाव्यार्थइतस्तत्रश्रुत्य थेवक्यादवगतोर्थस्तथेवानुष्ठानमिति युगपदेवछिदिक्रियाप्राप्नोति नचैवमनुष्ठानंपार्यतइत्याहयथाचखदिर छेदभागेषुऋमवांछिदिःतथाहेहूपदार्थेष्वप्यंशेषुऋमदर्शनं॥ यद्यपिभूतःपदार्थआख्यार्थयोर्भेदःस्वदिस्छ यमाविशेषेतत्राविवक्षितेसारभागमितिऋमवर्त्तिन्येवछिदिक्रियापर्यवस्यतितथेवहेहूयःपदार्थोयाहासु

द्विपरिकल्पितस्तस्यक्रमेणादर्शनंव्यवस्थितिरनुष्ठानमितियावतान्नथास्मिन्पर्वतेधवखदिरपलाशाश्छि धंतामितिधवखादिरपलाशछेदनंनिरूपितं वाक्यार्थस्तन्नैकदेशमात्रेपिछिन्तेपदादिश्रुतंतत्कृतमिति वृत्तितदेतदनंशेवाक्यार्थेकथमुपपत्तिमत्तिमदित्याशंक्याह॥संहैकदेशेप्रक्रांतान्यथासंघातानुयाति नक्रि यांविशेषान्मन्यंतेसहेहावपवेक्रमंपथाब्राह्मणाभोज्यंतामित्यत्रसंघतानुयातिन्यपिभुजिक्रियाविशेषा न्मन्यंतेसहेहावपवेक्रमंपथाब्राह्मणाभोज्यंतामित्यत्रसंघतानुयातिन्यपिभुजिक्रियातदेकदेशेप्रक्रांता

नापवर्त्तिताम्रतोमुक्तंब्राह्मणेरित्युच्यतेतथाहेहूवाच्यसमुदायांतर्गतावयवप्रवर्त्तितापिशब्दार्थपरित्याग कारणांतंतप्रत्तिपद्यतइतिविज्ञेयं पदंचपदार्थीसंभवस्तदापूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभावउत्तर दार्थप्रधानस्तत्पुरुषदत्यादिकंसमासेष्वर्थाभिधानमनुपपन्नमित्याशंक्यपरिहर्तुमाह॥प्रतिपादप तात्रत्तिमद्युधान्यामपूर्वकंा॥ब्रह्मणोपदार्थमेदेनप्राधान्यमुपदर्शितं।वाक्यपूर्विकांवृत्तिंसमासलक्षणा मद्युधान्यप्रतिपादयतातेदेनसमासेषुपदार्थप्राधान्यमाचार्येणोपदर्शितं।वाक्यपूर्वैकामितिपदावा क्यमेवहेतौ भवतिकार्यवदन्यास्यनपक्षेतदेनमुक्तमित्यर्थः एतदुक्तंभवति।अबुधबोधनायथा न शास्त्रेप्रक्रियामात्रप्रदर्शनंकेवलंनपुनस्तावतापदपदार्थसत्तासुयुगता॥अत्राह्मणादीनांसमासेपि पदार्थप्राधान्यंबहुधाभाष्येविकल्पितं।तदप्यबुधबोधनायशास्त्रप्रक्रियामात्रप्रदर्शनमेवबोद्धव्य मित्याह॥अनेनेदाद्यभिधेयस्यनसमासेविकल्पितम्॥प्राधान्यंबहुधाभाष्येदोयास्तस्तुप्रक्रियागताः।प रमार्थस्त्वेकमेवतत्राभिधेयंपरंयस्फलंजनप्रसिद्धंस्थितमितिनतत्रकश्चित्स्यूर्वात्तरपदार्थव्यवहार व्ययपदतदतिबोद्धव्यं।प्रतिपादयिष्यतिचशास्त्रेवृत्तिप्रमेदेनलौकिकोर्थोनाभिधत्ते।नञ्समासेपतस्त

न्नपः पक्षाविचारितादत्तिञ्च अथपदार्थैसंभवेवृत्तिषुजहत्स्वार्थविकल्पेनोपपद्यतेविशेषपदार्थसंभ
वेकुतेतदुच्यतदत्याशंक्यसमर्थयितुमाह॥जहत्स्वार्थविकल्पेचसर्वार्थत्यागमिच्छतावहुव्रीहिपदार्थ
स्यत्यागःसर्वस्यदर्शितःयतएवमतएवतत्प्रदर्शनायाचार्यैणावृत्तिषुजहत्स्वार्थपक्षेसर्वार्थत्यागमिच्छ
तावहुव्रीहौसमासेसर्वस्य पदार्थस्यत्यागउपदर्शितःतन्नहिपदार्थव्यतिरेकेणान्यदावसमुदायार्थोवि
शिष्टएवप्रतिभातीत्यतःसर्वथानवास्तवःकश्चित्पदार्थव्यवहारोगौणकार्यइति।तदेवंहहेवहुवचनं
प्रत्येकंवाऽस्यपरिसमाप्तिःसर्वनामप्रत्यवमर्शःक्रमेणानुधानेमकदेशानुधानेसमुदायानुधाने
समुदायपदार्थानुवादसमुदायार्थानुधानाभिमानश्चेतिपंचचोद्धान्यपोद्धारसमाश्रयणा
नाक्षेपादिनापरिदृतानि।वहुव्रीहौचजहत्स्वार्थपक्षेसर्वार्थत्यागोयमपदर्शनादस्त्वेवमेवाश्रमभि
प्रेतमितिलक्षते।इदानींसर्वोयंपदपदार्थव्यवहारःकाल्पनिकोसत्यभूतएवनानाविधशास्त्रप्रक्रि
यामान्नशरणीकृत्यप्रवर्तयितुमाह॥शास्त्रेकचित्स्वकृत्यर्थःप्रत्ययेनाभिधीयतेप्रकृतौविनि
वृत्तयेप्रत्ययार्थस्वधातुभिः।तथाचपदस्यप्रकृतिभागाश्रितमभिधेयंप्रकृत्यसद्वावेपित्यपरावृत्ते

त्तेःयथाऽयमित्यादौतथाप्रत्ययार्थस्वविनिवृत्तेपिप्रत्ययेप्रकृत्यैवाभिधीयतेयआहमितिमुनेर्व्यव
स्थाप्रदर्शयितुमाहयमर्थमाहतुर्भिन्नोप्रत्ययोयेकेवलयत्कविदाहपचंतीतिधातुस्ताभ्यांविनाक्वचित्
तन्नपचंतीत्यादौभिन्नोप्रत्ययोशक्तिरूपमर्थंकर्तृलक्षणमाहतुस्तमेवैकोप्याहत्तिज्ञुहोतीत्यादौ।
क्वचिद्धातुरेवतमर्थंताभ्यांविनेत्याहाऽहन्यन्नमिदृइत्यादाविति किमेतत्पदार्थानांवास्तवत्वेप्रमा
णंरामयणाहतेदंतिपत्तिंचिदेततशास्त्रप्रक्रियाणामव्यवास्तवत्वमुपपादयितुमाह॥अन्याख्यानस्मृ
तौचप्रत्ययार्थेनिबंधनेनिर्दिष्टास्तिप्रकृत्यर्थाःस्मृत्यन्तरेउच्यंतइति॥कस्यांचिच्छास्त्रानुशासनस्मृ
तौपिप्रत्ययविधानेप्रत्ययार्थानिबन्धननिर्दिष्टास्तएवंतंतरेप्रकृत्यर्थानिबंधनमुदाहृताइतिनास्मृ
वनेपत्ययपदपदार्थानां॥प्रसिद्ध्यत्वाच्छास्त्राभ्यासाधिवासितमानसाःशास्त्रव्यवहारेषुपदविभागम
पिप्रयुंजतेएवेत्यभिधातुमाप्रसिद्धेरुद्भिकरोत्यवशास्त्रेभिधीयतेननुवस्तुभूताःशास्त्रप्रक्रियाः
किमितिनाश्रिताइत्याह॥व्यवहारायमन्यंतेशास्त्रार्थप्रक्रियांतेःशास्त्रार्थप्रक्रियाःकेचित्तमबुधानांसुत्पा
दनायप्रभवंतिनशास्त्रेणातत्त्वंचकुपारयंतिअथाविद्येवासत्याप्रक्रियाभेदानांपरार्थंतदत्याह॥शास्त्रे

युप्रक्रियामेदैरविधेयोपवर्णिते। पद्येयंकिमविधेयदर्शकशास्त्रप्रक्रियासमाम्नायेरागप्रेक्षापूर्वकारिणा
मित्याह॥ अनागमविकल्पत्वात्तुरवापविधेयोपवर्णिते। अविधेयमदैनस्तत्तरकालमागमविधेयदर्शक
शास्त्रप्रक्रियाप्रपंचशून्याँस्तदुक्तं भवत्यविधेयविधेयायाइतिननुकथमविधाविधास्वरूपविज्ञ
रणाविधायज्ञापकः स्यादित्याह॥ अनिबद्धंनिमित्तेषुनिरूपास्वंफलंयथा॥ तथाविधाप्यनारब्धाशास्त्रो
पायेबलक्ष्यते। नहिकारणेषुकारणेषुकार्यकेनाविध्यदेशेनरूपेणासबंद्धुंपार्यते। यत्रयथाकार्यं ब
लक्षणंफलंनिमित्तेषुकारणेषुकारणमूपायारब्धाविरहितंकारणासमवायविरहितमप्युद्भूतेनरूपेणा
पजापयतेतथैवाविधाविलक्षेयस्वयंविधेयाप्रवर्त्तमानाशास्त्रादुपजातेतिनाख्यातुंशक्यते। केवलमदरवि
प्रकर्षेणशास्त्रभ्यासाधदसावनुशील्यते। ततोविद्यांशास्त्रागणुपायाश्रबलक्षंते। वस्तुस्थित्यातुप्र
विविक्तादेशेप्रकाशतदतिवोहव्यं। शास्त्रेयुप्रक्रियाभेदैरविधेयोपवर्णितदत्युक्तं। ततश्चशास्त्रेभ्या
सानतिक्रमेणौचित्योकस्यवाक्यशब्दोर्थप्रतिपत्तिसमीहतइत्याह॥ यथासंहिवाक्यार्थप्रतिपत्तिसमीहते।
सचानादिरभ्यासोमिथ्याभूतएवस्वाभाविकइवप्रतिभातीत्याह॥ स्वभावइवचानादिर्मिथ्यार्थसोभ्य

वस्थितःमिथ्यात्वमेवप्रतिपादयितुमाह॥ उत्प्रेक्षतेसावयवंपुरमाणुमपंडितांतथाबधिंनपु
क्रमन्येरवयवैःपुनः। तारम्यायोगादयकर्षप्राप्तिंपरिमाणास्यानुमापरमाणुःस्यात्तस्याप्यन्यःसाव स्त
यवत्वमुत्प्रेक्षतदतिनास्येवपुरुषबुद्धीनांवास्तवत्वं॥ अवयविनमप्यवयवांतरयोगिनमुत्प्रेक्षते।
तथापरिमितपरिमाणंघटादिकंदृष्ट्वालोक्यतइतिलोकापेक्षयाचप्रपंचरूपःपरिछिन्नतयावस्थि
तोध्रुवसीयतेदृष्ट्वाघटादिदर्शनान्लोकपरिछेदोवसीयते। समारंभाश्चभावानामादिमद्भूतशा
श्वतं॥ यथापांशिक्यमाणानांवालानामयलानां॥ असत्येवत्तेनिश्चित्यातेतःसत्यंसमीहते। समारं
भादत्यादाश्चभावानामिदंशाश्वतमपिन्नादिमदितिलोकेक्ष्यदृश्यते। तस्मादृथापांशास्त्रीणा
जिज्ञासूनामंधनाथलापनाःप्रतारणाएवबोद्धव्याःयस्मात्तनासत्यरूपेशास्त्रप्रक्रियामात्रेर्थस्य
त्वाभ्रविद्यासुरूढ्यसत्यंविद्यास्वरूपंन्नसमीहतेप्राप्नोतीतियावत्तदृष्ट्वानीपुनरपिपदार्थनिरा
करणंप्रतिपादयितुमाह॥ अन्यथाप्रतिपद्यार्थंपदंग्रहणमर्कं। पुनर्वाक्यंतमेवार्थमन्यथाप्रतिप
द्यते। यदिसत्यंभूतापदार्थीःस्युस्तदापदंयदार्थंप्रतिपत्स्यवसरेसवैमन्यथाप्रतिपद्यवाक्यार्थावसरे

तत्परित्यागेनान्यथैवप्रतियत्तिर्दृश्यमानानोपपद्यते।एतच्चाग्रेस्फुटतिनिर्देत्यादिनाव्यक्तीकरिष्यतिपदंच
सत्यभूताःपदपदार्थाअभ्युपगम्यंतेतदाप्रतिषेधोनोपपद्यते।तथाचपदग्रहणपूर्वकमादोपदार्थःप्रति
पन्नःपश्चाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तावसरेतदर्थपरित्यागेनान्यएवार्थउपजापतइतिप्रतिपादयितुमाह॥उपात्ता
वहवोप्यर्थायेषांतप्रतिषेधनेक्रियतेतेनिवर्त्तंतेतस्मात्तांस्तत्रनाशयेत्।इहाधवखदिरपलाशादनीयांते
त्यत्रपदार्थप्रतिभासमयेऽन्यएवधवादिछेदनलक्षणोर्थउपादीयतेयश्चान्तियेघेनतन्तिवर्त्तनंक्रिय
ते।नचैकस्मिंउपात्तस्यत्यागेशब्दार्थसंबंधस्यानित्यत्वप्रसंगइतितेयांतन्नानाश्रयणमेवयुक्तमित्याह॥तस्मा
त्तांस्तत्रनाश्रयेदितिअतोरामरामेत्यर्थएवसत्यत्वमन्नपुंसकस्युपगंतुमित्याह॥नस्त्रीनास्तीतिवाक्यंच
विशिष्टाभावलक्षणम्।नार्थेनबुद्धेःसंबंधोनिवृत्तेरवतिष्ठते [illegible] राम
लक्षणोवाभेव्यवस्थितेनञ्संबंधस्तस्योपपद्यते।तस्यहिस्वकारणादात्मलाभस्यनञ्जानिवृत्तिंकर्तुं ६०
नशक्यते।अथासतश्चनञ्जासंबंधस्तदाऽसत्वादेवनिवृत्तेःसाधितंनञोवेयर्थ्यं।यदुच्यतेसतांचननियमो

२ एतद्वाक्यमेवाखंडंविशिष्टाभावलक्षणमितिलक्षाभावावगतिरूप

स्तिसोसत्स्वचनविधत्ते।जन्मत्येनेनन्यायेनञर्थःप्रत्ययंगतइतितात्मादर्थस्य स्वतरांनिवृत्तेस्तेनस
अभोक्ता हनिवृत्तिवाचकस्यसंबंधोविधत्ते।विशेषेणपदार्थानांयथास्तिबुद्धिरवस्तुतासानञ्जानिवार्यतइत्याह॥विशेष
दृष्टप्रतिपत्तौचयथास्तीत्यवधार्यते।एवंचयुद्धावपिनञ्संबंधोनोपपद्यतइत्याहअशब्दवाच्यासाबुद्धि
र्निवर्त्ततेसिताभा।कथंनञाशब्दवाच्योर्थःप्रतिषिध्यते।नचबुद्धिःशब्दवाच्याशब्देनहिवास्त्रीर्थोभि
धीयतेबुद्धिस्त्रीलेवनानशब्दाभिधेयत्वमर्हतीत्यतःकथंनञासाप्रतिषिध्यते।अथबुद्धिर्ननिव
र्त्ततेऽपितत्स्थानञाभिधेयत्वमावेधतदत्याह॥अथयत्रस्थानमुत्पन्नेतन्निष्ठेतिनञाकृतेतदप
निराकर्तुमाह॥नञोव्यापारभेदेसिद्धेभावागतिःकथंनञरावमात्मकव्यापारविशेषेबुद्धिनिषेधा
त्मकेगीक्रियामात्रेणसतिद्वयस्याभावायुगतिर्नस्यात्।किलपर्युदासेसदृशप्रतिषेधायिनिषेधेऽन्यत्तद्
वयपद्यते।प्रसज्यप्रतिषेधेतुनेतद्वयपद्यतेद्वयाभावोहितत्रवाभर्थइति।अथनिवर्त्यमानस्वास्वाधा
रोभिधेयःकल्प्यतेतन्नाप्याह॥निराधारप्रवृत्तौचनञ्प्रवृत्तिर्नञोनचेता।आधारपक्षेवनञ्प्रवर्त्ततइतिप
क्षेयंततश्चनञ्प्रागेवप्रवृत्तिःप्रयोगःस्यात्।प्रतिषेद्धुमिष्टेसर्वत्रनेत्येनाभिदध्युरिति।अथविषयनि

पमार्थमाधारमपोहनसङ्क्षदति। व्यक्तस्यनिषेधोनघटादेरितिप्रतिपादयितुमाह॥अथाधारःसरावास्य
अत्रापिदृश्यमानमभिधातुमाह।नियमार्थाश्रुतिर्भवेत्तत्रैवतदर्थनिषेधेजातेपुनरस्तोतुश्रुतिर्नियमायवा
स्यात्।नियातातोतकाःकेचिदित्यभिप्रायेणाह।नियमद्योतनार्थावा॥अथवानुक्रम्यविधेयार्थेपुनर्वचनमनु स्म
वादःस्यादित्याह॥अनुवादोयवाभवेत्॥सर्वथैवमानर्थक्यमेवयदार्थीनोस्यादित्याह॥कस्मिंदेवार्थवास्त
नशब्दःशेषात्त्वनर्थकाःनत्रास्मराइत्यादौनञएवार्थवत्त्वमित्यन्येषामनर्थकंस्यान्नचेतदृष्यन्ते।तस्मा
द्व्यक्तोनास्तीत्यस्माद्रवेऽश्वरवेऽश्वविशिष्टाभावद्योधर्मोनपुनस्तत्वतःएवंगवयदार्थैःसत्यभूतःकस्मि
दुपपन्नःअथान्य[illegible]थाप्रतिपद्यार्थमित्येतदाख्यातुमाह॥विरूपाभिसंधेयमुद्देश्यार्थ
दिभिःकृते।यामेसमासेवाभर्थमन्यथाप्रतिपद्यते।उद्देश्यादिभिःयदेविरूपदृश्यदार्थंप्रतिभासावसरेभिसंधे राम
धमवगच्छति।यथाऽदहारिभागेनिपात्यैक्षिदृश्यन्तःरातदेवान्यथाप्रतिपादयितुमाह॥स्तुतिनिंदाप्र
धानेषुवाक्येषुयेनतादृशःपदार्थोनप्रविभागेनयादृशंपरिकल्पते।स्तुतिप्रधानवाक्येकिंचिद्वतिपन्नयदा ६१
र्थोनिंदार्हत्वेऽस्म[illegible]रविजयिनःकंठमूलंरिपोर्न्यायोभवदस्तमर्यादा रा

३ [illegible]नंभिधावंतमप्रतीतिउत्तरकालेवाव्यार्थंपतिपत्यवसरेऽन्यंवार्थंप्रतिपतिनपदार्थः क ३

जिगंङ्स्यालानिःअधासुर्यविलपतिलकश्यामलिम्नालुलितान्युद्भासंतेवदधवलितेकिंपशोभिस्त्वदीयो
अत्रपदार्थप्रतिभासवेलायोनिंदावगम्यते।यस्माद्देराजन्नलौकमेवोद्भांकैधरंवहसिातआहिनसर्व
व्यापित्वदीयंपशः।यद्हिहितथास्यात्तदाकिमित्यधापिप्रसिद्धारावशशलक्ष्मादयःपदार्थीःश्याम लत
याभासंते।पशसोग्रवदोततयातदीपस्यव्यापितांतआहतेश्वेताभवेपुरेवेतिपदार्थेत्रनिंदास्तु
तिस्तुयावदर्थंतथाचराजन्सर्वंत्रजगद्यप्रासात्वदीयेनधवलितंकेवलेखभावस्यदुस्यजत्वाद्यदि
यंचत्वर्थेनयस्तूनिन्निजगतिश्यामगुणापुरुक्तान्यत्सर्वमेवत्वदीयेनयशसाव्याप्तमितिास वैत्रत्रिलोक
व्यामपिप्रथिनप्रतापस्त्वमितिचावाभर्थः॥निंदाप्रधानेस्तुतिःपदार्थोपथाहेहेलाजितबोधिसत्वनच
सांकिंविस्तरेस्तेरस्तोपधेनास्तित्वत्सदृशःपरःपरहिताधानेगृहीतव्रतःतृप्यत्स्वोअजननोपकारघट
नादोसुस्थस्तेधापशोभारप्रोद्दहनेकरोयिक्षयपासोहपकंपन्नरीः।अत्रनबोधिसत्वचरितस्यापित्व
दिपेनानेनतोपनिधेपरार्थसंपानसाद्गुणेनयराजपइतियदेभ्यःस्तुतिरवगम्यते।वाभार्थस्तुनिर
तिशयगर्हायात्रत्वमुद्धरेरयैस्यतदति।ततश्चपरपदार्थीनोवास्तवत्वेकथमितत्संगछतइति।अथा

न्नपदवादिमतमाशंक्य दूषयितुमाह॥ अथासंसृष्टस्वार्थेष्वेवसमवस्थितः वाक्यार्थस्तासुपायोसावेकस्य प्रति
पादने॥पदेष्वर्थीसंसृष्टस्ववाक्यार्थस्यैकस्यासंगीलक्षणस्य प्रतिपादनेसुपायःस्थितः॥पदार्थपूर्वकोहि
क्यार्थोवसायोन्यवस्थितः॥ तत्र चित्रीकर्तुमाह॥ पूर्वंपदेष्वसंसृष्टोपः क्रमाद्पचीयते॥छिन्नग्रथितकल्पत्वन्नविशिष्टतरेविदुः॥ ॥आदौपदेष्वसंसृष्टस्ववस्थितःक्रमाच्चसंसर्ज्योपचीयतेवाक्यार्थःसुवि
शिष्टतरःसद्भविशिष्यतेव॥कस्मातछिन्नग्रथितकल्पत्वादिति॥पूर्वंछिन्नःपश्चाद्ग्रथितोपस्तन्तुरित्यासा
क्या नित्यसंसृष्टपदार्थपूर्वकोवाक्यार्थसायोनयुज्यतइति॥तदेवंप्रकृतिप्रत्ययपदोःपरस्परमेकावयेनाप्यर्थो
वगतेरुभयतोर्थस्यसंप्रत्ययेसत्येकस्मादेवप्रयोगात्कचिदर्थप्रतियत्तेःप्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चसंक
र्यणाशास्त्रेष्वभिधानात्वाक्यार्थस्यचपदार्थप्रतियत्तिविलक्षणत्वात्तन्नार्थानुपपत्तेःसूर्वन्नायात्तत्या राम
ग्रप्रसक्तेरित्युपपत्तिमद्भेनाद्वित्वयुक्तिरुद्भाव्यपदादिनाचपूर्वोक्तोपपत्तिश्चदुष्टयेनसत्यभूता प ६२
नोपदार्थोनामनुपपत्तेःअसंदृष्टेचप्रतिनिध्यादिचोद्यपंचकस्योत्थाद्भाव्यतेणाचोद्यसमकस्य
परिहरणान्तिरवद्यमखंडमेवस्फोटात्मकंवाक्य प्रतिभेवचवाक्यार्थदीतिर्भवति॥इदानीमयोद्वारसमाप्त

पेणापिपदार्थस्यासुपगतत्वान्मुख्यगौणविचारमप्यासूत्रयितुमाह॥ गोरुक्षमाहरनेकार्थशब्दमने
परिक्षकः॥॥निमित्तभेदादेकस्यसकीर्त्यतस्याभिधत्ते॥अनेकशब्ददर्शनमनेकशब्ददर्शनंचेतिद्वे
यक्षौ॥तत्रापि पदपदार्थयोःसत्यपदवादिमतेन॥असत्यत्वंवाऽवेयाकरणमतेनेतिचत्वारः
पक्षाः॥प्रतिश्लिसमपिपक्षंव्यवहारार्थमङ्गीकरोत्येवठीकाकारःपतःसर्वपार्षदमिदंहिव्याकर
णशास्त्रं॥तत्रचायंस्थितइत्यनयुनःपदयदार्थवंगीकरोति॥तत्रैकशब्ददर्शनंशब्दोपचारःप्रसिध्यप्र
ष्ठिनिमित्तकः तत्रैवचार्थोपचारोहिधास्वरूपार्थत्वेनवाद्यार्थत्वेनचेतिचत्वारःपक्षाःसंभवन्य
न्त॥तदेवमेतेस्त्रिभिःपक्षैश्चत्वारोपिपक्षाभेदिताद्दशसंपद्यन्तेइतिबोद्धव्यम्॥तत्रैकशब्द
दर्शनसमाम्नायेगोनताचद्गोरामुख्यविचारमेकमाहरित्यादिनाकरोति॥सर्वेष्वप्यर्थेष्वेकरावगो
शब्दोवाचकःपदंचयुगपदेवसर्वार्थप्रकाशनंकस्मान्नकरोतीत्यादिनाकरोति॥सर्वेषप्यर्थेष्वेकरा
वगोशब्दोवाचकःपदंचयुगपदेवसर्वार्थप्रकाशनंकस्मान्नकरोतीत्याह॥निमित्तभेदित्यादिनिमि
त्तभेदेवक्ष्यमाणास्मात्सर्वार्थाभिधत्तइति॥ततश्चकिमित्यतआह॥पोगधमतिक्रम्यपपोपेक्षतइति

यतइत्यस्योदाहरणमाह ।।यथासास्नादिमानपिंडोगोशब्देनाभिधीयते।तथासरूपगोशब्दोवाहीकेपिव्यवस्थितःयद्येवगोगामुख्यविभागःकृतदत्याह।।सर्वशक्तेस्तुतस्यैवशब्दस्यानेकधर्मणाःप्रसिद्धिभेदाद्वृत्तेश्चमुख्यत्वंचोपवर्ण्यतेसर्वशक्तिमत्वंचानेकधर्मणाइत्यनेनव्याख्यातं।प्रसिद्धिभेदात्प्रसिद्धिविशेषाद्भोजातीयेसातिशयागोशब्दस्यप्रसिद्धिःवाहीकेत्वेवदिति।तस्मात्प्रसिद्धप्रसिद्धिकृतोगोगामुख्यभेदःतथैकदर्शिनएवप्रक्रियांदर्शयति।।एकोमंत्रस्तथात्ममधिदेवमधिक्रतुःअसंकरेणासर्वोर्थाभिधानशक्तिर्व्यवस्थितःतथाचैकएवमन्त्रआत्मन्यपिजपावसरेदैवे

अपिकर्तोपजननसमयेपिविनियुज्यते।भिन्नशक्तित्वादसांकर्येणप्रतिनियतार्थतयाव्यवस्थितिर्लभतदत्यर्थः।सर्वशब्दोपचारःप्रसिद्धप्रसिद्धिनिमित्तकःप्रदर्शितोयतस्मिंश्चशब्दोपचारशब्दार्थसंबंधस्यानित्यत्वंस्यादित्यशंकार्थोपचारमाश्रित्याह।।गोत्वानुषंगोवाहीकेनिमित्तान्तरेकस्मिंश्चिद्दृश्यते।अर्थमंत्राविषयेसतिशब्दःस्वार्थेव्यवस्थितःअर्थःशब्दस्यद्विविधःवरूपंवाघश्चातत्रभिन्नाजात्यादेर्गोत्वंवाहीकेष्वनुषज्यते।शब्दस्तुगोत्वमेवाभिधत्तइतिवात्रार्थो

DR B... LIBRARY ... राम ६३

स्वरूपोचारणात्तथास्वरूपंशब्दानांसर्वार्थेष्वनुषज्यतेअर्थमात्रंविपर्यस्वरूपेतुस्थितिरिशब्दानां।

पचारः।इहांस्तुविशेषःगौरित्यत्रमुख्यमेवगोत्वंगोवीहीकइत्यत्रतुरूपचरितं।तदेवचाच्यमितिअत्रार्थस्वरूपमेवसर्वत्रवाच्यंतत्तुगोजातीयेकदाचिदलुप्यतेकदाचिद्वाहीकइत्यनित्यत्वेनास्तिशब्दार्थसंबंधस्यप्रसिद्धप्रसिद्धिकृतस्तुगोगामुख्यविभागोवोद्व्यांअथानेकशब्दर्शनमाश्रित्याह।।एकस्तुस्वरूपत्वाच्छब्दोगौरगामुख्यपो।प्राचुर्यंतभेदेपिभेदमार्गानुदर्शिनः।भेदमार्गानुसारिणःशब्दभेदवादिनःगोरगामुख्याथीभिधायिनोगौशब्दोभेदमेवाहुः।तेह्यर्थभेदाच्छब्दभेदंमन्यंते।यतःशब्दार्थयोरिहाध्यसलक्षणःसंबंधोयवस्थितःएकत्रचेदध्यस्तस्तस्मिन्नेवाभेदमापन्नःकथमन्येनसहाध्यसिमुपयादित्यर्थः।तदेवंशब्दभेदरागोपपन्नं।एतच्चभेददर्शिभावेदर्शिदर्शनहेयंशब्दानांभाष्यकारेणवार्त्तिकव्याख्यानावसरेदर्शितं।तत्रकृत्रं।तत्रानुवृत्तिनिर्देशसमर्थोग्रहणमनर्थकंतावत्।अन्योत्तरपदएकत्वादकारस्यसिद्धमितिपदेवंत्रानुबंधसंकरस्तुएकाजनेकाजग्रहणेषुचानुपपत्तिरित्यादिनिचोद्यानिप्रायुंक्तेतत्रैवैतानिपरिहृतानिविभक्तेरतुनोलिंगकरणात्सिद्धएकाजनेकाजग्रहणेषुचाद्यत्तिसंख्यानादित्येवमेकशब्दर्शनंस्थापितं।अथानेकशब्दर्शनमाश्रित्यतत्रैवाक्षिप्तान्यभाष्यंतुकाल

शब्दव्यवधानात्सुगमपदेशब्दस्मृदर्शनादित्येवंभेदोशब्देयुव्यव स्थापितो।तद्व्याख्यानोपेक्षचढीकौरस्त
त्तत्रपक्षद्वयंप्रदर्शनंकरोतीतिवोद्व्यं।अथैतदेवशब्दभेदर्शनंप्रसंगाद्देदिकेष्वपिशब्देषुयोजयितुमा
ह॥सामिधेन्येतरेचैवमाद्यास्तावत्पठ्यंते। अथोदशैकादशानांसामिधेनीनांमध्येप्रः तत्रनिःप्र
थममामन्त्राहत्रिरुत्तमामन्त्राह।एवंचाद्यास्सप्तदशपंचदशानांसामिधेन्योभवंतीतिस्थितं।तत्राद्यासप्त
सामिधेन्येतरमेवविभिन्नस्वरूपमनुयाजेवोद्व्यानत्वेकेवासौपुनराद्यत्तेतिशब्दभेदादिनारावंचमं
त्राणामपिभेदमाहुरितिप्रदर्शयितुमाह॥मंत्राश्चविनियोगेनलभ्यंतेभेदमूहवत्।विनियोगिनाम्यु
पयोगादिनोपलक्षिताश्चयेमंत्राभिन्नारावोद्व्यं॥यथाग्नहेदेवीरायःशुंहोइत्यस्मादन्यएवस्तु
त्यर्थचादोभ्यूह्यते।देवम्राज्यंशुंहमित्यादि।एवमूहमंत्राणामन्यत्वं।तथैवविनियुक्तानांमंत्राणामन्य
त्वमेव।अन्यद्वेचतेयोकिंचेदत्वंस्यान्नचेत्याशंक्यवेदत्वमेवतेषांवोद्व्यमित्याह॥तान्यानापात्त रागोपव
व्यतेकस्मिंदेवतु॥मन्त्राणांसंवेयोवेदत्वमेव।वेदेतुकस्मिंदेवमंत्रःपठ्यते।नचैतावतातेषामेववेदत्वं।
अन्यथावेदेनकाणवसंवेयपठितादित्याह॥अनर्थकापाठोवाशेषस्वरूपःप्रतीपते।ज्यलक्षणाभूतान्न

नधिकाराएवंवेदमंत्राःपठितास्तेस्कविनियोगावसरेप्रतीपमानानामन्येषामेववेदत्वंवोद्व्यांतदेवमर्थभेदा
च्छब्दस्यभेदेमंत्राणांभेदएवपठितानांचोपलक्षणार्थतेतिप्रदर्शितं।अथस्वरूपार्थमेवपाठःसर्वेषांवेदिका
नांकेषिद्व्यतदत्याह॥शब्दस्वरूपमर्थस्तुपाठेन्यैरूपवर्ण्यते।ततश्चसंवेयोरूपवत्तांभेदएवेत्याह॥अत्यंतभे स्व
दःसर्वेषां।ननुपठ्यमानानामेवस्वरूपार्थत्वात्स्वरूपवत्ताप्युज्यते।इतरेषांतुपाठोविनियुक्तानांकथंस्वरू
पत्वमेवस्यादित्याह॥तत्संबंधात्तुतद्वतां॥तत्रापिप्रवृत्तिनिमित्तस्यस्वरूपस्येवस्वेवविद्यमानत्वात्तद्वत्व
मेववोद्व्यं।तस्मान्मंत्रेसुसंस्कारादिविनियोगभेदात्स्वोपलक्षितानांवाभिन्नानामेवप्रतीत्तिस्वरूपार्थ
त्वाद्वाभिन्नानामेषांभेदएवमंतव्यइत्युपसंहरतुमाह॥अन्यासंस्कारसाविध्यीकर्मशेषान्यप्रपुज्यते।अ
न्याजपत्वधेसुसात्वेकेवप्रतीपते।सारूप्येचैकत्वव्यवहारस्तन्नवोद्व्यंतदेवमनेकशब्ददर्शनेर्थभे
दाच्छब्दभेदेगौणीवृत्तिमाश्रित्यवाक्यंतुसारूप्यादभेदमुख्यार्थस्यप्रसिद्ध्यर्थत्वान्नद्वाचकत्वंपचयतएवेतिशब्दोप
चारएतभेदकल्पयितुंशक्यः नन्वेकशब्ददर्शनंदवशब्दसंबंधस्यानित्यत्वादुपचारोर्थस्याप्रतीपते।अतए
वाभिप्रावंवताठीकाकृतातन्नतन्नशब्दोपचाराधीपचारोव्याख्यातः।संबंधात्तुतद्वतीमित्यत्रस्वरूपेणप्रवृ

तिनिमित्तेनसंबंधःप्रतिपादितःतदेवचसर्वेषांशब्दानांप्रवृत्तिनिमित्तंबोद्व्यमितिविस्पष्टयितुमाह॥अर्थ
स्वरूपेशब्दानांस्वरूपाद्वृत्तिरिष्यते॥अर्थस्वरूपेःर्थवस्तुनीतिपावत्।तत्रसर्वेषांस्वरूपादेवनिमित्तात्प्रवृत्तिर्बो
द्व्या।नकेवलेपदानांसर्वेषांस्वरूपमेवप्रवृत्तिनिमित्तंपावद्वाक्यरूपस्यापिशब्दस्यवाक्यार्थेवर्त्तमानस्यवृत्ति
रन्यानपेक्षयास्वरूपेणैवबोद्व्येतिप्रसंगेनप्रतिपादयितुमाह॥वाक्यरूपस्यवाक्यार्थेवृत्तिरन्यानपेक्ष
याइदानीमेकशब्ददर्शनेगोणमुख्यविभागदर्शनमुपसंहरन्नाह॥अनेकद्व्यार्थत्वमेकस्यैःशब्दस्यानुगम्यते॥
सिघ्सिद्धिरुक्तातेयांगोणमुख्यप्रकल्पना॥सिध्यसिद्धिभ्यांप्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यांतत्रगोणमुख्यविभागोबोद्व्यं॥अनेकशब्ददर्शनेपिसादृश्यादभेदेपुनरपिप्रसिध्यप्रसिद्धिभ्यामेवगोणमुख्यविभागदर्शनमेवा
ह॥अथोभयत्रापिगोणमुख्यविभागेनिमित्तांतरमुपदर्शयितुमाह॥अर्थप्रकरणापेक्षोयोवाशब्दांतरैःस
ह॥पुनःप्रत्यापपत्त्यर्थंतंगोणमपरेविदुः॥अर्थप्रकरणशब्दांतरसंविधानानिगोणमुख्यभावमुभयत्रा
पियोजयंतीत्युच्यते।एतदेवसंग्रहश्लोकेनश्लोकप्रदर्शनेनसंपादयितुमाह॥शुद्धस्याचारणास्वार्थःप्रसि
द्धेरुपस्यगम्यतेसमुख्यइतिविज्ञेयोरूपमात्रनिबंधनः॥एतन्मुख्यंशब्दलक्षणं॥गौण्यंशब्दस्वरूपमप्याह॥

गो

थ

पस्यन्यस्यप्रयोगेणापत्त्यादिवनिपुज्यतेतमप्रसिद्धंमन्यंतेगोणार्थमिनिवेशिनम्॥पलाद्येवेतिअर्थ
प्रकरणादेरित्यर्थः॥अप्रकारान्तरेणमुख्यविभागमाह॥स्वार्थेप्रवर्तमानस्यपस्यार्थेपोवत्लभ्यते।निमित्तं
तत्रमुख्येस्यान्निमित्तीगोणइष्यते॥योवाहीकेप्रवर्तमानःस्वार्थेसास्नादिमतिवर्तमानस्यगोशब्दस्यसं
बन्धनमर्थेनिमित्तत्वेनावलम्बतेतत्रविषयेमुख्योर्थोनिमित्तंस्यात्।गोणास्तुनिमित्तीत्युच्यते।एतद्उ
क्तंभवति।पत्त्राःसवलइतिःशब्दस्तत्रमुख्योर्थःसवलइतित्वेतुगोणार्थेतेतिबोद्व्यंनन्वेतेनार्थेप
चारउक्तःसोपेक्षशब्ददर्शनिस्मृतंतत्रपस्यार्थेपोवत्लवतइतिशब्देउक्तःस्यात्।अत्रदेतत्॥अत्रा
पिशक्तिभेदाअपरोकल्पितस्यभेदस्योपपत्तेपुज्यतएतदितिनकश्चिद्दोषः॥अथार्थप्रकरणादेःमु
ख्यगोणमुख्यविभागहेतुत्वेतिप्रसंगमाह॥पुराणादितिभिर्यथोपपत्तेतिविरोधिनि॥अर्थसकरणा
पेक्षेतपोरप्यवधारणं।पुराणाछ्वेभाविभूतदूरांतिकलक्षणोयुपथापोगंपरस्परविरुद्धेष्वर्थेयुक्ते
ति।तत्रैतपोरर्थप्रकरणादिनार्थेनिर्णीयःततश्चान्यत्रापिगोणमुख्यभावःस्यात्।नचैतदिष्टं।अत्रपोरुभ
यत्रापिमुख्यार्थत्वमिष्यतइत्यतोर्थप्रकरणादीनांकेवलानांगोणमुख्यभावंप्रयोजयतीतिबोद्व्योद्

ने

दानीमश्वेऽपक्षमाश्रित्य गौरा मुख्यतामाह ॥ वाक्यस्यार्थात्पदार्थानामयोद्धारे प्रकल्पिते । शक्यांतरेण संबंधः कस्यैकस्योपपद्यते । पूर्वमेकशब्ददर्शनेकशब्ददर्शनेवा पदपदार्थयोः सत्यत्वमभ्युपगम्योक्तं । तत्र त्वसत्योपदपदार्थयोर्वाक्यादुद्धृत्यावतिष्ठमानेवावाक्यं वाक्यार्थस्य प्रत्यायकमिति पदपदार्थसद्भावेकदेशो गोरा मुख्यभावः किल गोर्वाहीकस्येत्यत्र पदपदार्थास्युपगमे विरुद्धसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या गोपदस्योपचरितार्थत्वमुच्यते । परं गोर्वाहीकदृष्टस्येनाश्वेनेव गोर्गतधर्मोच्छिन्नो वाहीकलक्षणोर्थोऽश्वेऽपि प्रतिपाद्यते । तदा पदपदार्थानामसत्यत्वाकल्पेऽकल्पाविघमानेऽपेक्षते तथाभूतेनेतरेण संबंध इति कुतस्यो गोरा मुख्यविभागः पक्षेवमेतस्मिन्पक्षे कथं गोरा मुख्यविभागः स्यादुच्यते । अयोद्धारसामान्यरोनपदपदार्थभागमुपकल्प्य प्रसिद्धप्रसिद्धिनिमित्तकोगोरा मुख्यविभागोऽभ्युपगंतव्य इत्यभिप्रायं । ननु सत्यनेपदपदांतरमंतरेण प्रयुज्यतएवातस्तन्नास्तीतरः पदपदार्थप्रविभागइत्याह ॥ पूर्वाप्येकं पदं दृष्टं चरितास्त्रिक्रियंकचित् । तदा मांतरमेवाऽनंतरेणपुज्यते ॥ एकंपदं चरितक्रियत्वाद्गौरमेवाश्वमिति प्रतिपादयिष्यति । अतस्तदन्येनैवपुज्यतइति वोद्धव्यं । एतदेवस्फुटीकुर्वन्नाह ॥ यद्वकोयमिति । प्रश्नेगोरश्व

इतिवोच्यते । प्रश्नस्यक्रियापात्रप्रक्रांतादर्शनादिकाकोयमितिमत्तेदृश्यतेभवतीतियाकाक्रियागमीकृत्तासेवोक्तरेणगमीकृतेतितदपिचरिताक्रियमेकंवाक्यमेवेत्तिमंतव्यं । इदानिंन्यूनाधिकत्वावस्थवगोणमुख्यविभागकारणंकेचिदस्युपगतमित्याशंक्यनिराकर्तुमाह ॥ ॥ नेवाधिकत्वंधर्मोणां न्यूनतावाप्रयोजकं । कस्मादित्याह ॥ ॥ अधिकमपिमन्यंते प्रसिद्धेर्न्यूनतांकचित् । अपिक्रियाकत्वादस्याधवस्थितत्वमेवेतिनतेनगोणमुख्यव्यवहारः कल्प्यितुंशक्यः । साहश्यमिदानींनिमित्तत्वेनाह ॥ ॥ जातिशब्दोतरेणापिजातिंयन्नप्रयुज्यते । सेवेधिसदृशाद्धीतेगोणमयंविदुः गोशब्दोगोत्वजातिंविनापिस्वव्यक्तिगतगुणसाहश्याद्वाहीकमप्रयुज्यतइतिसादृश्यंगोरा मुख्यभावेनिमित्तं । अथविपर्यासमेवनिमित्तत्वेनाह ॥ ॥ विपर्यासादिवार्थस्यपत्रांतीतरतामिव ॥ मन्यंतेसगवादिस्कंगोणइत्युच्यतेकचित् । अर्थस्यवाहीकलक्षणास्यार्थांतरतांगोरूपतांविपर्यासादिवयन्मन्यंतेतन्नतस्मिंस्तत्तद्वाचकोगोशब्दःप्रयुक्तोगोणइतिकचिन्मतंविपर्यासश्चाध्यवसायेनभवत्यध्यारोपेणचरजतमिदमित्यन्यनिपर्यायाध्यवसायएवाऽहंस्वध्यारोप्यगोतान्गुणान्वाहिकेध्यवस्यतीत्यध्यारोपितत्तद्भावोयंविपर्ययः । अतएव

विषयीसादिवेत्युक्तं। तस्माद्ध्यवसिततस्मात्रिमित्तप्रयुक्तोनास्तिगोरागमुख्यंव्यवहारइति। अथरूपशक्ति
निमित्तकोगौणमुख्यव्यवहारइतिपक्षांतरंदृष्टांतमदर्शनपूर्वकंदर्शयितुमाह॥ ॥नियताःसाधनत्वे
नरूपशक्तिसमन्विताः। यथाकर्मसुगम्यंतेसीरास्त्रिमुसलादयः। खदुमान्येप्युक्तेसंनद्धानांसग्रामक
थावर्त्ततइतिरूपशक्तिमाहात्म्यादभिधीयतेएवंसीरादियुक्तिपांतरेलताछेदादौनेतेयांशक्तयोभव
तीतिवक्तुंपार्यते॥ततस्तद्रूपेणनियतस्यकर्मणिसामर्थ्येमुख्योव्यवसीयतइत्याह॥ ॥क्रियांतरेणचेतेयां
मवंतिनहिशक्तयः। रूपादेवतुतादर्थ्यंनियमेनप्रतीयतेऽउत्पत्तिसाध्यानार्थेनैवेव। यथोच्यते। श्रोत्पत्ति
कःशब्दस्यार्थेनसंबंधः॥सहजस्त्वेतिगम्यते। अनेकशक्तिसद्भावस्यान्यत्रापिप्रयुज्यते। ततश्चगौ
णमुख्यभावःकथमवगम्यतेत्याह॥ ॥श्रुतिमान्नेणयत्रास्यतादर्थ्यमवसीयते। तंमुख्यमर्थमन्यतेगौ
णंपत्योपपादितंगुणंयत्नोपपादितमितदभिधानशक्तिसद्भावेप्यन्यसिद्ध्याधस्तेनप्रकरणादिना
गौणत्वाध्यवसायइत्यर्थः। तदेवमर्थप्रकरणशब्दांतरसान्निधानमात्रं। प्रसिद्धप्रसिद्धिसहितंचार्थ
प्रकरणादिकंअन्यानादिसमुद्भवेनअंगांगिभावेनचेतिद्वयोक्तौ। न्यूनाधिकभावः। सादृश्यं। विषयीसं

६ प्रकरणेनोजयितुमाह तथैवरूपेशक्तिभ्यामुख्यासमवस्थितः शब्दोविषयतादर्थ्येनशब्दान्यत्रप्रयुज्यते ॥ ६

रूपशक्तिःइतिसमपक्षाःतत्रार्थप्रकरणमात्रंपुरारादित्यादिभिरितिप्रसंगादनिमित्तमेवान्यूनाधि
कभावस्याप्यव्यवस्थितेरनिमित्तत्वमेवासादृश्यस्यापिकाश्यपप्रतिकृतिःकाश्यपइत्यादौनिमित्त
युक्तेपिगोरागत्वासद्भावादनिमित्तंतवपरिशेष्यात्समभिव्याहृतसिद्धसहिताःप्रकरणादय
सहितेवाप्रसिद्धप्रसिद्धविषयीसाध्यारोपलक्षणोरूपशक्तिरितिचत्वारःप्रकाराःगौणमुख्ययोर्निमि
त्तत्वेनपरिगृहीताःप्रकरणादयः। प्रकरणइत्येतेनिमित्तैःशब्दोपचारोर्थोपचारोवासचद्विधा। वाक्या
र्थोपचारःस्वरूपोपचारोवेत्येवंगौणमुख्यविभागोमतयः। इदानीमितदेवलक्ष्योजयितुमाह॥ ॥गो
पुण्मन्महतार्थेस्वार्थेतरस्थितो। अर्थांतरस्यतद्भावस्तन्मुख्योपिदृश्यते। गवादीनांशब्दानांस्वार्थी
दर्थांतरेऽगवाद्यर्थलक्षणेआश्रितपूर्वावस्थोपचरितोत्तरावस्थात्मकेस्थितौमृद्भक्षोसत्यामर्थांतरस्यवाही
कादेस्तद्भावोगवादिरूपतायांतिलक्षेरणायदातदागोरणार्थस्तिष्ठादृश्यतइतिचोद्ध्यं। नकेवलंगोरणार्थस्त
द्भावाक्मुख्योपिदृश्यतइतिचोद्ध्यंतन्नागौर्गोःसमपद्यतेगोऽभवदित्येसंपद्यतेत्यभवतीत्यन्नागवि
अपुण्मादिवगारूपतापुण्मद्रूपतायोत्तरावस्थाविधमानेयोयचपतिरितिगौणार्थता। अमहान्महानसु

क्तः सुक्तः संपद्यते। महद्भूतश्चंद्रमाः सुक्लीभवति पठद्इत्यत्र तूत्तरावस्थावत्तत्सत्येवेति मुख्यएवार्थे महच्छुक्ल
शब्दोस्थितावितिनास्तिगौणत्वम्। ततश्चगोऽभवदित्यत्रगौणार्थत्वादौदंत्तस्यनियातत्वेप्योदितिप्रगृह्यसंज्ञापा
नास्त्येवमाक्षिः। तथात्वद्वचतीत्यत्रोपचरितस्यपुमदर्थस्यप्रतीतेर्गौणार्थत्वादेवमध्यमपुरुषस्याप्यभावे
पतेगौणमुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययइतिभाष्येस्थापितं। वार्त्तिककारस्तुगोभवदित्यत्रचार्थेद्युतिस्वान्नियातस्य
गोशब्दस्यचार्थलक्षणं मुख्यमेवसर्वमर्थमनगच्छन्गौणमुख्यभावासंभवमेवान्वाभिमन्यमानःप्रग्र
ह्यसंज्ञानिवृत्तयेश्नोत्रश्चेतिसूत्रमारभ्यवान्। भाष्यकारस्त्वभिप्रायानभिज्ञएवांतरंगत्वाद्गौणमु
ख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययइत्येवमत्रप्रगृह्यसंज्ञानभविष्यतीतिवार्त्तिकंप्रत्याख्यातवान्। ततएवंगोभवदित्यत्रनि
यातत्वेपिभाष्यकारमतेनगौणार्थत्वान्नप्रगृह्यसंज्ञाश्नोतोरंगस्यकार्यस्यप्राप्तिरितिस्थितम्। ननुगौणा
र्थत्वेशब्दानांकार्यप्रवृत्तौगोर्यादीकस्तिच्यतिगोवादीकमानयेत्यत्रवृद्ध्यात्वेनप्राप्तःश्नत्रकृपचरितार्थो
गोशब्दइत्युच्यतेद्विविधंहिशब्दानांकार्यमस्तिप्रातिपदिककार्यंपदकार्यंपदकार्यंचातत्रपदकार्येयुगौणा
मुख्यन्यायःनशातिपदिककार्येषु। पदस्यविरूढपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्यागौणार्थतार्थता। प्राति

RAMAKRISHNA MATH

पदिकस्यप्रयोगानर्हस्यपदांतरेणसामानाधिकरण्यासंभवाद्गौणार्थतांनेवनिश्चेतुंशक्यते। प्रातिपदि
ककार्यंचवृद्ध्यात्वेइतितत्रभवतैतदुक्तम्। श्नथीश्नपरएतदेवंभवतिपठद्विशब्दाश्नयं। शब्दमात्रेतद्भवति
शब्दाश्नयेचवृद्ध्यात्वेइतितदेवंगोऽभवत्तत्रभवतीतिचान्नगौणार्थत्वेसिद्ध्यतीयं। महद्भूतश्चंद्रमाइत्य
त्रतुचंद्रमसःवोर्णमास्यामहत्त्वस्यसद्भावादनुपचरितत्वमितिमहच्छब्दस्यान्महतइत्यादिनाप्रातिपदि
कात्वमित्याशंक्यान्नापिगौणार्थतांप्रतिपादयितुमाह॥ महत्त्वंशुक्लभावेचप्रकृतिःप्रतिपद्यते। भेदेनाश्रि
त्यैतासातुगौणत्वस्यप्रयोजिका। महद्भूतश्चंद्रमाःशुक्लीभवतिपठद्इत्यत्रापिप्रकृतिर्महत्त्वंशुक्लीभावेच
भेदेनाश्रित्यपूर्वावस्थोपचरितोत्तरावस्थातयैवप्रतिपद्यतेततश्चयद्यपिवस्तुद्वयस्यैकएवार्थस्तथापि
वस्त्वंशोक्षितान्नाश्रितासतीगौणत्वंप्रयोजयति। एतत्सुक्लंभवतिपद्यथन्नमहत्त्वंशुक्लभावश्चतथैवावि
द्यतेतथापिन्नशब्दस्तान्मज्जद्द्रव्यप्रकृत्यवस्थेत्याचष्टइतितदाश्नयेणोपचरितत्वान्महत्त्वस्यनभवत्यन्न
महच्छब्दस्यात्वं। शुक्लीभवतिपठद्इत्यस्यकार्यंनकिंचिदस्तिस्मृतिप्रदर्शनायैकेवलमत्रप्रदर्श्यते। श्नथाग्नि
सोमीयाणवकविरित्यत्रसंज्ञाशब्दत्वान्मुख्यार्थत्वेग्निस्तुतस्तोमसोमाइतियत्वंकस्मान्नक्रियतइत्याह॥ श्नग्नि

सोमादयः शब्दा वेस्वरूपनिबंधनाः संज्ञिभिः सेन्द्रयुज्यंतेप्रसिद्धेस्तेषुगौरगता॥इहाग्निसोमादयः शब्दादेवतावा
चकाः स्वरूपनिमित्तकाश्चसंज्ञाभूतार्थदृतपश्चेतित्रिविधासंभवंति।तत्रदेवतायांस्वरूपनिमित्तेषुसंज्ञासु
चैतेमुख्यार्थाएवतत्रसंज्ञायांगौणतेतिदेवतायामग्निसोमादयः प्रवृत्तिमुपगताः माणवकेचाप्रसिद्धाइत्य
वमप्रसिद्धतियोगौणार्थस्तमुच्यतेनत्वध्यारोपेणेतिवातिकोद्दयं।अतश्चयत्वाप्रवृत्तिरेव।यत्नत्वतस्मिंस्तद्
ध्यारोपेणाग्निसोमादयः प्रवर्त्यंतेतेत्रस्फुटेवगौणार्थतेयामित्याह॥ ॥ओमिदंतत्सत्पौनिःस्यात्तत्रस्वार्थोप
सर्जनः।शब्दोदत्तार्थइतिस्वाद्गौणत्वंप्रतिपद्यते।स्वार्थंदेवतालक्षणमुपसर्जनीकृत्यहरिश्चंद्रोमाणवकइत्स
त्रसुदसमर्थनार्थंप्रस्तोतुमाह॥ ॥निमित्तभेदात्त्रक्रोतेशब्दव्युत्पत्तिक्रमेणि।हरिश्चंद्रादिषुसुषेभावाभावो भा रा
व्यवस्थितेः।हरिश्चंद्रोमाणवकइत्यत्रादियुसुगौभावोनियतावयवसमाश्रयक्रियायांतन्निमित्तभेदःसमा राम
श्रियते।क्वाचनादिभूतेप्रसिद्धोहरिश्चंद्रः साधुः।हरिश्चंद्रोयस्येत्येतस्मिंस्तद्व्युत्पत्तिक्रमेरूपभावएवसुद्ध ६८
त्वसांकर्यमेवान्यथापुरातनहरिश्चंद्रगमगुणसंदर्शनेनसास्नाद्धरिश्चंद्रोयंमाणवकइत्युच्यतेतदाकिं
गौणार्थोत्रान्नभवितव्यमेवसुद्धेत्यसांकर्यमाह॥ ॥ऋष्यादेर्प्राप्तसंस्कारोयः शब्दोन्येनयुज्यते।तत्रांतरंगः
र्थोतत्रमेवतद्ध्यारोपेणयत्राभिधत्तितत्रगौणार्थस्तंस्फुटमेवैतेशब्दाप्रतिपद्यंतइतिवाध्यं।अथ ६

संस्कारोवाद्योर्थेननिवर्त्तितोहरिश्चंद्रशब्दस्तावदयावेवसंस्कृतउत्तरकालंप्राप्तसंस्कारःसन्सोयदाहरिश्चंद्रयु
ण्यसधर्मरूपंन्नप्रयुज्यतेतदांतरंगःसंस्कारोवाक्यार्थवेलापमर्थांतरसेवधावसरेननिवर्त्ततइतिवैयाकरण
समयः।पचाकरिष्यतिशब्दःवर्त्तेणगमिष्यतीत्यत्रश्वःशब्दसंनिधानाद्भविष्यदनद्यतनलक्षणकालप्रादुर्भा
वेभविष्यत्सामान्यसमाश्रयणेनविहितस्यत्रोननिवृत्तिःशाकाकर्तुमेवंमन्यादिहरिश्चंद्रोमाणवकइति
गौणार्थत्वेपिसुदृसिद्धिरेवेति।इदानीत्यापदर्शनेनापयाद्योद्दणवशब्दार्थेनास्तिकश्चिच्छब्देसुगौणमुख्य
विभागइत्याशंक्याह॥ ॥अत्यंतविपरीतोपिदोषोथैवधार्यतेव्यासंप्रत्यपेक्षंशब्दस्तन्मुख्यःप्रवर्त्तते।इह य
न्कुरिच्छपाविपरीक्षतेर्थंकश्चिद्घावच्छब्दःप्रवर्त्ततेतावद्दोषआविर्पयेणचार्थीवृधारणंक्रियतेतथासे
प्रत्यपंप्रत्यपानुसारेणेवशब्दःप्रवर्त्तमानःसर्वत्रमुख्यतयेवप्रवृत्तइतिवाक्येनशब्देसुगौणमुख्यविभाग
कश्चित्इदानीमन्यापिगौणमुख्यविभागेसमर्थयितुंसत्यासत्यविभागेतावद्दोषक्रमितुमाह॥यद्यपिप्रत्यपा
धीनमर्थतत्त्वावधारणं।नसर्वैःप्रत्यपत्तस्मिन्नसिद्धवज्जापतेदर्शनंसलिलेतुल्यभागत्वसादिदर्श
नेः॥तुल्यत्वेदर्शनादीनांनजलंभ्रगतत्रि[illegible]

साध्यतेकेनचित्॥ चन्द्रप्रकाशतत्वैश्चस्पष्टनावरणेयथा। नगरेषुनतेतद्वद्दूरंपर्वतनगरेष्वपि मृगपक्ष्यादिभिर्योगमुत्पन्नैर्धूमः प्रसिध्यते तावन्नमश्च

पक्षधर्मादिदर्शनेऽपितुल्यत्वेदर्शनादीनांनजलंसमर्थतथा कार्यदसाधारणकार्यंप्रसिद्धंरज्जुसर्पयोः तेनभेदस्य रिच्छेघस्तयोस्तुल्येपिदर्शने। पश्चयीतिकारिकाख्यानेदर्शनेमित्यादिकृद्वयस्यावतरणाख्यानंचमत्तवृत्तकेपरित्यक्तमितिनात्रलिखितं। तदूर्ध्वं। अथदर्शनस्यविषयासत्तेनाप्यसत्यत्वमुपदर्शयितुमाह॥ ॥प्रसिद्धार्थविपर्यासनिमित्तंयचदृश्यते। तत्तस्माद्भ्रान्तदृश्यतेभेदस्तमसत्यंप्रचक्षते। पश्चनेमिचिक्रदर्शनंमसिद्धार्थविपर्यासनिमित्तंप्रसिद्धःसत्यरूपोयः तस्यविपरीतो पोमिथ्यात्वलक्षणस्तस्यनिमित्तंकारणमिंद्रियविषयतोऽइतिपञ्चतस्माद्रदाविशेषोलक्ष्यतेहिचंद्रादिःतंतथाभूतंदर्शनविषयंप्रचक्षते। पुनरपिदर्शनभेदमाह॥ ॥यच्चनिम्नोन्नतंचित्रेसरूपंपर्वतादिभिः। नतन्नप्रतिघातादिकार्यंतद्वत्प्रवर्ततेपिपर्वतादिभिःसरूपंनिम्नोन्नतंचित्रनि चौदृश्यते। नचतावतातन्नप्रतिघातादिकार्यभेदज्ञानांतरेणतन्नभेदावगतिरेवेत्यर्थः। एतदेवदृष्टांतेनेदर्शयितुमाह॥ ॥स्पर्शप्रबंधोहस्तेनयथाचक्रस्यसंततः। नतथालीतचक्रस्यविच्छिन्नेयेपिसंततः। तस्मात्तेविषयःकनः। महानाद्रियतेदेशःप्रसिद्धैःपर्वतादिभिःअल्पदेशोतरावस्थप्रतिघंतुदृश्यते। मरणादिनिमित्तंचयथासुस्थाविषादयः। नतेस्वप्रादिषुस्वस्यतद्वदर्थस्यसा

धकाःअन्नहस्तिकान्विक्रीपीतेअश्वकान्विक्रीणीतइत्यादौकार्यभेदादेवभेदमवसायकर्त्रन्त्यपांतासतिकृतियाचकानीरितयानितिमरंगपञ्चवादिभिरित्यस्यार्थः अन्यतस्यायइदानीमुपसंहर्तुमाह। देशकालेंद्रियगतेर्भेदेर्यदृश्यतेन्यथा॥ यथाप्रसिद्धिर्लोकस्यतदवसीयते। देशभेदेनासतिविभक्तयैरपेणकालभेदेनयथाग्नीषोमीमरीचयोःसोमेनोष्णस्पर्शमानादृश्यस्यजलज्ञानमुपजनयति। इंद्रियभेदेनयथातिमिरकस्यहिचंद्रज्ञानमुपजनयति। तेदेशकालेंद्रियगतेर्भेदैरन्यथादृश्यमानंवस्तुलोकप्रसिद्धिवशाद्यःयंप्रत्यभेदेनार्थक्रियाभेदेनचयथायदवैपरीत्येनाध्यवसीयते॥ ततश्चेदमन्नार्थनत्वंवोद्व्यमित्याह॥ ॥यच्चोपघातजंज्ञानंपञ्चज्ञानमलौकिकं। ततोभ्योव्यवहारोस्तिशब्दोलौकिकनिबंधनाःउपघातजेसत्यत्वविपरीतंतेमिरकादिज्ञानंअलौकिकंचयदृष्टिपरमर्षीणांसंबंधिज्ञानंतत्भ्यासुभाभ्यामपिव्यवहारेनवहणमशक्यमित्यतोपथेयं विसंवालोदंकप्रसिद्धासक्रत्व्यवहारनिर्वहणनिपुणज्ञानंपथोयदर्थंतत्वावधारणापसमाश्रीयतेतद्वोक्षमसमाख्येपात्तत्वानामर्थतोलौकिकेपथा। व्यवहारेसमाख्यानंतत्सामोनविकल्प्यपदिति। तथैवार्थस्वरूपप्रत्यापनायशब्दोलौक

७१

निबंधनालोकव्यवहारनिमित्तभूताप्रवर्त्तमानाःप्रसिद्ध्यप्रसिद्ध्याभेवस्वलक्षणेतिभ्यांगौणमुख्यविभागमा
पादयंतीयोद्वेपिशब्दार्थेव्यवस्थितएवगौणमुख्यप्रविभागइतिसिद्धं।एवंगौणामुख्यविभागमुक्तातत्रसंगे
नचसत्यासत्यविभागंविधायपुनरपिशब्दानांमुख्यनांमुख्यनांतरीयकंविचारंचैतत्येनकर्त्तुमाह॥ ॥घ

य

टादिषुयथादीपेनार्थेनमयुज्यते।ततोन्यस्यापिसाचिव्यात्सकरोतिप्रकाशनेइहयत्प्रतिपादनायशब्दः
प्रयुज्यतेतत्तस्यप्रयोजकंमुख्यं।तत्प्रतिपादनाचसरेचसंनिधानाद्घटन्यत्प्रत्याययतितःप्रयोजकोन्य
स्यप्रकाशनेनांतरीयकंयथाकरोत्येवंदार्ष्टांतिकेयोजयितुमाह॥संसर्गिषुतथार्थेषुशब्देनप्रयुज्यतेतात
स्मात्प्रयोजकादन्यानपिप्रत्याययत्यसौ।यथाभावइत्यादावर्थेषुबहुषुसंसर्गिषुमध्याद्येनार्थेनसि
द्धतादिनासोभावशब्दःप्रयुज्यतेतस्मद्बन्यानपिसिद्धसंख्यादीन्नांतरीयकतयास्थितान्संनिधानात्प्र
त्यापयत्येवेतियोद्रष्टव्यःकारकहेतुदर्शनार्थमाह॥ ॥निर्मथ्यनेयथारणीरग्न्यर्थमुपयादितं।

य

भूममप्यनभिप्रेतंजनयत्येवकसाधने।अरणीःसंबंधिपन्निर्मथनंतदग्न्यर्थंअग्निनिष्पत्तयेअनुस्तस्यप्र
योजकइत्यर्थः।तस्मान्नांतरीयकतयाधूममप्यनुयायोग्निंजनयत्येवाकीदृशमेकसाधनमेकहेतुकमि

राम

७१

त्यर्थःअरणीरित्यनेनोत्तरारणिरधरारणिश्चतत्रोच्यतइतिदर्शितंपुनरपिदार्ष्टांतिकेयोजयितुमाह॥
॥यथाशब्दोपिकस्मिंश्चित्प्रत्यार्थेर्थेविवक्षितेअविवक्षितमपरमर्थंप्रकाशयतिसन्निधेः।कस्मिंश्चित्प्रत्या
येर्थेसिद्धताख्येधर्मेविवक्षितमर्थंतत्कत्वलक्षणंप्रकाशयतिप्रत्याययतिसंनिधानादिति।ननुन
वस्तुगतिरीदृशेवयथादीयादिनानांतरीयकंप्रसाधनेनप्रयोजकंमकाश्यतेतत्सन्निधानान्नांतरीय
कतयाऽन्यदपिघटकुड्यादीतितत्रापुंशब्दस्तूत्पत्तिप्रतिपादनायवक्ष्यतिप्रतिपादयितुमिष्टस्तंप्रतिभूत्वा
न्तत्प्रतिपादनंकरोतिकिंतस्यांतरीयकंप्रत्यायनेनेत्याशंक्याह॥ ॥यथेवात्यंतसंसक्तस्त्यक्तुमथो
नशक्यते।तथाशब्दोपिसंबन्धीप्रविवेक्तुंनशक्यतेयथामत्स्यमोसार्थिनामत्स्यमांसंत्यक्तुंकृत्वकं
टकादिस्तुयोग्यपित्यक्तुंनशक्यतेतथाशब्दोयत्संबंधाल्लिंगसंख्याप्रतिपादकस्तत्रनकेवलाप्रकृ
तिःप्रयोक्तव्यानचकेवलःप्रत्ययइतिप्रविवेक्तुंपरिहर्तुंनशक्यते।अनश्वतन्नार्थेषुबहुषुसंसर्गिषुसन्नि
हितेसुकःशब्दस्यार्थोवाच्यःस्यादित्याह॥ ॥अर्थानांसन्निधानेपिसंतिचेषांप्रकाशनेमयाप्रकोर्थःशब्द
स्यरूपभेदेपिशस्यते।बहूनांसंसर्गिणामर्थानांतत्रसन्निधानेतेषांचसत्यपिशब्दादीयादिविशेषणम

कारनेपस्तस्यपोतकः सएवचाच्योयोऽन्योनांतरीयकोनतस्यप्रयोजकत्वांतन्त्रापिरूपस्यानेदेसमानरूपत्व
इति।एतदेवेतत्येनप्रकारभेदप्रदर्शनपूर्वकमाह॥ ॥क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितं। क्वचित्सा
न्निध्यमेतयोःप्रतिपत्तावकारणं।पञ्चानुपात्तशब्देनतत्कर्यसिन्निमित्तीपते।क्वचित्प्रधानमेवेत्यन्यस्य
लक्षणम्॥ ॥अत्रचगुणप्रधानताविपर्ययःपदार्थैकदेशाविवक्षासकलपदार्थविवक्षा।उपात्तय
दार्थपरित्यागेनेयान्यार्थोपलक्षणमित्येवमनेनश्लोकद्वयेनप्रकारचतुष्टयस्योद्देशःकृतः।अथाद्यप्र
कारप्रदर्शनार्थमाह॥ ॥आख्यातंतद्धितार्थस्ययत्किंचिदुपदर्शकं।गुणप्रधानभावस्यतन्नक्रियाप्रधान
त्वेपिचारव्यातस्यतद्धितःस्वभावात्साधनप्रधानइतिसाधनार्थस्यैवप्राधान्येनावगतिरितितेनदीप्त्य
र्थादीनिदेशेगुणप्रधानभावानविवक्षितोऽक्षुकरणकदेवनादिक्रियाकर्तृमात्रमेवतन्त्रप्रयोजकमि
तिसएवसुस्यार्थःवक्ष्यतिचगुणप्रधानतामेदयुस्मदादिविपर्ययः।निर्दिष्टस्यान्यथाशास्त्रंनिसत्तान्नवि
रुध्यतेपि।यानिदेशमर्थाःस्युर्योशास्त्रविधायकं।किंचित्सामान्यमाश्रित्यस्थितेतुप्रतिपादनं।योऽवा
यःयीऽइत्यत्रभूतयोरवयवयोःयथोपलक्षणार्थत्वंतथार्थेनुशासनमितिं।अथकचित्सानि

ध्यमित्येतस्यप्रतिपादनायाह॥ ॥निर्देशोलिंगसंख्यानांसन्निधानमकारणं।~~तत्तयोःप्रयोजकत्वमितियाव~~
~~तान्नसं~~।सिद्धलक्षणोभावोद्यस्मादीनांनित्यत्वेनाभीष्टइतितत्प्रतिपादनायभावइत्यस्मिन्निर्देशोलिंगसं
ख्येयोनीतरीयकतयाप्रतिपत्तावपिसन्निधानमकारंतरीयकतयाप्रतिपत्तौकथंक्वचित्सान्निध्यमप्येषां
प्रतिपत्तावकारणमित्युक्तम्।प्रयोजकार्थवत्तच्चचहारपर्यंतायांप्रतिपत्तावकारणमित्यभिप्रायः।इदानीं
पञ्चानुपात्तमित्येतस्यप्रतिपादनायाह॥ ॥प्रमाणमेवह्रस्वादयनुपात्तंप्रतीयते।इहउदात्तस्वरसमाह
रःस्वरितइत्युक्तंह्रस्वदीर्घप्लुताश्चमात्रिकद्विमात्रत्रिमात्रलक्षणाउदात्तानुदात्तमद्दीर्घस्वमिति।अत्रचा
द्दीर्घस्वग्रहणमद्दीर्घमात्रालक्षणस्यप्रमाणस्योपलक्षणमितितदेवतस्मात्प्रतीयतइत्यद्दीर्घस्वग्रहण्प्रति
पाद्यस्याप्राधान्यस्याविवक्षेयोक्ता।एतदेवप्रदर्शयितुमाह॥ ॥ह्रस्वस्याद्दीर्घपदंतन्नस्योसन्निधावपि।
ह्रस्वस्यलक्षणार्थत्वात्तद्दवाभिधीयते।अतश्चह्रस्वस्योद्दीर्घपदस्थमद्दीर्घमात्रात्मकंतन्नस्यह्रस्वस्यास
न्निधावपिदीर्घप्लुतयोस्थोदिभूताद्दीर्घमात्रोदात्तस्तुच्यतेकस्मादित्याह।ह्रस्वस्यलक्षणार्थत्वादिति।अ
द्दीर्घस्वमित्यत्रह्रस्वग्रहणंमात्रावाउपलक्षणार्थंअतोदीर्घप्लुतयोरस्थोदिभूताद्दीर्घमात्रोदात्तोभवतीत्यपि

धीयते। किंयदित्याहतद्धदेवेति। यथातस्यह्रस्वस्याद्धमात्रोच्यतेतथातदसंनिधौदीर्घप्लुतपोरयीत्यर्थः। अ
थवाप्रकारान्नपमन्त्रप्रतिपाद्यतेतन्नाद्येप्रकारमाह॥ ॥दीर्घप्लुताभ्यांतस्यस्यात्ह्रस्वग्रहणेनऊकालोज्ञा
यदीर्घप्लुतइत्यनेकयोगनिर्दिष्टत्वादीर्घप्लुताभ्यांपिलक्ष्येते। ततश्चदीर्घप्लुताभ्यांतस्याह्रस्वाच्छेदःस्यात्। वि
यमविभागेप्यर्द्धमात्रोवृद्धेरामाद्धेनगराद्धइतितथाचेतिदीर्घप्लुतपोरप्यर्द्धमात्रदाक्षाभवति। द्वितीयंप्र
कारमाह॥ ॥मात्रायोवाविशेषणंमात्रपान्न्यूथवार्द्धस्याच्छेदः। ह्रस्वसंज्ञकत्वस्याविवक्षितत्वात्। एतच्च
निदर्शितं। ह्रस्वस्यार्द्धमित्यनेन। अथवानिरस्तावयवविभागोऽर्द्धह्रस्वशब्दोरूढएवार्द्धमात्रजातेःसमप्रगा
दिवदुपलक्ष्यइतितृतीयमन्त्रप्रकारमाह॥ ॥जातेर्वालक्षणापास्यात्सर्वथासमग्रयर्णोचत। इहानीक्ति
स्प्रधानमेवाथेभिधत्सन्यस्यलक्षणमितिव्याख्यातुमाह॥ गंतव्यंदृश्यतांसूर्यइतिकालस्यलक्षणाज्ञापतांको
लहसेतत्सोपायमभिधीयते। पथिकेः कश्चिदित्थमभिधीयतेत्वयेतामध्वापरोधागंतव्यःसूर्यस्वदृश्यतामि
त्यत्रसूर्यदर्शनप्राधान्यनशब्दःश्रूयमाणोज्ञापतामत्सोपानभागोहःपरिशिष्यतइत्यर्थएसोपायस्यसनिस्व
यस्योपलक्षकःसंपद्यतइतिप्रधानेनार्थेनान्यार्थोपलक्षणमितिलक्षितपरार्थमुख्यशास्त्रार्थोयमित्यइति क

एतदेवश्लोकत्वेपेणशास्त्रलोकपोरुदाहरणेसुघितत्वप्रदर्शयितुमाह॥ ॥विध्यत्यधनुषेत्यत्रविशेषेणनिदर्श्यतेसामा
न्यमात्रपःशक्तेर्पः कश्चित्प्रतिपादकः। अत्रधनुषेत्यनेनविशेषेणकरणसामान्यमात्रंनिदर्श्यतेःतत्कीदृशमित्याह।
शक्तेःकरणशक्तेराश्रयोधिकरणमात्रं। ततश्चतस्यापःकश्चित्प्रतिपादकउपादीयतेऽवहूक्तभवति। करणनियेधप
रायांचोदनायांधनुर्लक्षणस्यविशेषस्याऽपीरयोगेनैवकरणमात्रस्यमुख्यत्वमितिशास्त्रोपमुदाहरणउक्तंच। विध्य
त्यकरणेनितीतरथाद्यतिप्रसंगइति। विशेषाभिधायकेपिवाक्येसामान्यमात्रमेवप्रयोजकंलोकेपिदृश्यतइत्याह
॥ ॥काकेभ्योरक्ष्यतांसर्पिरितिवालेपिचोदितः। उपघातपरेवाक्येनश्वादिभ्योनरक्षति। सर्पिर्यःकाकेभ्योरक्षणे
मत्रविशिष्टमेवविदितमप्युपघातमात्रनिवारणफलंपर्यवस्यतीतितदेवतत्प्रयोजकंवोद्व्यंकचित्साक्षादनु
क्तमपिमुख्यार्थनांतरीयकतयाप्रतिपद्यतएवेतिदर्शयितुमाह॥ ॥प्रक्षालनेनेत्यराद्वाणांस्थालीनांमार्जनेत
थाऽभ्यनुक्तमपिस्पेणभुज्यंगत्वात्प्रतीयतेभोजनमस्योपयाद्यतामित्यत्रभोजनीयपदार्थेशब्दःप्रत्यायकस्तदंगा
नामासनदानयाग्यप्रक्षालनोनोतरीयकतयाप्रत्यायनंकरोत्येव। प्रक्षालनइतिवापाठः। अराद्वाणांप्रक्षाल
नेशब्देनोपात्तेस्थालीनिर्मार्जनाद्यनुक्तमपिसंभवद्भुज्यंगत्वात्प्रतीयतएवेति। तदेवंप्रयोजकमिदंतेयाम

दीनां

त्रेदं नांतरीयकमित्येतदेवचितत्यप्रसंगाद्देचिन्मणोयदर्शितं।एवंप्रमाणमद्दहस्वादावित्यादिनाप्रक्षालनेशरा
वाणमित्येतेनग्रंथेनयज्ञानुयातमित्यादिश्लोकेव्याख्यातः।एतेनश्लोकेनप्रकारद्वयेनलक्षणाप्रदर्शिता।कदाचि
न्मुख्यार्थत्यागेनैवान्यसोपलक्षणमेतदेवाविवक्षितवाच्यमुच्यते।कदाचिन्मुख्यार्थोविरामोयापूर्वकमन्यार्थो य
यलक्षणमेतदेवाविवक्षितान्यपरवाच्यमुक्तंविज्ञेयंइत्येवंमुख्यनांतरीयकंविभागउपदर्शितः।अथान्तेदंगौ
णमिदंमुख्यमिदंनांतरीयकमित्येवंशब्दार्थणीयप्रस्तावेनतल्लिंगचयोपायानुपदर्शयितुकामआह।।वाक्यात्म
करणाद्यर्थादौचित्यादेशकालतः।शब्दार्थाःप्रविभज्यंतेसंयोगाद्यावलात्।तत्रवाक्याच्छब्दार्थनिर्णयोयथा।कटं न
करोतिरम्यमुदारंदर्शनीयमितितुल्यायामपिक्रियायांकटस्यैवकरोतिक्रिययासंबंधःतद्द्रव्यस्यचनिर्गुणस्या राम
नुपपत्तेर्गुणानांचनिरधिकरणानामसंभवाद्धाक्षादिनातत्सामानाधिकरण्यंवाक्रीयात्समन्वयादितिभी ७४
मगुणान्वितस्यैवकटस्यकरणंवाक्यार्थः।वक्ष्यतिचाश्रयाश्रयिणोर्वीमान्निर्णयस्त्वितियतइति।तथाचशा
स्त्रिकमीणद्वितीयेत्यादीनिपदयुगेवप्रकरणानिविरचितानितत्रयातीतियदिकादन्यमिहितेकर्मादिपदेकृत्वादित
श्चद्वितीयाद्यविभक्तयोभवंतीत्येवमर्थस्यसंगतेरंक्षादिवशाच्छिन्नेष्वपिप्रकरणेषुतात्पर्यालोचनकेश्रोत

रियाकीयःसंबंधोपर्यवसायपर्यवस्यतीतिवाक्याच्छब्दार्थनिर्णयःतथाप्रकरणमप्यशब्दंशब्दार्थनिर्णयनिमित्तं।यथाप्र
स्तावेसेधंवानोचोदनमश्वानंपर्यवस्यतिभोजनप्रस्तावेतद्देवत्यवणप्रतीतिमुपजनयतीतिशास्त्रेप
याधातुप्रकरणाद्धातुरित्युक्तं।तथाचोभयावगतेःसत्यांकर्तृकरणयास्तृतीयेत्यत्रकरणप्रक्रांतत्वात्करणश
क्तिनक्रियामात्रहणंनेच्छायतेशब्देरित्यादौसूत्रेचधात्वधिकारेकरणशक्तातक्रियाप्रतीयतइति।अथलक्ष
णाद्वाक्याच्छब्दार्थनिर्णयंप्रकल्पयति।यथांजलिनाजुहोत्यंजलिनासूर्यमुपतिष्ठतेंजलिनापूरीषंपात्रमाह
रतीत्यत्रजुहोतीत्याद्यर्थवशाद्धिमिन्नार्थयाचकोंजलिशब्दः।शास्त्रेपिपूरणगुणसुहितार्थेत्यत्रगुणसह
चरितसमस्यतइत्यर्थसामर्थ्यादेकदेशसंप्रत्ययः।तत्रानेशशरदादिगुणानामित्यत्रनानाश्रयपर्णगु
हणंभवत्यर्थादितिचित्यादपिशब्दार्थव्यवस्थानेदृश्यतेयथासीरासिमुशलेकेवलेरनिर्दिष्टक्रियायांदे
रथेचित्यादिलिंगवचनपुरुषवहनत्वलक्षणासमुचितक्रियादर्शनेशब्दार्थनिर्णयःपर्यवस्यति।यथावास
स्यादयःशब्दाःप्रत्यगात्मनिप्रवर्तमानास्तस्यचनिमित्तस्यौचित्यात्सुस्थेवसंभवा
त्सुशब्दास्तदुच्यंते।तद्योगात्तस्त्रियांवर्तंतेनसास्त्रादितिप्रत्ययसंबंधस्यवप्रत्यादीनांपुंयोगादाख्यापनमित्यत्र

ननिमित्तत्वेनोपदर्शितःपथाचयत्नेनिबंधरभुनापत्नेनेमशुसर्पियापत्नेनगंधमाल्याभ्यांसर्वस्मिकटुरेवसइ
त्पन्नानुरूपक्रियापदानिसाधनान्येवंविधत्वशास्त्वसमुचितक्रियापदावगत्यान्नवांतरवाक्योपस्नानन प्रसाधन
पूर्वकमशाकप्रशंसात्लक्षणस्यवाक्यार्थस्यप्रतीतिमुपजनयति।तथाचयोनिबंधरभुनाछिन्नतिपत्नेनगंधे
नानुलिंपतिमाल्येनार्चयतिसर्वस्यतस्यदुस्प्रामकीर्तिरितिकृत्वाकटुरेवदोमनस्यदानिपुणएवेतिकस्यचि
त्सबलत्वप्रतिपादनमन्नतात्पर्यार्थः।शास्त्रेयथायुंयोगादाख्यायामित्यत्रोक्तं।पुंसिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यसंभ
वात्पुंशब्दाएतइति।देशाछब्दार्थनिर्णीयोयथामथुरायाःप्राचीनादुदीचीनाद्वानगरादूछामीत्युक्तेनगरविशे
षात्पाटलीपुत्रादागच्छतीतिगम्यते।पाटलीपुत्रस्यमधुरासंबंधेनोअत्रप्राचीनोदीचीनभागोपा
विधेतप्रत्यासत्तिरितिकृत्वादेशवशादत्रनिर्णयः कालात्वस्तुव्यवस्थाबृंहयतेयथाशीतोदारामित्युक्तेपि
धूहीतिगम्यते।ग्रीष्मसमयत्वेनसमुद्धाटयतीतिगम्यते।एतच्चशब्दार्थनिर्णायकानोदाहरणान्नप्रदर्शने
नादृध्यान्नन्यायविस्तरभयप्रकाशनानुसंधातव्याःस्मारकत्वशाद्योदाहरणमात्रमेवदर्शितमितिमंतव्यं।स
वथानरूपमात्राछब्दार्थविभागनिर्णयःकर्तुंशक्यइतिप्रतिपादयितुमुक्तंनन्वादेवकेवलादिति।तथाचा

मरेःसंसर्गादयःशब्दार्थावच्छेदहेतुःप्रदर्शितइत्याह॥ ॥संसर्गोविप्रयोगश्चसाहचर्यंविरोधिताअर्थःप्र
करणंलिंगंशब्दस्यान्यस्यसन्निधिः।सामर्थ्यमौचितीदेशःकालोव्यक्तिःस्वरादयः।शब्दार्थस्यानवच्छेदेविशे
षस्मृतिहेतवः।इहकेचिदर्थभेदाछब्दभेदाभ्युपगतःतदयुक्तंकुतोत्तिहोयक्षो।तन्ननानात्वपक्षे
स्वाभाविकभिन्नयुतुल्यश्रुतियुरूपाभेदानवच्छिन्नयुनिमित्तांतरैःसंसर्गादिभिरवच्छेदःक्रियते।एकत्व
पक्षेत्वर्थाभिधानेभिन्नासुशक्तिषुस्मृतिसारूप्यमात्रादल्पविभागासुतथैवसंसर्गादिभिरर्थानिर्ण
यःक्रियतइत्युभयत्रापिप्रकरणादयःशब्दार्थनिर्णायिनिमित्तमित्युक्तंतदुपन्यासःकथ्यते।तदत्रकेचित्सा
मर्थ्यमेवैकंशब्दार्थनिर्णायिनिमित्तमिमन्यंते।तेप्यर्थप्रकरणादिनातन्नभेदःसमधिगम्यतेसेपिसाम
र्थ्यादेवात्रप्रतीयतइतिकथयंति।सामर्थ्यमेवहिसंसर्गादिभिर्व्यज्यतइति।तन्नसंसर्गादयः।सकि
शोराधेनुरानीयतामित्यत्रनियतेनसंसर्गिणाकिशोरलक्षणेनविशेषावसायनिमित्तेनबहुवापाए
वंसंप्रत्ययःयद्यावत्सवत्साधेनुरित्यत्रवत्संसर्गाद्वोहनीरवंसंप्रयइतिसंसर्गादर्थानिर्णयः॥रूपागोरेव
धेनुरुच्यतइतितुयेवादर्शनंतेषामत्रसंसर्गाविशेषसंप्रत्ययेनापयुज्यतइतिवोद्व्यं।शास्त्रेयथाश्रवा

द्रव्यत्वन्नयस्यावेनोपसर्गेणसंबंधस्तेभवतिसएवग्रहणेगिरतिः।ग्रहणंतत्स्वभावादर्थविरोधादे
वंसंबंधोनोपपद्यतएव।तआसंसर्गावद्विप्रयोगोप्यवच्छेदहेतुर्यथा।निर्ज्ञातसंबंधस्योच्यतेऽकिंगोरांधे
नुःअवत्साऽवत्साऽकरभावाऽऽनीयतामितिकिंगोरादिवप्रयोगेनविशिष्टज्ञानीयायाएवधेनोरव
गतिरुपजायतइति।शास्त्रेपिभुजोनूवइतिपस्यभुजेरवनमनेवनचार्थःतस्यग्रहणेविज्ञायते।नतुकौटिल्या
र्थस्यनिभुनक्तिपाणिमिति।साहचर्योघपोरामलक्ष्मणावित्युक्तेलक्ष्मणसाहचर्याद्धारथेरवप्रतीतिर्ती
ऽनयपथ्येकोद्रव्यभिचारःतथाप्यद्रव्यभिचारसाहचर्यात्तुल्यधर्मीज्ञायतइतिवोद्व्यं।शास्त्रे
पथाविपरामर्योजरित्यत्रूयराशब्दोऽद्रव्यभिचारेणविनासाहचर्याद्वतुल्यधर्मीज्ञायतइतिवोद्व्यंशा
स्त्रेपथाविपरामर्योजरित्यत्रूयराशब्दोद्रुपसर्गएवग्रहतोयधविबर्हावनमित्यादौविशब्दोऽनुपसर्गोस्ति ।
।तथापिसमुदायोर्थवानजहत्स्वार्थवृत्तियक्षेवयवाऽन्यनर्थकाएवाऽजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षेकथंउपस
र्जनभावमायन्तोविरप्राधान्यात्तत्रहेतुमशक्तमएवेतिनास्तिविरनुपसर्गोवीप्सयतइत्यत्रतुवीप्सायोनवि
शब्दइति।भाष्येसुक्तमस्यगोर्द्वितीयेनार्थइतिगोरेवप्रतीयतेनाश्वोनगर्दभइति।यथाचातरांतरेणयुक्त

द्रसन्नद्यावियत्तीपांतपोःसंभवातद्व्यपचारोऽतःपरस्परसाहचर्यान्तिपातेपोरवग्रहणमित्येवं
साहचर्यमर्थीनरणिपहतुःशास्त्रानविरोधादप्यर्थीवधार्यते।यथारामार्जुनावित्यत्राजुनसन्निधानेनिसर्ग
वैरिणोजामदग्न्यस्यैवप्रतीतिः।अर्थाद्वक्तरणादेशकालौचित्यविशेषवस्यापनेप्रकृतदर्शितोलिंगाच्च
वाक्यांतरेवृद्धाद्देदःप्रसिद्धःप्रतीयते।यथाऽऽम्रकाःशर्करायुपदधातीत्यत्रानेकस्याजनद्रव्यस्यसंभव
तेजोवेघृतमितिघृतस्यस्तुतिरत्र।एतस्माल्लिंगाद्घृतसाधनत्वमेजुह्वियायाःशर्करांकर्मिकायाः
निर्वर्त्यतेतथापशुमालभेतेत्यत्रपशुत्वंसंविधिषुप्राणिषुसत्सुछागस्यहविषोवपायामेदसइतिलिं
गाच्छेषकार्थसमवायिपशुत्वंप्रतीयते।शास्त्रेप्यूह्येशब्दांतरसंनिधानादविशेषाद्वगतिः।यथाऽर्जुनः
कार्त्तवीर्यःरामोजामदग्न्यइतिशास्त्रेप्यूह्यं।सामर्थ्याद्धिशब्दप्रतिपत्तिर्यथाऽनुदराकन्येतिसामर्थ्यादुद
रविशेषयुक्तिषेधप्रतीतिः।तथाऽभिरूपायकन्यादेयेतिऽभिरूपवचनायेतिसामर्थ्यात्प्रतीयतेशास्त्रेपि
पूर्वमानिर्दिष्टंसमासइयुस्तर्जनमितिसमर्थशास्त्रेसमासशब्दस्यप्रवृत्तिः।एकविभक्तिचापूर्वनिपातइस
न्नयःसमासशब्दानुमायतेतस्यप्राथमकल्पिकएवसमासेवृत्तिः।व्यक्तिलिंगतस्मान्निर्णायकंतत्रूमस्या

पृषतीमात्रभेतेनशब्दांतरात्तस्यश्रवणात्स्थूलात्वासेत्यपतीत्येवंविशेषार्थप्रतीतिः।पूर्वपदप्रकृतिस्वरदर्शनेस्थूलादिपूर्वपदात्तयस्यामि-

ङ्ङित्समेतित्यत्रसमप्रविभागेङ्शब्दोनपुंसकेनपरामर्शात्तित्समामेवप्रतीयते।तंग्रामस्याङ्भि
सन्ततुमितिपुल्लिंगेनपरामर्शाद्ग्रामैकदेशमात्रंप्रतीयते।शास्त्रेप्यङ्नपुंसकमित्यन्नाङ्शाद्यस्यनपुंसक
त्वेनविशेषणात्समप्रविभागग्रहणमस्वरादयःस्वरयत्वसत्वणत्वनत्वादयः।तत्रस्वराद्यर्थास्यू
लंदूरंतियस्यामित्यन्यपदार्थप्रतीतिः।तथावेषाशःकूपरंत्यत्राकरात्तस्यश्रवणाद्विषाशउत्तरस्यविशि
ष्येवप्रतीतिः।अंतोदात्तश्रवणेतद्विपरीतस्यसत्त्वार्थो।सुस्निग्धमितिस्कृतमिस्कृतमित्यादौपूजाति
क्रमयोःकर्मण्यवचनीसंज्ञायामुपसर्गत्वाभ्यांयथा।प्रणायकःइत्यन्नोपसर्गस्नेहनत्वसद्भावेपुनःक्रिया
कर्तुःप्रतीतिः।णत्वाभावेतुप्रगतानायकात्रस्माद्देशादसौप्रनायकोदेशइत्यन्यदार्थप्रतीतिरितितदेव
मेतन्नाङ्शार्थस्यसंदेहपरिहरणाहारेणानियतार्थावसामहेतुत्वाद्विशेषस्मृतिहेतुत्वोनिर्णयहेतवःसंसृष्टा
दयइतिवोद्धव्यं।नन्वेकत्वदर्शनेभेदाभावाच्छब्दानामर्थस्यसंदेहेतन्निरणायापयुक्करणादपउच्यंतइतिशो
भनंभेदपक्षेतुविभिन्नत्वादेवशाद्वस्तदर्थप्रत्यायनेकस्थितीत्याशंक्यतन्नापिरूपसाङ्ङ्योत्पादितसंशी
तीनांव्यवहर्तृणांप्रकरणादिभिरेवशब्दार्थनिर्णयइतिप्रतिपादयिष्यमाणत्वात्।।भेदपक्षेपिसारूप्यान्नो

६ भावेनतयोरेवप्रतिपत्तिः।।उपसर्गेणधात्वर्थोबलादुपसृष्टइतिन्यायात्।।प्रवृत्याअर्थान्तरस्यप्रतिपत्तिः।।णत्वा ६

वेकार्थाभिर ४

र्थाःप्रतिपत्तियुनियतायोत्यभिव्यक्तिशब्दाःप्रकरणादिभिः।।भेदपक्षेपिप्रतिपत्तियुभिन्नार्थापिशब्दाःसारूप्या
भिन्नाइतिप्रकरणादिभिरेवाकस्वरूपेनिर्नीयताश्रवछिन्नाश्रर्थाभिव्यक्तावुपयोगंयोतीतिनकुत्रचित्प्रकरणादि
मंतरेणशब्दार्थोनिर्णीयइतिवोद्धव्यं।पुनश्चैतत्।कस्मादित्याह।। ।।नामाख्यातसत्त्वापेक्षायेतरनिबंधनाः।।
शब्दाच्यश्चैतव्यर्थोनहूयादधिगम्यतइहचाभेनामस्त्र्यांश्चाख्यातशब्दाभिभवतियथाभ्रश्वइति।इत्रो
त्विगतिवृद्धोरित्यस्मात्लुङ्मध्यमपुरुषैकवचनेसिपिनित्यङ्।तइतिकारलोपेलिपुत्वपस्यज्झभंमुक्त्वि
सादिनाज्झादेशश्चयतेरस्त्यातोगुणयरूपत्वेसकारस्यरुत्वविसर्जनीयपोःकृतयोर्लुङ्लङ्लृङ्ष्वित्यादिनाढि
कृतश्रश्वइत्याख्यातपदंश्वयतिक्रियायाःकर्तृवच्छिन्नायाःश्रतीतकालायाःप्रतिपादकंश्रश्वइतिचनाम
पदमश्वजातीपस्यार्थस्यसत्त्वभूतस्यामिधायकमितिसारूप्यात्संदेहेप्रकरणादिभिरर्थ्यस्याश्वाऽजाप
यइत्यस्माद्धातोःकश्चिदजयतितंधावतमन्योनुप्रयुक्तवानित्यर्थविवक्षायांहेत्वर्थेणिचिक्रीङ्जीनांणौवि
भाषेत्यार्द्धधातुकेत्यादिनाणुकिजात्यीत्येवंस्थितेलुङिशेषिगुणादेशयोःकृतयोसकारस्यरुत्वविसर्जनीयपो
श्चक्लृप्तेरित्यादिनाडागमेचक्रतेऽजापयइत्याख्यातंजथवाऽजायाःपयोऽजापयइत्यपिनामपदंतत्सदृशमि

त्यर्थादिनातन्निमयुक्तआख्यातसरूपाश्चनामेशब्दास्तेनपदमतस्येरत्यादयःतथाचतनुविस्तारेइत्यस्मात्तिदिमध्यमपुरु
षवद्वचनेद्विवचनेकृतेतस्कहल्मध्यइत्यादिनाएलोपाभ्यासलोपयोःकृतेयोस्तेनेत्याख्यातेतछब्दस्यस्तीपांतस्य
सदृशमितितसुउयश्चकेजसुप्रयत्नइसाभावविध्यादेलोटितस्यचसिपिसेर्धीपिच्चेतिधादेशेदिवादित्वाच्छप्तनोनु
बंधलोपेतोहरितिहेलुकितस्यपदस्येत्याख्यातपदंपत्तदोःधूञजकुवचनातयोःतदृशमितिसारूप्यात्सदेहेयत्करु
णादिभिस्तन्निश्रीयतेकीदृशाःकार्यान्तरनिबन्धनाः।कार्यान्तरंवेशिष्यप्रत्ययलक्षणंप्रकरणादिनातन्निबंधं
ननिमित्तंयथातेतथाभूताःतेयुरित्यर्थमात्राथविगतोतस्मात्वमश्वोऽजायथःशत्रुभवनानीत्यादिवाक्यार्थपर्यालो
चनेयथार्थाननेयुःआहचान्यहाकेचित्पदानामरूपेणनिपतंतिकेचित्।पदानामर्थरूपेचवाक्यादिवज्जायतइ
ति॥अथशाब्दार्थनिर्णयमस्तावेपदपदार्थानामसत्यत्वमखंडस्यैववचनवाक्यार्थस्यसत्वमस्युपगंतव्यमितिप्र
दर्शयितुमाह॥ ॥याप्रवृत्तिर्निवृत्त्यर्थोक्तिर्निरर्थकत्वनातोप्रेक्षावानपथार्थामभिमन्यतेपरमा
र्थतस्तत्तथाविधस्यवाक्यस्यप्रवर्त्तस्यनिवर्त्तस्यितिवासत्वभूतंवाक्यार्थंतन्नावगच्छतीतिपदपदार्थप्रत्ययःसर्व
त्रःसत्यश्चेतिसैवेयंतात्पर्यशक्तिरित्यनेकशोग्रंथेषुव्याख्यातं।एतदेवप्रकटीकर्तुमाह॥ ॥विधीयमानंयत्कर्मदृ
ष्टादृष्टप्रयोजनं।स्मर्यतेसास्मृतिस्तस्यकर्तुरेवप्रयोजिका।दृष्टप्रयोजनंकिंचित्कर्मस्मर्यतेयथाराजानंभ

कुरुलप्रतिबलात्सामर्थ्यथार्थप्रतीयते॥याप्रवृत्तयस्तन्निरर्थकत्वनातत्परवाक्यैरप्रकल्पनेति✓

नतेसंसारंसुंक्तेअदृष्टप्रयोजनमपियोगिनश्चोमेनयजंतेसस्वर्गंगच्छतीतिविलक्षणाःप्रवृत्तिर्निवृत्तिर्प्रयोज
नान्येवाविभागोवाक्यार्थस्तआविधवाक्यनिबंधनएवास्युपगंतव्यइतिस्थितं।ननुकथंनतत्स्यादृष्टप्रयो
जनत्वात्प्रवृत्तिर्निवृत्तीविधीयतेकिमनुयायोगिनीद्यर्थप्रतियादनासंभारणेत्याशंक्याह॥व्याघ्रादिव्यपदेशेन
यथावालंनिवर्त्तयेतेआसत्यापितथाकस्मिन्नित्यस्यवाक्यस्यविधीयतेयथारुदंतंव्याघ्रोभक्षयतीतिबालस्योच्यत
नतत्रस्योच्यतेनतत्रव्याघ्रभक्षणंवस्तुस्थित्यासंभविकेवलंमाकदाचित्त्वंरोदीरितिरोदननिषेधस्यवृ
त्तिरूपतेतथातत्रप्रतिषिद्धाचरणान्तरकृतोभवतीत्येतावन्मात्रंप्रतिपाद्यतइतितत्तदर्थसमाप्तिप्रमा
णमित्यर्थंपदपदार्थाभ्युपगमोनपुनरुक्तः।तथाप्रसक्तापायदेशनत्वशास्त्रेणप्रतिषिद्धेनतत्राहोपुरु
षिकयाप्रत्यवायविधानमारभ्यप्रेक्षापूर्वकारिणःप्रवृत्तिरुच्यतेसाह॥ ॥नसंविधानंहत्वापिप्रत्य
वायेतथाविधेशास्त्रेणप्रतिषिद्धेथविद्वान्कश्चित्प्रवर्त्तते।दृष्टप्रयोजनप्रत्यवायप्रतिविधाननिदर्शनपू
र्वकमेतदेवव्याख्यातुमाह॥ ॥सर्वेषुसंविधायीपिसिद्धैर्मन्त्रोयथादिभिःनान्यथाप्रतिपत्तव्यंनदतोगम
येदितिनदतोगमयेतपहतोगमयेत्सर्वत्रैनंधातुर्भवतीत्यनेनपुरोडाशस्यदेतोर्दर्शनपूर्वकंभोज

नंनिषिध्यते। तत्रकश्चित्स्वर्गाणांप्रतिविधानंमंत्रौषधादिभिः कृत्वापदितथाप्रवृत्तस्तदानेनशास्त्रानुष्ठानं परित्यक्तमितिनशोभनमाचरितं। अस्तिवैविधिनियोधयेषुस्तुत्यर्थादीनामसत्यत्वे। पुनस्तुतिनिंदे एवमुख्येप्रयोजिकेतत्र तदर्थानांसत्यत्वमेवोचितमित्याशंकाह॥ कचित्तत्वसमाख्यानेक्रियतेस्तुतिनिंदयोः। तत्रापिनिवृत्तिश्चोपदिश्यते। यत्रापिकचित्स्तुतिनिंदयोर्विधयेतयोःसंबंधिवातत्प्रयोक्तुरर्थः पदार्थैरिवतेसमाः। एतदुक्तंभवति। अवीतरवाक्यार्थोःसाकांक्षत्वात्पदार्थतुल्यएवेतिनतत्रवाक्यार्थस्यप्रेशः कार्यः। अथपत्नेकस्मात्पदान्तिराकांक्षोर्थःप्रतीयतेतत्रापिकेतस्याऽसत्यार्थत्वेपुरुषमभिधातुमित्याशंकाह॥ ॥वाक्यंतदर्थमन्यंतेपत्यदंचरितक्रियं। एतदुक्तंभवति। संतिवाक्येयुवाक्येकदेशाः प्रसिद्धपदिनावाक्यार्थप्रत्यापकाइति। तदप्येकंपत्यदंचरितक्रियं। एतदुक्तंभवति। संतिवाक्येयुवाक्येकदेशाः प्रसिद्धपदिनावाक्यार्थप्रत्यापकाइति। तदप्येकपदंवाक्यमेव यस्मात्तच्चरितक्रियमिति। चरितार्गभीकृताख्यातक्रियायस्यतद्भीकृतक्रियापदनामपदंवाक्यंप्रयुंजतइतिचरितक्रियापदात्तस्मादर्थादवगतिर्निराकांक्षोपदेयमानादृश्यतइतियदमात्रेवात्रवाक्यत्वं। एवंयेथानामपदंकेवलमर्थगभीकृताख्यातंनिराकांक्षा

र्थंप्रसापनाद्वाक्यमेवेतितत्रसाधितादर्थात्प्रवृत्तिनिवृत्तिपर्यंतव्यवहारसिद्धेसत्यत्वेतेवतदर्थस्यातथेवाख्यातंकेवलमोचित्यादिवशाद्विशेष्याभिधायकंवाक्यमेवोच्यतइत्याह॥ ॥आख्यातशब्देनिपतेसाधनंपत्रगम्यते। तदर्थेकंसमासार्थवाक्यमित्यभिधीयते। पथावर्वतीस्थुलेदेवोजलमितिकर्तृकर्मीक्षेपात्पूरणार्थत्वेवर्ततेदेवोजलमितिपथावाक्यंएवंतदर्थेकपदंसमासार्थपरिपूर्णार्थवाक्यमेवाभिधीयते। तदुक्तमादावेवाख्यातशब्दइतिवाक्यमित्यर्थः। अत्रमीमांसकःप्राह॥ ॥शब्दव्यवहितावुद्धिरप्रयुक्तपदाश्रया। अनुमानात्तदर्थस्यप्रत्येहेतुरुच्यते। केवलात्तदाद्यासाधुवम्भावनाबुद्धिःसासाधुपदार्थस्यतत्प्रयुक्तस्यपदांतरस्यपोर्थस्तस्यहेतुरुच्यते। कीदृशी। शब्दव्यवहिता। यथाधूमेनाख्यार्थानुमानेशब्दमंतरेणवह्नेराक्षेपः। नेवमत्रायिग्निताथापत्त्यापरिकल्पितोयोसौतत्रसादिशब्देनव्यवहिता॥ अथतस्याश्रवणात्कथंतव्यवहितेसाशंकाह। अप्रयुक्तपदाश्रयेति। अप्रयुक्तमनुच्चारितंवाचकंश्रुताथापत्त्याक्षिप्तंश्राश्रयोद्धारमुपापस्तिस्तत्स्याद्यर्थप्रत्ययपस्याःसातथेति। कस्मात्तदर्थस्यप्रत्ययहेतुरित्याह। अनुमानादितिच्छत्यादिकंशब्दंश्रुतार्थापत्त्यापस्यापितमनुमायाक्षिप्यासोबुद्धिस्तदर्थप्रत्ययमुपजनयतीतिपा

र्थितस्यैवनान्यर्थस्यलक्षणंदृस्याद्धरितादर्थस्यप्रेषोदस्यतेतंतस्यार्थमाहुः।वृक्षइत्यस्यादेवार्थप्रकरणादिनावृक्षस्तिष्ठतीत्यर्थप्रतीतेः

वताम्रतोनकेवलमेवनामयदंसन्निपत्यार्थस्यवाचंमन्त्रआख्यातंवासाधनस्येतिकथमुच्यतेसंतिवाक्येकदेशावाक्यार्थस्यप्रति
पादकाइतिस्मृताधीपसाशब्दाभिसंबंधस्यकिंप्रयोजनंएकपदादेवतस्माद्वृक्षस्तिष्ठतीत्यादिवन्तिराकांक्षार्थप्रत्यापनमु
क्तंकथंवाभेकदेशस्यसकलवाक्यार्थप्रतिपादकत्वमंतरेणशब्दांतरपरिकल्पनंपुन्यतइतियरमतमाशंक्याह॥यस्मिं
स्तत्परिनेशब्देपदार्थोर्थःप्रतीयते।तमाहुरर्थवाचकत्वाद्धाकर्मित्युक्तमेवारुवंकृत्वाक्रियार्थीयपदस्येत्यनेननारम
णार्थेवचतुर्थीतादर्थ्येनसिद्धत्वादिसाह॥ ॥क्रियार्थीयपदेष्वेवेत्यानिनांगम्यतेक्रिया।क्रियार्थीपपदेषुविषयेक्रिय
र्थीयपदानांचेतियष्ठीप्रयोगेसप्तमी।स्थानिनामप्रयुक्तानांसंबंधिनीक्रियाहरणलक्षणाधेभ्योव्रततीत्यनेधश
ब्दएवाहरणमभिदधातीत्येधाहरणार्थंव्रजतीत्यर्थप्रतीतीःअतस्तादर्थ्येसुटमेवेतिसिद्धाचतुर्थी॥एवंचकृत्वा
वृत्तौनिराद्यःक्रीताद्यर्थप्रतिपादकाइत्याह॥ ॥वृत्तौनिरादिभिरेवक्रीताद्यर्थोवगम्यते।निक्रीशांविरित्यादौ
निराद्यरुवसामर्थ्यात्क्रीताद्यर्थप्रतिपादकाइतिगतार्थत्वात्क्रीतादीनांशब्दानांवृत्तावप्रयोगएव।उक्तंचउपस
र्गाद्येवमात्मकाःपुनःक्रियावाचीशब्दाःभ्रूयतेतत्क्रियांविशिनष्टीत्यन्यत्क्रियाप्रयुज्यतांकेवलेरेवसर्वत्रवाक्या
र्थप्रति।विशिष्टंसाधनमाहुरितिपद्येवंवृक्षस्तिष्ठतीतिनिक्रीतःकौशांव्याइत्यादौतिसुत्यादीनांकिंप्रयोगेणकेवल

राम
८०

वृक्षइत्यादिकंसर्वत्रनामपदमाख्यातंवाप्रयुज्यतांकेवलेरेवसर्वत्रवाक्यार्थप्रतिपादनमित्याह॥तानिशब्दां
तराण्येवकेवलोवृक्षशब्दोवाक्यार्थप्रतिपादकोन्यएववृक्षस्तिष्ठतीतिचान्यदेववाक्यं।साहश्यावृक्षस्तिष्ठ
तीत्यत्रवृक्षशब्दंवृक्षइत्येकपदेवाभेदमन्यतइतिभवत्येवंसर्वदावृक्षशब्दएवकेवलःकिंनप्रयुज्यते।त
तएवहिसामर्थ्यादिनावृक्षस्तिष्ठतीत्यर्थप्रतीतेःकिमनेनवृक्षस्तिष्ठतीसादिकेनप्रयुक्तेनेसाह॥ ॥पर्यायपा
दवलौकिकाःएतदुक्तंभवति।लौकिकेशब्दव्यवहारेलाघवंप्रत्यनादरातत्कचिद्वृक्षःकचिद्वृक्षस्तिष्ठती
तिप्रयुज्यते।यथातत्रशब्देनेवलाघवाद्वृक्षार्थप्रती।तौपादपशब्दंप्रयुंजतएवलौकिकाइतिमकश्चिद्दोषः।
अथवृक्षइतिकेवलंनामयदंकचिद्वृक्षस्तिष्ठतिकचिद्वृक्षोस्तीत्येवंविधस्यनियतस्यार्थस्यविशेषभेदेन
कथंप्रतिपादकंस्यादित्याह॥अर्थप्रकरणाभ्यांतुतेयांस्वार्थेनियम्यंते।एषामेकपदार्थानांवाक्यानांप्रतिनि
यतोयोर्थःप्रकरणाभ्यांव्यवस्थाप्यते।एवमयंवृक्षोवाक्यार्थसत्यरूपेसिंतेकिंपदपदार्थपदभागपदमाणा
र्थकल्पनयेत्याह॥ ॥प्रतिबोधासुगामास्कंदतेपुरुषंप्रतीतिएतदुक्तंभवतिपेवाक्यार्थप्रतिबोधनोपायास्ते
प्रतिनियतपुरुषसमाश्रयाःतेचासत्यरूपाएवचपदपदार्थाइत्याह॥ ॥नावश्यंतेभिसंबद्धाःशब्दास्तेयेनवस्तु

नात्तियेनवाच्येनवस्तूनासत्यरूपेणलौकिकेननैवतेवश्यंसंबद्धाइत्यससत्यभूताउच्चंतइतिनाम्नथपस्मिन्नुच्चरित
इत्यादिकंपदिशब्दार्थलक्षणामाश्रीयतेतदाशब्दोच्चरितात्प्रतिनुरन्याक्षिप्तचिन्तत्वादकृतसंकेतत्वाद्वाऽसत्याम
र्थमभिधत्तौकृतश्चिभूमाद्वान्यथाप्रतियत्तौतदर्थानवगतेरनित्यत्वमेवशब्दार्थसंबंधस्यात्। नचैतदकृमितिश्रु
तार्थापत्तिवादीप्रतिपादयितुमाह॥ ॥नासत्यांप्रतियतोचमिथ्यावाप्रतिपादनेस्वैरर्थैर्निससंबद्धास्तेतेशब्द
व्यवस्थिताः॥ ॥तेतेशब्दानित्यत्वाच्छब्दसंबन्धस्यनियतार्थप्रतिपादकाएवव्यवस्थिताःकुतश्चिन्निमित्ताद
र्थानवगतेशब्दार्थसंबन्धहानिःप्राप्नोति।तस्मादेकपदेषुपदान्तराध्याहारेणवाक्यार्थावगतिरूपपन्नेतिपाद
यितुमाह॥ ॥यथाप्रकरणंद्वारमित्यस्योक्तमर्थः॥ कतौ।वधानदेहिवेत्येतदुपादधिगम्यतोऽप्रकरणान
तिक्रमेणसाधनंक्रियापाम्नाचिनाभावितपाम्नाक्षेपकंभवतीतीतिद्वारमित्यनकर्मश्रुतिर्वधानदेहिवेतिम
तमर्थप्रकरणादित्यापाद्याचकद्वारेणाक्षिपतीत्येतदेवयुक्तं।एवंपस्मिन्नुच्चरितइत्यादिकेशब्दार्थलक्षणेशा
ब्दार्थसंबंधस्यानित्यमभिधायदूषणांतरमभिधातुमाह॥ ॥असाधनत्वेतिर्यशब्दस्यत्वनिबंधनःनसप्रधा
नभूतस्यसाध्यस्यार्थस्यवाचकः।यस्मात्साधनताभिधायीसत्वप्रधानशब्देनसएवप्रधानभूतस्यार्थस्यप्रति

इत्यपीतोदेवदत्तोदिवाभुंक्तेइत्यत्रभोजनंविनापीनत्वंदेवदत्तस्यानुपपद्यमानंरात्रिभोजनंतद्वाचकशब्दाद्यपरिकल्पनद्वारेण

पाद्यस्यासत्यभूतस्याभिधायकउपाद्यतेविरोधात्ततस्मादिदमत्रवक्तुंयुक्तमित्याह॥ ॥स्वार्थमात्रंप्रकाश्यासं
साक्षेपोविनिवर्त्ततेऽन्यार्थस्तूक्तस्यसंबंधीप्रकाशयतिसंनिधिंऽसावाख्यातशब्दोनामशब्दोवास्वार्थमेवकेव
लंप्रतिपाद्यसायेक्षस्साक्षेपएवविनिवर्त्ततेततस्यविनिवृत्तस्यसंबंधीत्वर्थिःऽन्यार्थतरस्यतद्वाचकशब्दप्रकृ
त्यनद्वारेणसंनिधिमुपकल्पयति।ततश्चचाक्यार्थप्रत्ययःपरिपूर्णउपजायतेइत्येवंयुक्तमिति।इदानीमस्त्वे
वंवादीश्रुतार्थापत्तिवादिनंनिराकर्तुमाह॥ पारार्थ्यस्याविशिष्टत्वान्नशब्दाच्छब्दसंनिधिः।नार्थाच्चशब्दस्य
संनिधेरणगमयतीत्युच्यते।तदत्रकिंशब्देनशब्दाऽक्षिप्यतेउतार्थेनशब्दःऽआहोस्विच्छब्देनार्थःउताऽर्थेनार्थ
इतिचतुष्टयीगतिः।तत्रशब्देनशब्दस्याक्षेपोनयुज्यते।स्वार्थप्रतिपादनएवशब्दाक्षेपाततत्राहनशब्दा
च्छब्दसंनिधिरिति।ऽअथार्थेनशब्दाक्षेपइत्युच्यतेतत्राह।नार्थाच्छब्दस्यसान्निध्यमिति।नार्थेनापिशब्दसं
योज्यते।वाच्येतुवाचकमाक्षिपतीतियुक्तं॥ऽतोप्यशब्दार्थस्यशब्दांतरस्यचवाचकभावविरहात्कथमर्थे
नशब्दस्याक्षेपः।ऽअथशब्देनोक्तानितेनऽक्तार्थापत्तिपरिकल्पितशब्देनाप्यर्थऽआक्षिप्यइत्युच्यतेतदप्यनु
पपन्नमित्याह।नशब्दादर्थसंनिधिरिति।नशब्दाच्छब्दांतरवाच्यस्यार्थस्यसन्निधिरूपपद्यतेवाच्यवाचक

कर्मवादिना॥ यदि प्राधान्यं प्रधानंच युगपद्वासत्तायाः द्वारंद्वारकर्मदसत्रकर्मपदैरेवाख्यातसत्त्वकल्पमाश्रित्यंधघात्रो
कमावादेवेतिकथंशब्देनार्थस्याक्षेपः॥ अथार्थेनार्थोगम्येतइत्युच्यते॥ अनुमानमेवैतत्स्यंमवतिनशाब्दार्थ
स्यासावर्थइतिशब्देकत्वमेवपरिसंख्यात॥ अतएवान्नचतुर्थपक्षप्रदर्शनमौचित्येनजहातीतिन्निरासो
नसंगतएवतस्मादेकपदेषुस्तुताधीपत्याशब्दांततराक्षेपेवाक्यार्थावगतिरितियत्किंचिदेततएकपदमेवशा
ब्दांतरामिसंबंधमंतरेणप्रकरणादिवशात्तत्तदर्थप्रत्यापननिपुणमित्येवमंतव्यं॥ पुनः॥ कृताधीपत्तिर्याद्यात
॥ ॥ नष्टरूपमिवास्यातमाक्षिप्तंपचतीत्यते॥ तदायुगपत्परस्परविरुद्धयोःसिद्धासिद्धयोरर्थयोरेकस्मिन्नशब्दे
प्रधानत्वेन वाच्यमापतितं॥ नचैतत्परिहृष्टं॥ पूर्वंयत्रसाधनत्वतिरिक्तेनेनयःसत्वप्रधानोनासावाख्याता
र्थवाचकउपपन्नइत्यक्तइत्यनेनपुनःप्रत्यवमर्शाच्चविरुद्धार्थवाचकत्वंमुच्यतइतिशेषः॥ सिद्धांतवाद्याह
॥ ॥ तेस्तुनामसरूपत्वमाख्यातस्योपवर्णितद्वारंद्वारमित्येतदाख्यातमेवनामपदसरूपंतुचरार्थतो॥ अ
तश्चान्याख्यातवत्साध्यान्येनक्रियापात्तदपिनामपदसरूपंप्रतिपादकमेव॥ पचेवैकधमस्माद्द्वितीया
श्रुयतइत्याह॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यांव्यवहारोविभज्यते॥ भुंजंपिधेहिद्वारंद्वारंपिधेहीत्यादावाख्यातस्यक्रि
यामिधापकत्वंपरिदृष्टंनैमित्तद्रव्यवाचकत्वमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यत्राप्येकपदेद्वारमित्यादौसादृश्या

त्साधनाभिधापित्वमेवेतिभवत्येवहितीयान्॥ अपद्वारंद्वारमित्यस्यानेकार्थवाचकत्वात्संदेहेकथमस्यवाच
कत्वमवेदित्याह॥ ॥ नचायिरूपात्संदेहेवाचकत्वंनिवर्त्तते॥ रूपसादृश्यपिसामर्थ्यादिनार्थनिर्णयोव्यव
स्थाप्यतइत्याह॥ अहंपश्वोरिवपथासामर्थ्यात्तद्विकल्प्यते॥ अत्रपश्ववपवोर्द्वैवदत्तावपवोर्द्वैकमुच्चा
रमितिसंदेहः॥ तत्रकिंसंदेहेवाक्यमवाचकमेवाथप्रकरणादिनार्थस्तत्रकल्प्यतएवचोद्यतेति॥ ॥
सर्वंसत्वपदंशुद्धंपदिभावेनवंधनंसंसर्गेचविभक्तीस्यतस्याथेनिपृथग्यदि॥ क्रियाप्रधानमाख्यात
नाम्नांसत्वप्रधानता॥ चत्वारिपदजातानीतिसर्वमेतद्धेतोःस्यद्योर्थःस्तद्द्योद्यनिराकर्तुमाह॥ ॥ वाक्य
स्यबुद्धेर्नित्यत्वमर्थयोगंचलौकिकंदृष्ट्वाचतुर्थ्यानास्तीतिवार्त्तिकेदंवरापणेः॥ [redacted] सम
स्यासंहत्यबुद्धेप्रतिपत्तुर्बुद्धेर्नित्यत्वेदृष्टांतार्थतयैवार्थेनप्रतिभासलक्षणेनयोगसंबंधंदृष्ट्वापदेतत्प
दपरिकल्पनेदार्थपरिकल्पनेचतन्नास्त्येवेनेयंपचतइत्याचार्यवाहतुः॥ अतोस्माकमेवंविधेयिकायत्प
दानांचतुष्टयोपयुज्यतइति॥ पचेवंक्रियास्त्रेणेत्याह॥ यावन्मात्रंचलघुचैवव्यवहारःपराश्रयः॥ लोकेशा
स्त्रेचकार्यार्थविभागेनैवकल्पितःपदाश्रयोवाक्यव्यवहारःशास्त्रेणोपदिष्टःसनुव्याभिमान्सकलसाधुशब्द

८३ परिज्ञानहेतुर्विभागो नपरिकल्पितइतिकिमत्रानुपपन्नंयत्प्रधपदियदपदार्थविभागाःसर्वथैवासत्यभूतः
तत्कथंलौकिकानांतदाश्रयेणप्रवृत्त्यादयइत्याशंक्याह॥ ॥नलोकेप्रतिपद्यमानमर्थाभागात्त्रसिद्ध्यकृतस्मात्
लौकिकोवाक्यादन्यःकश्चिन्नविद्यते।लोकेप्रतिपद्यमानसर्वथानसत्यार्थाभागादेवप्रसिद्ध्यंत्यवहारिण्यश्च
योयस्मात्ससेनाश्वयायेनमरीचिकास्वपिजलप्रसिद्धिस्तथादृश्यतेअथवारेस्वागमयवदसत्येनाप्यन
नोपायेनसत्यभूतबोधपरिज्ञानंभवतीव।सर्वथानलोकस्यार्थविनाप्रवृत्त्यादयोनसंतीतिवक्तव्यंकिंदा
चित्सप्रमाणेनप्रमाणार्थप्रतीत्तिरस्यतन्यतेकदाचिद्वेस्वागमेनेतिवोद्व्यंयतएवतस्माद्वाक्यार्थप्रत्ययोज
न्मनइतिनकश्चिद्दोषलौकिकेसत्यभूतःपदार्थःपदंविद्यतेउपपत्तिविरहादिति॥ज्ञायकगम्यश्चार्थःसर्व
त्रवाक्यादेवागम्यतइत्याह॥ ॥अन्यत्रअप्रमाणेश्वरलिंगेर्थीभूतसूचिताः।स्वार्थीएवप्रतीयंतेरूपाभेदा
दलक्षिताः।अक्षाःशर्कराउपदधातीत्यत्रतेलेनघृतेनवेतिसंदेहे॥त्यन्तेजौवेघृतमितिघृतस्यस्कृति
रयक्रांतायेतत्स्रचतेऽभ्यंजनंघृतेनेचोपदिश्यमितिअतोनाक्षइत्यादौवाक्येघृताक्षाउपदधातीत्यर्थोवा
तःकिंज्ञायकानुसारेणेत्याह।रूपाभेदादलक्षिताः।अक्षाःशर्कराउपदधातीतिवाक्येरूपमविशिष्टंपश्यतोवि

८३ राम ८३

२ तेकंअश्वादिवशब्दवत्तद्धर्थकेषुवाप्रयुज्यमानमन्यत्रगम्यंते।उत्सर्गवाक्येवान्यलक्षणेउपक्रमएवयस्त्रक्रांतांकंतत्रश्रेय २
योयमवगंतुमक्षमाइतितल्लिंगानुसारेणान्यार्थोनिर्णेयोव्यवस्थाप्यतइतिवाक्येसुवाक्येकदेशाःसंतीत्येतदप्र
माणमवाघबाधकभावेनिर्णेतुमाह॥ ॥उत्सर्गेयोक्येयत्क्रमशस्त्वमिवहेनपरित्यक्तेनित्याह।अशावृमि
तिबोधकविरहेणेच।कृधेत्यक्रशब्दवत्तबाधकंदर्शनेत्युक्तं।धातोःकर्मेरायुपपदेणप्रत्ययस्तावद्दघबा
धकानाक्रोतधातुविषयमुत्सर्गापवादप्रत्ययविधानमितिगम्यतएवअन्यआत्मविशेषणप्रवृत्तानुत्तरकाल
माकारांतेभ्यःकर्मणिवार्यते।अतस्तात्पर्यपर्यालोचनवशाद्धानाक्रोतधातुविषयेणप्रत्ययोभवतीति
वाक्यार्थोज्ञायतएवतद्दर्शिनां।एतत्तत्कालएवनाधरितोत्तरकालेतुबाधकेसुवाक्येसुतद्धर्तमदन्यत्रसा
मान्यलक्षणोवर्जितोमितिगम्यतेलौकिकेनदृष्टांतेनैतदेवव्याख्यातुमाह॥ ॥ब्राह्मणान्भोजयेतिदध्यक्रांता
माठरेविनामाठरस्त्रक्संबंधात्तन्नाचष्टेयथार्थीनादधिब्राह्मणेभ्योदीयतामित्यत्रश्रुत्यामाठरवर्जमि
त्यब्राह्मणानांदधिदानसुपक्रांतमितिवाद्व्यं।उत्तरकालेतत्क्रमाठरायेत्यतत्रन्नयथार्थबाधकोविषय
विरहोरेणेवार्थवृत्तांगमयतीत्यनभिन्नवाक्यतासमाश्रयेणनतावदप्राप्तानुमानंबाधइतिवोद्व्यं।इदा
नीमेकवाक्यतामेवाश्रित्योत्सर्गापवादयोर्बाध्यबाधकभावंदर्शयितुमाह।

॥ अनेकाख्यातयोगेपि वाक्येन्याप्यापवादयोः। एकमेवेष्यतेकैश्चिदभिन्नरूपमिवस्थितं। केश्चिन्नाप्या
पवादयोरुत्सर्गापवादयोराख्यातमेदेपिएकवाक्यतेवेष्यतेभिन्नवाक्यतेवतत्कालंप्रतिभाति। चुस्कृतस्वा
कांक्षायोग्यतासंनिधिवशादेववाक्यंवोढव्योएवमतीदंतन्नवोढव्यमित्याह॥ ॥नियमःप्रतिषेधश्चवि
धिशेषस्तथासति। इकोगुणवृद्धीइत्यादिकोनियमोसावेधातुकार्द्धधातुकयोरित्यस्यगुणविधेःशेषः तेनस
हास्येकवाक्यतायांसावेधातुकार्द्धधातुकयोःपरतोगस्येकोगुणोभवतीत्येवंवाक्यार्थोज्ञायते। अन्यथांग
स्येगनिकोःस्थानेगुणइच्छाःप्रवृत्तयोरुत्तरकालंनियमनंकिमन्नकृते॥ उक्तंचयोहिसुकृतंकर्मानुमोदु
कथाइतिकिंतेनकृतंस्यादितितथाप्रतिषेधोपिविधिनासहैकवाक्यतांगत्वासाफल्यंभजतीत्याह॥ प्रति
षेधश्चेति। प्रतिषेधश्चविधिशेषएवतथाऽसतिवोढव्यइत्यर्थः॥ अलुगुत्तरपदइत्यनेनोत्तरपदेधरतो
लुक्प्रतिषेधउच्यमानःसुयोधातुप्रातिपदिकयोरित्यलुग्विधेरंगभावमुपगच्छन्वाक्यैकवाक्यतयार्थप्रत्य
यनंकरोतीतिवोढव्यएतदेवदर्शयितुमाह॥ ॥द्वितीयोलुगाख्यातस्त्वछेयमलुकंविदुर्द्वितीयअध्या
येपश्याख्यातोलुग्विधिःतस्यार्थिकेलुक्प्रतिषेधशेषमंगविदुर्व्याख्यातेइति। अथवाक्यमेदबाधाहानि

राकांक्षाणिनिवर्त्तन्तेप्रधानाविपरस्परांतेयामनुपकारित्वात्कथंस्यादेकवाक्यता। विवृतोविशेषपरिपूर्णता
यांवाक्यानिनिराकांक्षाणिपवक्रमतःपरस्परंप्रधानानितान्यभिधीयंतेनतेषामंगांगिभावइति। अतःपर
स्परमुपकार्योपकारकभावाभावात्कथंतेषांनिराकांक्षतायोजनायांक्षापूरिकृत्यतेनैकवाक्यतेनेतिपूर्वः प
क्षः। अथैकवाक्यवाद्याह॥ ॥विशेषविधिनाधित्वाद्वाक्यशेषोनुमीयते। विशेषवन्निवर्त्यर्थंतस्मात्तुल्यम
पिक्षणं। उत्सर्गोवाक्यशेषःसर्वत्रानुमापते। कस्मादित्याह। विशेषविधिनेत्यादि। अन्यथावाक्यांतरंवदवि
शेषणंतस्यप्रवृत्तिःस्यात्। नचेतद्युक्तं। ततश्चनिवर्त्यप्रतिषेधेर्थेयेक्षणमुपयुज्यतएवतस्मात्तयोःपर
स्परापेक्षणात्तुल्यमवृत्तिकृत्वार्थयोर्योजनाकांक्षादिनापरस्परसंबंधनांगांगिभावापन्नावेकवाक्यतां
वज्रायसीयुक्तं। उदाहरणवाक्येसुवाक्येकदेशाःसंतीतिचतुर्भिःप्रकारैरुच्यते। अथप्रकरणाख्यंयथावृक्ष
इत्यादौप्रसिद्धेर्यथाघर्षतीत्यादौ॥ लिंगाद्यथाअक्तःशकेराइत्यादौ। आकांक्षादिनावाक्यांतरस्यसन्निधा
नाद्यथा। दधिब्राह्मणभ्यादीयतांतक्रंकौण्डिन्यायेत्यादौयथाचकर्मणिषष्ठीनानुपसर्गकइत्यादौ। इदानीम
वोढारसमाम्नयणेनप्रसंगात्यदेयुर्यदेकदेशाःसंतीतिविचारयितुमुत्तरंति॥ ॥संज्ञाशब्देकदेशायस्तस्मिंला

योनविधते।विशिष्टरूपासासंज्ञाकृताचनविधत्तेतेइहदेवदत्तादयःसंज्ञाशब्दाःस्थिताःतत्रकदाचिद्देवःकदाचिद्द
त्तइतिप्रयुंजानादृश्यंते।तदेतत्कथमुपपद्यते।यस्मात्तेषुसंज्ञाशब्देष्वेकदेशास्तेयोत्तोपस्तावछास्त्रेणकृत्वाविद्
यदिश्यते।उपदेशोपितेनकर्तुन्नपार्यतइत्याह।विशिष्टरूपेत्यादि।यदाल्लोकेनियतवर्णानुपूर्वीकःपदसमुदायः
संज्ञात्वेनविनियुज्यते।तदातदंतर्भताश्चप्रत्ययावाविनियुक्ताएव।यथाहुक्षःप्रचलत्सदावेपवेःप्रचलतीत्या
वारानुरोधेनकिमसोन्यूनवर्णावाचिकाभवति।साहिनियतानुपूर्वीकाएरिपूर्णविकृताननिवर्त्तते।अथोच्य
ते।दत्तशब्दादसोसकलाप्रतीतास्वसंज्ञिनंप्रत्याययतीत्याशंक्याह॥ ॥संज्ञातैराश्रदत्तादेर्नान्यासंज्ञाप्रतीप
ते।दत्तशब्दःस्वतंत्रोन्यएवकस्यचित्संज्ञांतरंतस्मात्कथमन्यादेवत्तेतिसंज्ञाप्रतीपते।शब्दांतरत्वाट्टकसंकेत
त्वाच्चेत्यभिप्रायः।नापितद्वाच्येसंज्ञिनमवगमयितुमलंदत्तशब्दइत्याह॥संज्ञिनंदेवदत्तास्यंदत्तशब्दःकथंव
देत।दत्तशब्दस्यान्यएवसंज्ञीप्रत्याय्यस्तत्कथंशब्दांतरमिवमसोप्रत्याययेत।तदेवनियतवर्णानुपूर्वीकायास्तस्या
लोपस्तावदेकदेशस्यनोपपद्यते।नापिदत्तशब्दादेवशब्दाद्धातदेकदेशभूताद्देवदत्तशब्दप्रतीतिरुपपद्यते।नचा
पितद्वाच्यप्रतिपत्तिरितिपत्किंचिदेतत्।अनुमतांतरंदर्शयितुमाह॥ ॥संघेरवयवैस्तुल्यसंवेधसमुदायवत्

किंचिदृस्वत्वाणांमन्यतेसंघेसंज्ञिभिः।संघेरवयवैस्तुल्यमेवसमकालमेवसंज्ञिनःसंबंधःकथंसमुदायव
त्।पथासमुदायस्तस्यवाचकत्वेननियुक्तःतथातत्कालएवतदवयवान्प्रतीत्यतस्तदेकदेशस्तस्यप्रत्यायनेक
रोतीतिकोदोषः॥अत्तदूषणदूष्यंदर्शयितुमाह।वर्णानामर्थवत्वंतुसंज्ञानांसंज्ञिनिर्भवेत्।संज्ञानांपेवर्णास्ते
मांसंज्ञिनोर्थवत्वेप्राप्नोति।ततश्चाभिमतेकदेशावदेकोपिवर्णोवाचकःस्यात्।नचेतत्परिदृष्टं।अपिचतद
वयवःपृथग्वाचकोनोपपद्यतइत्याह॥संघट्टोवयवःसंज्ञाप्रविवेकेनकल्प्यते।योसोभवतांवाचकोवयवस्त
देशःपरिकल्प्यते।ससंघट्टएववाचकत्वेनविनियुक्तः।समुदायाश्रितस्यप्रविवेकेपृथग्भावेवाचकोवयवस्त
कदेशःपरिकल्प्यते।ससंघट्टएववाचकत्वेनविनियुक्तः।समुदायाश्रितस्यप्रविवेकेनकल्प्यते।योसोभवता
वाचकोवयवस्यकदेशःपरिकल्प्यते।ससंघट्टएववाचकत्वेनविनियुक्तः।समुदायाश्रितस्यप्रविवेकेपृथग्भा
वेवाचकत्वेनकल्प्यते॥विलक्षणत्वात्।एतदेवापरेणश्लोकेनविनियुक्तः।समुदायाश्रितस्यप्रविवेकेपृथ
ग्भावेवाचकत्वेनकल्प्यते॥विलक्षणत्वात्।एतदेवापरेणश्लोकेनप्रतिपादयितुमाह॥सर्वेस्वरूपेयुगपत्स
धेवेसतिसंज्ञिनः।नैकदेशासरूपेभ्यस्तत्त्वत्यापनसंभवः॥पुंगवत्संघीवयवस्वरूपैःसर्वथैनैकदेशास्तद्वाच

८६ कादुपपन्नाभ्रथवातदेकदेशास्तेनभवंतीतिप्रतिपादयितुंकदेशातुसंधातेकेषां
[redacted]
विज्ञायतेस्मृतिः॥स्मृतेस्तत्कविषयाच्छब्दात्संघातार्थः प्रतीयते।स्यष्टोर्थः
॥ ॥एतन्निराकर्तुमाह॥एकदेशात्स्मृतिर्भिन्नेसंघातेजायतेकथम्।कथंप्रतीयमानःस्याच्छब्दार्थस्याभिधा
यकः सदृश्यवत्कसंदर्शनात्स्मृतिरपजायतइतियमानस्यवाचकत्वेतिप्रसंगः स्यात्कृतियमवतीणिः
शब्दावाचकाइतिप्रसिद्धं।इदानींसिद्धांतमाह॥ ॥एकदेशसदृशास्तुतेस्तैर्लिंगैः समन्विताः।भ्रनुनिष्या
दिनःशब्दाःसंज्ञासुसमवस्थिताः।यदातुसमुदायःसंज्ञात्वेनविनियुज्यते तदेवतदंतर्गतावयव
सदृशाभ्रापिसंज्ञात्वेनविनियुज्यंतइतितेभ्यनुनिष्यादिन्यायेनसिंहाःसंज्ञात्वेनविनियुज्यते तेदवतदंतर्गतावय
वसदृशाभ्रापिसंज्ञात्वेनविनियुज्यंतइतितेभ्यनुनिष्यादिन्यायेनसिंहाःसंज्ञात्वेनवीह्येयाइति।तदंतर्ग
तावयवसदृशाभ्रनुनिष्यादिन्यायेनविनियुक्ताभ्रापिसाधारणात्संज्ञिनमभिधातुमसमर्थीःतथाहि दे
वशब्दोदेवानांवाचकःकस्यचित्संज्ञिनोपि।तथादत्तशब्दःक्रियाशब्दोपिसंज्ञाशब्दोक्तिन्नकर्थनियतस्यसंज्ञि
नस्तेभ्यःप्रतीतिःस्यादित्याशंक्यानियतार्थतामेवासमर्थयितुमाह॥साधारणत्वात्संदिग्धाःसामर्थ्यान्ति

राम
८६

पताभ्रयाः।तेयोयेसाधवस्तेषुशास्त्रेलोयादिशिष्यते।साहश्यात्संदेहेपिसामर्थ्यादभिनिपताभ्रयासंज्ञभिधा
यकाव्यवस्थाप्यंते।तेषामनुनिष्यादिनामेवशास्त्रेलोयादिविधिभ्रनालिकयासाधुत्वमुच्यतइत्याह।तेषा
मित्यादि।तेनदेवदत्तेसतेनभ्रक्रियावाचकदत्तशब्दसाधारणोदत्तसंज्ञाशब्दःदेवोपिसंज्ञाशब्दोनुनिष्यादित्वा
न्नतदंतर्गताभ्रपीतिवोद्धव्यं।एतदेवशास्त्रेलोयादिद्वारेणान्वाख्यायते।यथोक्तं।चतुर्थीदत्तेजादौचलोपः
पूर्वपदस्यचेत्यादि।एतत्स्फुटीकरणायाह॥ ॥तुल्यायानुनिष्यतोज्ञेद्राघाइत्यसाधवः।नह्यन्वाख्या
यकेशास्त्रेतयुक्तादिवत्स्मृतिः।समुदायेयथायदान्यनुनिष्यादिन्यायेनतन्नविनियुज्यते।नेवमत्रस
मानायामप्यनुनिष्यतोवर्णानांवर्णाविनियुज्यंते।भ्रतश्चज्ञेष्वादियुनज्मादयोवर्णमात्रादृहव्यव
हारेसाधवोभ्यनुज्ञायंतइतिशास्त्रेण्यन्वाख्यायकेनतथाभूतानामनुगमःक्रियतइतिबोध्यं।भ्रतो
नेतेद्राद्योवर्णमद्यादिवाच्येर्थेवाचकाइति।भ्रथयदेयुर्यदेकदेशाःसंतीतिविचारप्रस्तावेसंज्ञाश
ब्दानांशब्दार्थसंबंधस्यानित्यत्वमाशंक्यसमर्थयितुमाह॥ ॥कृतेणत्वाभ्रयेशब्दानित्यस्वरणासादयः।
एकद्व्योर्यदेशित्वात्तान्साधून्सप्रचक्षते।इहसंज्ञाशब्दानांसंज्ञिसंबंधीस्वाभाविकोणयोगः।उततदुत्तर

कालेपदाप्राकृतदासोनकस्यचित्संज्ञेतितन्निबंधनकार्यंकथंस्यात।।अत्रसंज्ञासंज्ञिसंबंधात्संज्ञात्वंतन्न
लक्षणमिति।अथैवंत्तरकालेणात्वं।तदाचाकृतणात्वोसोशब्दःसेप्रतिणत्वंभजतइत्यनित्यत्वंशब्दानांस्या।इ
त्याशंक्याह।कृतणात्वइत्यादि।इहहौरास्ति।कृतणात्वानामेकोराशिर्नित्यएवअकृतणत्वानामयरइति
।तत्रयेकृतणत्वास्तेसाधवो।नित्याएवाएकदृश्योपदेशित्वात्स्वाभाविनेवतेसंज्ञाशब्दाइत्यर्थः।शास्त्रपू
र्वंपदात्संज्ञायामगइत्यनेनकृतणत्वानामेवतेषांसाधुत्वमन्वाख्यायतइति।कृतणत्वंतुशास्त्रेप्रक्रि
यासमाम्नायणेनेयमुक्तेतिनकश्चिद्विरोधः।एतदेवप्रतिपादयितुमाह॥ ॥गोन्नाणेवतुतान्याहुः
संज्ञाशक्तिसमन्वयात।निमित्तापेक्षणंतेषुस्वार्थेनावश्यमिष्यते।संज्ञाशब्दकृत्रानित्यव्यवस्थितानितेषुस्वा
र्थसंज्ञिनिनिमित्तान्वियणमिष्यतेनित्यत्वाच्छब्दार्थसंबंधस्यतद्वाचकास्तेस्ववाच्येनियताइतिस्वरूपमात्रे
रकेणनिमित्तांतरान्वेषणमव्यापारमेवननुचनित्यत्वंसंज्ञाशब्दानामनुपपन्नंसंप्रतिक्रियमाणत्वात्प
स्मात्पुरुषेच्छायायथाकथंचिन्निपुण्यसंज्ञाक्रियते।उक्तंच।कृतकृत्वादनित्यत्वंसंबंधस्योपजायते।संज्ञा
याःसाहिपुरुषैर्यथाकामंनिपुण्यते।यथाहिगोपालकैर्मधुराद्यःसंज्ञाःक्रियंतेसंज्ञासुसर्वास्व

येवकृत्यनेत्याशंक्यासमर्थयितुमाह॥ ॥व्यवहारायनियमःसंज्ञानांसंज्ञिनिक्वचित्।नित्यएवतुसंबं
धोऽश्वादियुगवादिवत्।संज्ञाशब्दानांक्वचित्संज्ञिनियदियंव्यवहारार्थंपुरुषैर्नियम्यतेनियमाद्यंक्रियते।प
थास्मिन्गृहेःघप्रभृतिष्वित्यत्रशब्दस्वाभाविकसंज्ञातानपेक्ष्यदियंव्यवहारार्थंपुरुषैर्नियमस्तत्र वाच्योपमितिवोहव्यः।
शब्दार्थसंबंधस्त्वश्वादिष्वनादिर्योग्यतालक्षणोनित्यएवपरीक्षिष्यते।इंद्रियाणांस्वविषयेष्वनादि
र्योग्यतायथा।अनादिरर्थःशब्दानांसंबंधोयोग्यतातयेति।तदेवंयथागवादेष्वनादियोग्यतासंबंधाद्ध
वकत्वंगोशब्दानांतथैवाश्वादीनांवोद्धव्यं।शास्त्रेपितथैवव्यवहारनियमःसंज्ञाशब्दानामवसातव्य
इत्याह॥ ५द्रव्यादीनांचशास्त्रेसंज्ञाशब्दत्वंचछेदलक्षणः।अकृत्रिमोभिसंबंधोविशेषणविशेष्यव
त्।शास्त्रेद्रव्यादीनांसंज्ञाशब्दानांसर्वार्थप्रकाशनशक्तियोगःसंज्ञानामादेजादीनांचसर्वशब्दवाच्यता।
अतःकेवलंशास्त्रेसंज्ञातरद्रव्यादिप्रत्यायनमेवशक्तिर्द्रव्यादीनांनिरूप्यते।आदेर्नादीनां
द्रव्यादिशब्दवाच्यत्वमेवव्यवस्थाप्यतइतिमहतशक्तिप्रतिनियमएववाच्यवाचकयोरुच्यतेनपुनःकृत्रि
मसंबंधाधानंविज्ञेयं।यथाविशेषणविशेष्यौरनादिःशब्दवाच्यतात्मकस्यसंबंधःनपुनस्तत्रकृत्रिम

लौकिकीविप्रवर्तते॥ कचिन्निमित्तसन्निधाद्यपिभवंतीनांस्वरूपमवप्रवृत्तिनिमित्तंवोपयंतस्मिन्

नीलादियोगःक्रियतइति॥ अथसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तंविचारयितुमाह॥ ॥संज्ञास्वरूपमाश्रित्यनिमित्तं
तिकुत्रचिदर्थानुगंतांनिमित्तंविधते।कुत्रचिन्नस्यात्मावस्वद्विच्छादावितिकेचित्तत्राप्युच्यतएवानके
वलंतन्त्रेकोक्षराणांस्वरूपमेवप्रवृत्तिनिमित्तंविधतेयावन्महतीनामपिस्वरूपमेवयानिबंधनंप्रवृत्ति
निमित्तंवोद्वयमित्याह॥ ॥शास्त्रेतुमहतीसंज्ञास्वरूपोयनिबंधना।अनुमानंनिमित्तस्यसंविधानंद्व
तीयते।केवलंतन्त्रनिमित्तस्यावयवार्थस्यसंनिधानेसत्यनुमानेतत्सम्बंधेप्रतीयतेअनुमानेनाव
यवार्थोपितन्त्रनिमितिप्रतीयतइत्यर्थः।कथंतदनुमानमित्याह॥ ॥अन्यतरनुमानंवासारूप्यात्त
त्रगम्यते।शाद्वमेदानुमानेवाशक्तिभेदस्यवागतिः।सएकस्यद्विरावर्त्तितातएकेनस्वरूपानेसंज्ञि
नःप्रतिपत्तिरेरणावयवार्थनिबंधनताभ्यां।नत्वाद्यन्तिरनुमीयतेकिंयद्दिहनन्नतवाभीष्ट
स्यातद्धिधोच्चारणादेस्याह।[illegible]रितिगम्यते।अथवातंत्रेण
ह्यवेदशाद्यावुच्चारितावित्यनुमीयतइत्याह।शाद्व
प्रतिपत्तिरेरणावयवार्थनिबंधनेतित्वयमुं
प्रदर्शयितुमाह।शक्तिभेदस्यवागतिरिति।[illegible]करोच्चारितस्यतएकयासंगतिरितिद्व
दानीलौकिकस्यकृत्रिमस्यकचिद्ग्रहणंकचित्कृत्रिमस्यपारिभाषिकस्यकचिदुभयगतिरिहशा
स्त्रेसंभवतियुभयोरपिकृत्रिमयोःकचिदकृत्रिमस्यवव्याप्तेःपरिगृहीतइतरस्यापिविषयेव्याप्ति
तीतिचातुर्विध्यसंज्ञाशब्दानांप्रदर्शयितुमाह॥ ॥कचिद्विषयभेदेनकृत्रिमाव्यवतिष्ठते।कृत्रिमा
शास्त्रीयापारिभाषिकुच्यते।साविषयभेदेनव्यवतिष्ठते।ननुसर्वत्रतथैवव्यवस्थापथाकृतीरकर्मि
व्यतिहारइत्यत्राकृत्रिमाग्रहणे।व्यतिहारस्यात्रकृत्रिमसंज्ञाश्रयणानुपपत्तेःकर्मणाणुत्यत्रकृ
त्रिमा।शाद्वेरित्यादावकृत्रिमाधात्वधिकाराकृत्रिमायाअत्रानुपपत्तेःकर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यत्रकृ
त्रिमेतिकचिदेकत्रोभयरूपतापाग्रहणमितिदर्शयितुमाह॥ ॥सत्यापामेकविषयंव्यवस्थानेद्वयोर
पिसत्याविषयशास्त्रेकृत्रिमाकृत्रिमाकृत्रिमयोरपिसमाश्रयणंशास्त्रीयायांचङ्प्रणवचतुर्द्वीत्यादि

BHAU DAJI

कायाश्रयिकृत्रिमायालोकिकस्याश्रयकृत्रिमायाविंशत्यादिकाश्रुतिरादंताया इतिप्रतिज्ञेयंधारणत्रयस्याप
कारूढेकृत्रिमःसंज्ञाशब्दोगृहीतःकृत्रिमस्यापिप्रत्यापनंकरोतीतिप्रदर्शयितुमाह॥विषयेकृत्रिमस्या
पिलौकिकःकचिदुच्चरन्॥व्याप्नोतिदूरात्संवृद्धोयत्तत्संवाद्यतेतथाहिग्रहणंतपोलौकिकेकाश्र
त्रिमःसंज्ञाशब्दःसमुच्चरनकृत्रिमस्यापिशास्त्रीयस्यविषयंव्याप्नोति।यथैकश्रुतिदूरात्संवृद्धित्य
त्रसंबोधनेसंवृद्धिरितिलौकिकेनशास्त्रीयमप्येकवचनेसंवृद्धिरितिग्रहणंतत्रापिसंबोधनस्यवि
धमानत्वादित्यर्थः।अथेदानींवाक्यविचारप्रस्तावेकचित्क्वत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिःकुचित्समुदाय
तिप्रदर्शयितुमाह॥ ॥संघेकत्रोयद्वंद्वेषुकेचित्सामर्थ्यलक्षणेप्रत्याश्रयमवस्थानेक्रियाणांप्रतिजा
नतोवाक्यवद्वाक्यार्थस्यापिप्रत्येकंसमुदायपरिसमाप्तिंवाक्यपरिसमाप्तिंप्रसंगान्मतभेदेननिरूपयति।त
त्रवाक्यार्थस्यप्रत्येकंपरिसमाप्तिरितितावद्दर्शयति।संघेकत्रोयद्वंद्वेछित्यादिनाःकदाचित्संघेनकशेष
णाद्वंद्वेनचार्थप्रतिपादनेक्रियतेयथाब्राह्मणंभोज्यतांब्राह्मणंभोज्यतांदेवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राभो
ज्यंतोःअत्रब्राह्मणकर्तृकायाभुजिक्रियायाःवाक्यार्थभूतायाःप्रत्याश्रयमवस्थानंप्रतिजानतःस्युपग

छतिःकीदृशंसामर्थ्यलक्षणमितिःसामर्थ्यंसमर्थभावात्मकंअर्थेनिरूप्यमाणंलक्षणास्वरूपमाणंलक्ष
णंस्वरूपंयस्यतत्तथाविधंसामर्थ्यलक्षणमित्यादित्यर्थः॥अथभुजिक्रियाकारकसमुदायएवनाक्रियाव
त्किन्नसमाप्यतइत्याहःभोजनेफलरूपाभ्यामेकेकस्मिन्समाप्यतेःअन्यथाहिव्यवस्थानेनतदर्थप्रक
ल्प्यतेःइहेकेनपादप्रक्षालनमपरेणासनेपवेशनमपरेणान्नदानमन्येनातिथेरणमितिनेवंभुजिकि
क्रियानिर्वर्त्तयितुमायाति।यस्मादसोभुजिक्रियाफलेनतुल्यलक्षणानरूपेणान्नादानादिनाचेकाधिक
रणेननैर्वर्त्यतेतथानाश्रयणेनसुज्यर्थोनिष्पद्यतेःअस्मिन्नाधिकरणेसास्वरूपेणप्रतिभातइतिप्रत्यक्ष
सिद्धमेव।एतदेवस्फुटयितुमाह॥अन्नादानादिरूपाचसर्वत्रापिफलंभुजिःप्रत्येकंप्रतिपद्यतेनतुना
श्रयमिवानियतस्वरूपाहिवस्तुगतयोदृश्यंते।नाश्रयानेकसाधनसाध्यासतीफलत्वेनयजायतेभु
जिक्रियात्वेकेकंकारकंनिर्वर्त्तयतिवस्तुगतिःस्तदेवदृष्टांतेनदर्शयन्नाचष्टेयाद्यवस्थाविभागेनसामर्थ्यो
पपत्तेःभुजिःकरोतिसुज्यर्थेनतेनेणप्रदीपवत्।अस्माद्यत्कर्मणिब्राह्मणेसुकृतीयपाद्यमनेनाधिकरणेन
तेतदभ्यर्चनायोपयुक्तंभवति।तथैवेयंभुजिक्रियासामर्थ्याद्वस्तुस्वभावाद्विभागेनावतिष्ठतइति।नतुतेन

णसाधारणेयंसोप्रदीयतेदंडाधिकरणोवमुज्यर्थेत्तमिलक्षणेकरोतिअथमुज्जिक्रियेकापितथाभूतेयुक्तमु अर्हतिमंतरेणापिसमुदायाप्तयोभवेतदेवदत्तपक्षदत्तविष्णुमित्राद्यपेतामित्यत्रहशिक्रियातथाभूतेयुक्तेप्यदेशस्थितेयुक्तमेसुविषयेयेप्रत्येकसमाप्तिर्विनामुज्जिवलोपयतइतिनोच्यतेयुगपदेवात्रदर्शनक्रियाधिगमंफलसमुदायमाप्नोतीत्यसोसमुदायाप्तयोभवेत्अथपचादिक्रियाकिंसमुदायपरिसमाप्तिर्वाप्रत्येकसमाप्तेत्याशंक्याह॥ ॥भिन्नव्यापारस्यणोव्यवहारादिदर्शनेकर्तृणादर्शनंभिन्नेसंभूयार्थस्यसाधकेदेवदत्तःकार्येःस्यात्यामोदनेपचतिविक्लित्तयतस्तंदुलान्विक्लेदयतीत्यत्रभिन्नव्यापारस्यणोकारकाणादर्शनंभिन्नेदर्शनंभिन्नेदर्शनंप्रार्थनादिक्रियायांगेभिन्नेःसंसभूयसंज्ञादर्थस्यपाकक्रियालक्षणास्यसाधकोदृश्यतेव्यवहारादिदर्शनइति।व्यवहारःक्रियान्वितयतविषयस्योद्योगोत्राभिप्रेतः।आदिग्रहणेनतदन्येषांपरिग्रहःतेषांदर्शनंसमारंभःप्रारंभइतिपावततस्मिन्सतीत्यर्थःएतदुक्तंभवतिकर्तृस्थाक्रियाभवतिकर्मस्थावेत्यत्रयाचिक्रियाकर्मणिसमवेतान्समुदायइतिकेचित्।अन्येत्वाहुःपद्यपिकर्मणिसमवेतातथाप्यधिश्रयणोपमर्जनविक्लित्तिरपिपचेरर्थइत्यंतरक्रियान्यगमेविप्रधानक्रियासमाप्तेन

नव्यापतव्यापारस्याविशेषात्संभूयसंघेनिर्वर्त्यतइतिसमुदायएवसमाप्यतइति।अथशास्त्रेप्रत्येकंकारकप रिसमाप्तिमुपदर्शयितुमाह॥ ॥लक्षस्यलोकसिद्धत्वाच्छास्त्रेलिंगस्यदर्शनात्।अर्थिनोदेवदत्तभेदेनहिसंज्ञासमाप्यते।यद्धिरादेर्जित्यत्रयद्धिशब्दःप्रत्येकमा[illegible]देरर्थयुसंज्ञात्वेननियुज्यते।यस्मात्लोकेतथैवलक्ष्यसिद्धइति।आश्वगुप्तायनिःशौनकायनि॥औपगवइतितथाशास्त्रेप्रत्येकमादेर्योहद्धिसंज्ञालिंगंदृश्यते।यथाप्रत्येयद्दमकक्षीदीनामाल्लादीनांचयद्धिर्यस्याचामादिस्तद्धूहंप्रत्येयद्दमकक्षीदीनांदृश्यत्रप्रत्येउत्तरयदेपूर्वेयदमद्दमाकदात्तेभवतीति।तदनंतरंमाल्लादयोयद्धाभवंति।इदानीकस्मिन्समुदायेचासमाप्तिरितिप्रदर्शयितुमाह॥ ॥शतादानेप्रधानत्वादंडनेशतकर्मके।आर्थिनोगुणभेदेपिसंख्यायोथिनिभिद्यते।गणैःशतंदंड्यतामित्यत्रशतकर्मकेदंडनेसमुदायपरिसमाप्यते।आर्थिनश्चराजानोहिरण्यनभवंतिनचप्रत्येकंदंड्यंतियस्माद्धाआर्थंत्तोराजानोविचेचपंति।यथात्रद्वेकर्मणीप्रधानमप्रधानंचेतितत्रशतकर्मकेदंडनेशतादानमेवप्रधानंयदिचप्रधानंपदिचप्रत्येकशतदानंसमाप्यततदागणैःशतानिदंड्याःस्युःततश्चप्रधानकर्मणःस्वरूपन्नशोभवेत्।नचप्रधा

नार्थपरित्यागोसुक्रः अतःसंख्यांतराभावेपेणविरोधोवाक्यस्यस्यात्॥वीप्सायंवाधप्राप्तेः।अत्रगुणभेदेपिदंयमे
इष्यप्रधानत्वात्तेषांनात्रप्रत्येकंश्रयितुशक्तिर्नोराजांतकर्मकेदंडनेसमुदायस्यावतियत्तइतिवोद्व्यं ए
।एतदुक्तंभवति।प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिःसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरित्येतन्नराजन्तावशाद्व्यवस्थाप्य
तेश्रयित्वर्थतयाभावादितिन्यायसिद्धमेवेतद्वादितव्यं।शास्त्रेप्रदर्शयितुमिदानीमाह।संघस्येवविधेयत्वा
त्कार्यवत्प्रतियादनं।तत्रतेनेणसंबंधःसमासाभ्यस्तसंज्ञयोःसमासप्रज्ञाभ्यस्तसंज्ञाचसमुदायपरूपप
रिसमाप्यते।सहसुपाउमेश्रभ्यस्तमितिचत्रत्रसमाससंज्ञायाश्रभ्यस्तसंज्ञायाश्चतेनेणसाधारणेन
समुदायस्येवसंबंधःकस्मादित्याह।संघस्येयविधेयत्वादिति।यस्मादत्रसंघएवविधीयतेपूर्वपदात्त
रस्यहिसमासंज्ञा विधीयते।तथाभ्यस्तमित्यत्रपुगयरहयोरभ्यस्तसंज्ञाविधीयतेकिंचित्कार्यंविधानु राम
मिति।ननुसमाससंज्ञायांकथंराजपुरुषइत्यादौसमुदायोविधीयतेयावतानित्यत्वाच्छास्त्रार्थसंबंधानां ९१
विधेयतानुपपत्तिरित्याशंक्याह।कार्यवत्प्रतियादनइति।पदाकार्यवदन्याख्यानमितिपक्षःप्रतियाद्य
तेनेदंतदुक्तंभवत्यर्थः।इदानींकचिदेकत्रेवोभयथापिवाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यतइत्याशंक्याह॥ ॥

ति

लक्षणाधीकृतिर्येषांकं चिदेवक्रियांप्रतितेर्थंस्तेभ्यस्तथाभावेनोपलक्ष्यतेउदाहरणमाहद्व्यत्वेनेत्यादि
व्यमित्येतस्मिन्यहेपथा।प्रत्येकंसहतानांचप्रवेशःप्रतिषिध्यते।अन्नच्यत्वज्ञातीपस्यप्रवेशनिषेधःक्रि
यतेतत्रचेकस्यापिद्व्यत्वज्ञानात्तामर्थ्यात्सर्वेकसमुदायेचप्रवेशनिषेधःसंपद्यतइति।प्रकारांतरेण
यदर्शयितुमाह॥संभूयत्वर्थेत्यादिप्रतिषेधोपपादनं।एवंचप्रतिषिद्धत्वात्त्रयाणांनविवक्ष्यते।भवद्भिः
समंत्रेरवाद्यप्रतिराजोपसेवानकार्यासमुद्रमनेवानविधेयंकार्यकमनेवानानुष्ठेयमित्यत्रसमुदा
यप्रत्येकंवानिषेधवाक्यस्यनप्रवृत्त्यनुपपत्तिः।अत्रापिशास्त्रीयमुदाहरणंदर्शयितुमाह॥ ॥व्याप्तव
स्तूनीत्यादद्भुमाद्रादिभिरितिप्रत्येकंसमुदायेपितेष्वस्तिव्यायस्यसिद्धत्वान्नथेवृणत्त्वंप्रवर्त्ततइ
तिमकस्मिन्दोषः।इदानींभुजिक्रियायाएकत्वानेकत्वविचारःतत्रापिकिमेकस्मिन्देशकालपात्रेनुष्ठिता
स्वरूपमासादयतिआहोस्विन्नदेशादिभेदेनानुष्ठितेतिविचारयितुमाह॥ ॥अनुग्रहार्थभोक्तृणांभुजिरारभ्यते
यदादेशकालाद्यभेदेननानुग्रह्यंतानसोदेशकालाद्यभेदेनेतिनात्रमुख्यानुग्रहार्थाविशेषःकस्मि
न्नुभयथापितदनुग्रहस्यनिवृत्तेरिति।अथास्यैकत्वानेकत्वविचारायाह॥ ॥पात्रादिभेदान्नानात्वे

यस्यैकस्योपदिश्यते। विपर्ययेवामिन्नस्यतस्यैकत्वंप्रकल्प्यते। यस्यमतेरेकैवमुजिःत्यभिलक्षणसमानकर्तृ
त्वातत्स्यदेशकालभेदान्नानात्वंस्वतस्त्वेकत्वमेव। कस्यचिन्मतेतुभोक्तृभेदात्फलभेदेभुजिक्रियाभेदेन
यतस्यविपर्ययेणान्नाद्यभेदादेकत्वंतस्याबाह्यव्यं। स्वभावतस्तुभिन्नत्वमेवेतिमतभेदः। किंच। सहस्राप्यिच
कुर्वीणाभेदेनप्रतिपादितः। स्वंस्वंभोज्यंविभागेनप्राप्तंसंभूयभुंजते। देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राभोजनं
मित्यत्रसामर्थ्यादेवेनवाक्यार्थेप्रतिपत्तावित्यवशात्तेसंभूयस्वंस्वंभोज्यंविभागेनप्राप्तंसंभूयंजपते। अथस
तादानप्रधानत्वादित्येतत्प्रतिषाद्यस्यार्थस्योपपत्तिंप्रतिपादयितुमाह॥ ॥वीप्सायाविषयाभावात्तेव
रोधादन्यसंख्यावाहिधासमाप्ययोगाच्चशतंसंघेचतिष्ठते। यद्येकैकंशतंशतंदद्यतेततदावीप्साविषयोऽ
यहृतःस्यात्तथाशतकर्मकर्मकमन्नदद्यनंप्राधान्येनविधीयते। यदितुप्रत्येकंशतंदद्यनंप्राधान्यनवि
धीयते। प्रत्येकंशतंदद्यनेसंख्यांतरोपजननाच्छतसंज्ञाविरुध्यते। नचाप्यन्नहिधावाक्यंसमाप्यते। यतएक
नप्रधानकर्मणःसंबंधोन्यरेणगुणकर्मणामितिवाक्यार्थज्ञैःयस्मात्लोच्यसंघस्यवशात्तादानमवतिष्ठतत्तुच्य
ते। अथभुजिक्रियायाःप्रत्येकंपरिसमाप्तावपिअन्नदेवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रैःसहभोक्तव्यमित्युच्यतेतत्र

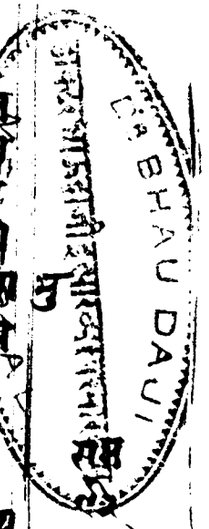

हिधायिप्रत्येकंसमुदायेचवाक्यंवाक्यार्थेचपरिसमाप्यतइत्याह॥ ॥भुजिर्द्विकर्मकोयाभ्यांयुक्तःसंय
ज्ञान्यैःसहशिष्यते। तस्यापिलक्षणार्थत्वाद्हिधावाक्यंसमाप्यते। लक्षणार्थत्वादितियस्मादन्नंसहभो
जनंसहेचयातत्प्रतियेधइत्येवतावल्लभ्यते तन्नवहभिःसहभोक्तव्यंहाभ्यांत्रिभिर्वानचेत्येतद्वा
भिधीयते। एवंचसहेवभोक्तव्यंनवेतिसमुदायएवविधीप्रतियेधोवाविधीयतेकेवलंसहभोज
नविधिस्तत्प्रतियेधोवाभीष्टइतिप्रत्येकंसमुदायेचवाक्यार्थोन्नसमाप्यतइतिवाद्वयं। एवंवाक्यार्थो
ऽयनेनप्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिःसमुदायेचवाक्यपरिसमाप्तिरितिप्रदर्शितं। इदानींवाक्यसमाप्त्य
यनेनप्रतिपादयितुमाह॥ ॥वाक्यांतराणांप्रत्येकंसमाप्तिःकेचिदिष्यते। हयांतरेणपुक्तानांवाक्या
नांतेनसंग्रहः॥ ॥ह्यः। इहेकंपदार्थकंश्रुतंतेनवाक्यांतराणांवाक्यार्थाणांग्रहोलक्षणप्रत्यासत्तिमिश्य
तेतानिवाचकानितस्मान्नहावाक्यंप्रत्येकंसमाप्यते। तत्रचतथाचार्थापत्तिरिति। अथवाक्यांतरा
णांकिमर्थमयंतन्नहावाक्यमभिधायकमुच्यतइत्याशंक्याह॥ ॥नवाक्यस्याभिधेयानिभेदवाक्यानि
चित्। तस्मिंस्तूच्चारितेभेदास्तथान्यान्प्रतिपद्यते। तस्माद्वचारितार्थप्रतियत्तावर्थयोजनावशानावा

तरवाक्यप्रतिपत्तिस्मंपद्यतइत्युच्यतेनपुनस्तेनतान्यभिधीयंतइतिन्नन्नावंडवाक्यवादीतप्रौपदवादि
मतंनिराकर्तुमाह॥ ॥पर्यायसमस्तोवाक्यार्थः प्रतिभेदंसमाप्यतेतेयंतदानीमिन्नस्यकिंपदार्थस्यसम
यापप्रत्येकमखंडस्यैववाक्यार्थस्यपरिसमाप्तेःपदार्थानामनुपयोगात्पदार्थीकृत्यनाहृत्यैव।वाक्यवादि
विकल्पमपितुमाह॥ ॥अथवैरवजनितःसाधोभिन्नेषुवर्ततेपूर्वस्मार्थस्यतेनस्याहिरोधःसहवास्थि
तिं॥अथोच्यतेयदर्थैरेवयावार्थोजनितोभिन्नेषुवर्ततेपूर्वस्यतेनसहविरोधःसहानवस्थानल
क्षणोवास्यात्।अथवासहावस्थितिरितिद्वंद्वगतिः।तन्नसहस्थितिविचार्यमाह॥ ॥सहस्थितोवि
रोधित्वेस्याद्विशेषविशेष्ययोः।भेदसंसर्गविरुद्धावेत्यनुपपन्नेयमितिचेत्यर्थः।अथपदा
र्थवाक्यार्थयोरन्नसहानवस्थानेपूर्वःपदार्थोवाक्यार्थेनसमासेविनिवर्त्ततेतदापंदोष
इत्याह॥ ॥व्यभिचारीतुसंबंधस्यागेर्थस्यप्रसज्यते।वाक्यार्थकालानोयदानामुपात्तार्थपरित्यागेन
द्वयर्थसंबंधोव्यभिचारीनित्यःप्राप्नोतिन्नतःप्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिपक्षेसत्यभूतपदद्वयार्थस

भवत्यान्नथसमुदायवाक्यपरिसमाप्तिपक्षेकिंसमुदायार्थेनसंघएवार्थोनानावयवाःआहोस्वित्तदवयवाश्रयी
तिविचारयितुमाह॥ ॥एकःसाधारणोवाच्यःप्रतिशब्दमवस्थितः।संघेसंघिषुचार्थात्मासंनिधाननिदर्शकःसो
ऽर्थात्मावाच्यःसमभूतोवाक्यार्थलक्षणएकोखंडःप्रतिशब्दमवस्थितोवोद्व्यः।यतोसौधारणःसंघेणावाच्यभूतः
स्थितः।अथतेष्ववस्थितोसोनेत्याहसंघिषुचेति।साधारणत्वात्समुदायेष्युच्यतेतदवयवेष्वपीतियदिप्रति
शब्दमवस्थितःततएकपदोपलंभकालेप्रतीयतइतिनकस्यचिद्दोषः।एतदृष्टांतद्वारेणव्यक्तीकर्तुमाह॥ ॥यथासाधारणेस्वत्वंत्या
गस्यचफलंधेनेप्रीतिश्चाविकलातद्वत्संबंधोधेनतद्वतांधनेबहूनांसाधारणेस्वत्वेस्वस्वामिभावआत्मीयत्व
वासंघेयोत्यागस्यचदानलक्षणस्यफलंतदपिसंघेयान्नस्माकंवसुधनमस्तीतिचेतसश्चप्रतिनिवृत्तिर्लक्षणा
साप्यविकलासाधारणत्वंदेवसंघेयोंमवति।तद्वत्तेनार्थेनसमंकृत्वातद्वतांसंघसंघिनांसंबंधोवोद्व्यः।इदा
नीमेतत्संसर्गेनसंघातस्यैकार्थात्सुखभावेवर्णादित्येतद्व्याख्यातुमाह॥ ॥वर्णानामर्थवत्तामाहतेनेवार्थेनतद्व

२४ तिसमुदायेनचैकत्वंभेदेनव्यवतिष्ठतेपदावर्णाश्चप्रत्यर्थवंतःसमुदायेप्यर्थवत्तातदार्थवत्त्वस्यसाधारणरूपेणैवैक
त्वात्समुदायादिकैकत्वप्रदीपेनसर्वेसाधारणंधनं यत्रेतितद्वदेकेनसुपासंख्याभिधीयतोसंतमसेसाधारणधन
स्वरूपपरिज्ञानेपथैकेनैवप्रदीपेनसंपद्यते।तद्वदत्रापिसाधारणार्थवत्ताभिव्यक्तयेएकेनैवसमुदायाहसन्ने
सुपामेकत्वलक्षणासंख्यासमुदायावगताभिधीयतइतिनपृथक्पृथक्प्रवृत्तिः यतएवंसाधारणोवासावर्थ
वताएकेनैवसुपाभिहितातस्मादसोवर्णपदयोरपिवाक्ये चभवंतीनविशिष्यतेनपृथगभिधातुमुपयुज्यतइति
वोद्व्यमित्यभिधातुमाह॥ ॥नार्थवन्नापदेवर्णावाक्येचैवंविशिष्यतेननुपूर्वंवाक्यस्येवार्थवत्त्वमहतापूर्वंधेनव्य
वस्थापितंपदान्यनर्थकान्येवाभिहितानिवर्णानामर्थवत्त्वेकथाइदानींवर्णेभ्यइवाक्येचसमेरूत्वेवार्थवत्ता
ह्रीष्यतेइतिकिमेतदुच्यतइत्याशंक्याह॥ ॥अभ्यासात्प्रक्रमोन्यस्तविरूढइवदृश्यते।इहभिन्नाःपागमदर्श राम
नानिलौकिकेनवाचौदीर्घैभिस्तन्नतन्नाभिनिविष्टैःपरस्परंशास्त्राणांपृथक्पृथक्प्रक्रमाःपरिपाट्योदृश्यंतेवि २४
रूढाइव।परमार्थतस्तत्त्वसत्यरूपमेकमविरूढमेवसर्वत्रस्थितमिति।अतश्चसर्वमार्षंदृष्टादेतदनुपंगात्कथं
चिदाश्रितंनेतावतास्वपगतस्वंरूपक्षयस्त्यागम्नापातइतिवोद्व्यं।इदानींशब्दस्यार्थाभिधानेस्वव्यापारवि

चारयितुकामआह॥ ॥विनियोगाद्ऋतेशब्दोनस्वार्थस्यप्रकाशकः।अर्थाभिधानंसंबंधमुक्तिद्वारंप्रचक्षते।इहैकएव
शब्दोवदूर्थःसपदावक्रांप्रतिनियतएवार्थेविनियुज्यतेतदातमर्थंप्रकाशयतीतिदृष्टं।अतःशब्दस्यार्थप्रतिपाद
नयोग्यताभिव्यक्तिद्वारेत्याहः।अथकिंस्वाभाविकःशब्दार्थसंबंधोऽदृष्टादृष्टाद्युपेतोयदमीशब्दावक्रविनियो
गमुखप्रेक्षणसंबंधाःहेतवेवाहोस्विन्नाभवतावित्यभूदेतवेवेपाकरणधुरेत्याशंक्येतत्समर्थनार्थमाह॥ ॥पथा
प्रणिहितंचक्षुर्दर्शनायोपकल्पतेतथाभिसंहितःशब्दोभवत्यर्थस्यवाचकः।पथासहजत्वेचयोग्यतयाचक्षु
रिंद्रियमर्थविषयंदर्शनमुपकल्पयदृष्टसंबंधिप्रणिधानमपेक्षतेअन्यथासर्वदादर्शनोपजननप्रसं
गात्तथेयंशब्दःस्वाभाविकेनैवसंबंधेनार्थप्रत्यायकोप्यभिधातृसंबंधाभिधानमपेक्षतएवान्यदुक्त
भवतिवाक्यानिस्वव्यापारेप्रनिपतन्त्यर्थभावनिभवत्यभिधेयार्थप्रकाशेस्वभिधास्यंस्वव्यापारेपुरस्कृ
त्यार्थप्रकाशनंकुर्वंतीतिबोद्धव्यं।सचाभिधाख्योव्यापारःप्रयोक्तृसंबंध्यभिधाननिमित्तकइत्यभिसंधा
नत्वेनोपचर्यते।पदाहातथाभिसंहितःशब्दोयस्यवाचकोभवतीति।अभिसंधानमेवह्यत्रशब्दस्याक्षि
क्षणव्यापारतयाभिदधाति।पदात्वभेदपक्षेतुदावक्रैरुल्लसिताधृतिर्वाभिसंधिरयंशब्दमयीभवती
त्यस्यैवाभिसंधानोक्तिरभेदनिर्देशः।अतःप्रचारयत्चक्षुर्योपेक्षाव्यापारःप्रणिधानात्मकएवाउक्तिःप्रक्रम

विन्यासेनविनाशब्दभावनामित्यनुसंधानकारणकशब्दस्यस्वव्यापारेभिधात्वनुसंधानमेववाशब्दमपिभूतम
भिधेतिविज्ञेयं। ननुचाभिधानमभिधेयंसंबंधश्चैतयोरित्येतावदेवसुप्रसिद्धंयत्तन्नविनियोगउक्तोभिसंधान
मभिधेसंबंधस्यचतुष्कस्योपयोगःप्रतिपाद्यतेतदप्रसिद्धमेवेत्याशंक्याह॥ ॥क्रियाव्यवधानेनक्रियाभ्रपोनसंबंधोदृश्यतेऽत्रैवाभिधानाभिधेयशक्तीवीच्यवाचकभावलक्ष
णाःसंबंधोभिधानस्यैनशब्दव्यापारेणनियम्यतेइतिनपूर्वमन्नाभिहितमिति। एतदेवस्फुटीकर्तुमाह॥ ॥
बहूनेकाभिधानेयुसंघेयेकार्थकारिषु। पत्तयोक्ताभिसंधेर्नशब्दस्तन्नावतिष्ठते। तथाचबहुष्वर्थेषुगवादि
षुवस्तुष्वेकाभिधानेष्वेकशब्दप्रतिपाद्येषुचतत्रार्थेयुसजातीपूत्वादेकार्थकारिषुसंनिहितेषुसत्सुपयोक्ता
यत्तन्नार्थरूपमभिधेतिसंधानेनाविनियोगोनामिधाविषयीकरोतितन्नेवार्थवाचकत्वेनशब्दोवर्तिष्यतेना
न्यत्रेतिस्फुटमेवपूर्वदृष्टं। पुकारांतरेणाप्रतिपादने। अभिधानक्रियामेदार्थस्यप्रतिपादकान्नियोग
मेदान्मन्यतेतानेकेकत्वदर्शिनः। तथाचाम्नायाध्वर्युवेदिकाभ्यासेलग्नानकंचिदर्थमभिदधतीतिता
नर्थकानेवतानाहुःयदातेष्वेवस्वरूपग्रहणायशिष्याणांप्रतिपाद्यंतेतदास्वरूपप्रधानास्तइतितन्नतदर्थी

रेणाप्येतदेवस्फुटमिति नुमाह॥ आम्नायशब्दानन्यासेकेचिदर्थकान् स्वरूपमात्रवतीत्यर्थः २

एवोच्यंते। यदापुनःकुत्रचिद्यागेकर्मणिनियोगमेदेनाभिसंधानमेदेनतएवविनियुज्येतेतदास्वव्यापोर
णाभिधास्येनतन्नदर्थप्रतिपादकास्तदर्थनिष्ठाःसंपद्यंतइतिस्फुटमेवाभिधेयव्यतिरिक्तोनमज्जंत्यभि
धाप्रतिभास्येवेतिनतदयंहवयंयन्नः। एवमेकशब्दर्शनेऽभिसंधानमिन्नाभिधालक्षणव्यापारसमा
श्रयणेनशब्दस्यतन्नदर्थाभिधानमुपयादितमिदानीशब्दभेदसमाश्रित्येषांप्रकरणादिभिरेवतन्न
दर्थप्रकाशनमुपयादयितुमाह॥ ॥तेषामत्यन्तनानात्वेनानात्वव्यवहारिणः। अश्वादीनामिव
प्राइरेकजातिसमन्वयात्। तेयांशब्दानांभेदवादिनोनानात्वमाहुः। केवलमेकजातिसमन्वयस्तेषां
साहश्यरूपोस्ति। उदाहरणमाह॥ अश्वादीनामिवेतियथाश्वादयःशब्दाभिन्नाएवस्थिताःसाहश्य
शब्दभेदेनेवप्रतीयंतइति। अतश्चेकिमित्याह॥ ॥प्रयोगादभिसंधानमन्यदयुक्तंविद्यते। प्रयोगउ
च्चारणंतस्मादन्यत्तेषांभिसंधानमुक्तंभिधानंचयुक्तंकथंतर्हिनियतमेवार्थमभिदधातीत्याह॥ ॥
विषयेयतशक्तित्वात्स्वतन्नव्यवस्थितः। तन्नतन्नविषयेनियतशक्तित्वाद्भिन्नशक्तित्वादेवसश
क्तस्तन्नतन्नव्यवस्थितइति। तथाभिन्नत्वेसादृश्येपिसत्यर्थप्रकरणादिभिर्गृहीतार्थाभिधानाद

वगम्यतइत्याइत्याह॥ ॥नानात्वस्येवसंज्ञानमपीप्रकारणादिभिः।नन्वानात्वथीतेरत्तिरन्याभीनांकथंचन।पुनश्चेतदन्यथैकत्रार्थी
तरवृत्तित्वंशब्दस्योपलब्धंयुनस्तस्यैवान्यार्थबुंकथमुपपद्येतेत्यभिधातुमाह॥नन्वानात्वित्यादि।इदानीपूर्वोक्तग्रहणायपुनर
वंशवाक्योपक्रमेणवाक्यार्थनिर्णयंसंक्षेपेणकर्तुमाह॥ ॥यदरूपंतुपदाभंमस्तित्वोपनिबंधनंकामंविभक्तिस्तत्रायेन
वाक्यावयवेपदे।योयमन्वविमर्शोविचारःकामंसपदेतदेकपदरूपमेववाक्यंवाचकंतन्नोपपद्यतः कीदृशंतत्पदरूपं
वाक्यमित्याह॥ अस्तित्वोपनिबंधनमिति।अस्तित्वंअस्तिक्रियावाचकत्वेवाचकत्वेउपनिबंधनंयस्य।यद्वक्ष्यति।अस्ति
त्वे नानुपक्षीवेत्यादि।अथवाप्रकरणादिनास्तित्वोपनिबंधनमित्येतद्योयत्तक्षणेकदाचिन्निवृत्याऽऽत्मतयावेतिवा
ह्यं।तत्रैवंविचारेपदतोभिधाव्यापारद्वारकंवाचकत्वंप्रतिनियतशक्तिवृत्तंचेतिनतुवाक्यावयवभूतेऽयोद्वारय
त्किल्पितेपदइति।तस्मात्स्फोटरूपमेवंभूतमेववाक्यंनिराकांक्षंवाचकंक्रमसुपगं
तव्यमितिदृष्टांतद्वारेणाभिधातुमाह॥ ॥यथैवानर्थकैर्वर्णैर्विशिष्टोर्थोभिधीयते।पदैरनर्थकैरेवंविशिष्टोर्थोऽ
भिधीयते।यथात्वन्मतेवर्णैरनर्थकैरतिव्यक्तोविशिष्टार्थःस्फोटात्मावाचकोभिधीयतेएवंपदैरनर्थकैर
भिव्यक्तएवविशिष्टार्थःस्फोटात्मावाचकोऽभिधीयते।यथात्वन्मतेवर्णैरनर्थकैरतिव्यक्तोविशिष्टार्थःयदरूपः

स्फोटात्मावाचकोभिधीयतेएवंपदैरनर्थकैरभिव्यक्तएवविशिष्टार्थःस्फोटात्मावाचकोऽभिधीयतेइतिनानुपदरूप
दार्थसंप्रत्ययस्तत्रोपजायतएवयदानीत्वनर्थक्यंतत्साध्वइत्याह॥यदंतरालेज्ञानंतुपदार्थेभ्यूयजायते।प्र
तिपत्तेरूपायोसोप्रक्रमानवधारणात्।यदेतत्पदपदार्थज्ञानोत्तरमन्वयमंतरालेवाक्यवाक्यार्थप्रतियत्तेरेवोपा
यभूतेवोह्यं।तस्मान्निरंशत्वेपि।वाक्यवाक्यार्थयोःप्रक्रमएवप्रथमसमयएवरूपंतयोर्नावधार्यतइति।एवंवाच
काभ्येपेणप्रकारत्रितयमुक्तेदानींवाच्यसमाम्नायेणनतथेवप्रतिपादयितुमाह॥पूर्वैरर्थैरनुगतोयश्चापरैस्ता
यरःपरः।संसर्गएवप्रक्रांतस्तथान्येष्वर्थेवस्तुभ्रनेनस्तोकेनान्वितोभिधानसमाम्नायेनसंसर्गएवाभार्थ
प्रदर्शनेक्रियते।तथाह्यभिहितान्वयवादिनःपूर्वपूर्वपदार्थानुगतःसंसर्गोवाक्यार्थः।भ्रान्वितभिधानवादिनस्तु
त्तरोत्तरपदार्थानुगतःप्रथमतरमेवसंसर्गएवपदियरमन्यसंनिधानेनदृश्यंकंपश्येतीतिकर्तव्य
तमान्नस्वरूपाचगतावपेक्षंतइतिवाच्यं॥ ॥अंगीकृतेतुकेषांचित्साध्येनार्थेनसाधनो
आधारेनेयमार्थवसाधनानांपुनःस्मृतिःपदाकेषांधिन्मतेतत्साध्येनार्थेनसाध्यार्थीनूयेनसंसर्गणेतियत्न
त्।साधनउपकारलक्षणेगीकृतआक्षिप्तेविनाभावितयास्वयमवधृतेसतिपातत्रवाक्येसाधनानांश्रुतिः

सानियमार्थे चयोद्व्यो। कारकाणांयदि तत्र परमाधारनियमः क्रियतइतिचोद्व्यंइंधनाधाराकरणशक्तिः स्यात्ता
धारेचाधिकरणशक्तिरेवमन्यत्रतत्रनिःसाधनाक्रियानभवतीतिसाधनमात्रमनियताधारमाश्रितंनत्वाधार
सहितमित्याह॥ ॥अधारनियमाभावर्तदाक्षेपोनविद्यते। सामर्थ्यीत्संभवस्तस्यश्रुतिस्त्वन्यनिवृत्तये। साधा
नानामाधारनियमोनास्ति। करणादिशक्तयोहि नियताधारादृश्यंतइसाधाराश्रेयः। तत्रसाधनंनास्ति। सम्ब
न्धीघटिपरंतस्यसाधनस्यतत्रसंभवएवास्यूह्यते। ततःकिमाधारएताःसाधनशक्तयःस्युरितिदृष्टेमणा
दित्यादिकाश्रुतिरन्याधारनिवृत्तयेतासांयर्थवंस्यततीतिचोद्व्यं। अथक्रियांवाक्यार्थमाश्रित्याह॥ ॥
क्रियाक्रियांतरान्निनानियताधारसाधना। प्रक्रांताप्रतियत्नेनभेदाःसंबोधहेतवः क्रियेवविशिष्टासर्वत्रक्र
श्रमतरमेववाक्यार्थत्वेनप्रक्रांताक्रियांतरान्निनेत्यनेनविशेषकथनेएतदेवस्फुटीकर्तुमाहनियताधारसा
धनेतितत्रवाक्येनसंबंधोनास्तीतिपूर्वपक्षीयान्नयोगः सोऽसंबोधनेकथंप्रमाणमितिचेन्मैवं ॥ अथाधार
स्यानुशासतेतत्रवाक्यार्थंप्रदर्शनिकर्तुमाह॥ अविभागंतुशब्देभ्यःक्रमवद्भ्योपदक्रमं। प्रकाशतेतदन्येषांवाक्ये
वाक्यार्थएवचचाऽक्रमएवविभागःयानेकरसादिवत्प्रतिभात्मकोवाक्यार्थःस्फोटात्मकंचवाक्यमित्येकयोगश्चे

DR BHAU DAJI

मत्यादेयमुक्तंयावद्वाक्यार्थएवचेति। इदानीमसंसर्गोयाधिःसत्यरूपःशब्दार्थइतिविचारपूर्वकंनिदर्शयितुमाह
॥ ॥स्वरूपंविद्यतेयस्यतस्यात्मानिरूप्यते। नास्तियस्यस्वरूपंतुतस्यैवात्मानिरूप्यते। यस्यवस्तुनःप्रत्यक्षादि
प्रमाणपरिच्छिन्नेस्वरूपंविद्यते। नीलंपीतमिति। तस्यतावतात्मानिरूप्यते। नव्यवहारगोचरतांनीयते।
एतदुक्तंभवति। पदार्थःएवमूर्यःसन्नपिपंगुप्रायोसावितिनव्यवहारयदैवनेतुंयार्यते॥ संसर्गस्यत्वन्यपा
त्मनःप्रधानस्यतदितरविविक्तरूपधारणेपितदाभ्रमेणसकलव्यवहारोपपत्तेःपदार्थोयावदुपायोद्वारमि
तितन्निरूपणमेवसाकल्पेभजतइतितस्यैवसत्यत्वंयुक्तं। अथपदार्थीसत्यत्वप्रतिपादनपूर्वकंतदाहु
रितस्यैवसंसर्गस्यवाक्यार्थत्वंपरिघटयितुमुपक्रमते॥ ॥अशब्दमूर्यंरर्थस्यरूपनिर्द्धारणेविदुः। अथो
वभासरूपाहिशब्देभ्योज्ञायतेस्फुटिः। अर्थस्यरूपनिर्द्धारणस्यस्वरूपपरिच्छेदोऽशब्दएवनतन्नशब्दउपायभाव
मुपयाति। तद्धिनिर्विकल्प्यैकेकसमधिगम्यमित्यर्थः। तहिशब्दस्यतत्रकोयोगइत्याहार्थीवभासेत्यादि। अर्थ
प्रतिभासमदृष्ट्वोस्मर्तावेवशब्दानामुपयोगः। तेनशब्दस्यार्थेनसहसमुदायमेवविप्रकर्षंक्षन्तश्चकथंशब्दो
र्थमभिदधीतेत्यसत्यएवशब्दार्थःपर्यवस्यति। अतश्चैतदेवद्व्यमित्याह॥ ॥अन्योन्यानुसंवेधाद्वा

हदग्धोभिमन्यतेऽन्यशब्दाद्दाहशब्देनदाह्यार्थःप्रतीयतेऽपिशब्देनयथावह्नाद्योऽर्थःप्रत्याय्यतेतदाशब्दसं
निधापितोसौतमर्थक्रियांकथंनकुर्यात्।यतश्चाग्निसंबंधाद्दग्धोदाहमन्यथानुभवतिदाहशब्देनचदाह
मन्यथावगच्छतीतिशब्दार्थयोर्नास्तिकश्चिद्व्यतिरेकःसमन्वयइतिवोद्व्यं।तदेवंपदार्थविपरीतव्यतिरे
कोऽसत्प्रत्यक्षस्वरूपोवाबोद्व्यइतिपदार्थस्यासत्यत्वमभिधायतदाश्रितस्ववाक्यार्थस्यसत्यत्वंप्रतिपा
दयितुमाह॥ ॥एवंहिविश्वतत्त्वानांपदार्थानुपातिनांइंद्रियाणांयथाकार्यमतेदेहान्नकल्पतेऽप
थहिविश्वंतत्त्वंस्वरूपंयोर्थत्वादिनामेदेनाथवाप्रतिनियतस्थानंसत्यंयंथक्रुत्स्नमाश्रयणीनविश्वम
मिथ्यकेतत्त्वंस्वरूपंयेषांतानितथातेषामिति।तथापदंकृत्वापदार्थशब्दादिलक्षणमनुयंतंतिविषयी
कुर्वंतितच्छीलास्तितथातेयंयथासमपिपदंकृत्वभावेदेहादिनाकार्यंप्रातिस्विकेनोपकल्पते।तेथवप
दानांकेवलानांवाक्यव्यतिरेकेणस्थितानमर्थवत्तांविरहःपरिदृश्यतेइतिप्रकृतेर्योजयितुमाह॥ ॥
तथापदानांसर्वेषांपदार्थानिवेशिनांवाक्येभ्यःप्रविभक्तानामर्थवत्तानविद्यते।वाक्यार्थस्वरूपेप्रति
पादयितुमाह॥ ॥संसर्गरूपंसंसृष्टेष्वर्थवस्तुषुगृह्यते।नान्नोपास्यापतत्तत्त्वमयदार्थस्यदर्शनात्।

ननुनरत्रपदंकदार्थप्रतिभासावसरेतत्तत्त्वमुपास्यायतेप्रकटीभवतिवस्मात्पदार्थरूपादिलक्षणमेव
वाक्यार्थस्वरूपेदृश्यतइति।ननुचशशोनास्तिविषाणमस्तीतिवदप्रतीतिकंकथंसर्वमभिधीयते।यदपदार्थप्र
तिभासःसंवेद्यमानोपिनास्तुपगम्यते।पदार्थापहितोवाक्यार्थोपिहितोवाक्यार्थस्तुससत्त्वेननिरूप्यतइत्या
शंक्यासर्वोपरिनिरूपितमेवव्यवहारगोचरतामुपयातिनस्वरूपेणेतिप्रभिपादयितुमाह॥ ॥दर्शनस्यापि
यत्सत्येनतथादर्शनंस्थितंवस्तुसंसर्गरूपेणतद्रूपंनिरूप्यतेऽहसर्वोपरियोधएवंपारमार्थिकस्तद्व
तिरेकेणान्यस्यविचार्यमाणस्यानुपपत्तेःसचयथासत्यत्वेनस्वस्थत्वादितयास्थितोनतथातद्बोधस्व
रूपदर्शनंयदार्थप्रतिभासावसरेस्थितं।तदवसरे[illegible]तद्विवस्तुसंसर्गरूपेणनीलपीताद्रूपसंस्थतया
नीलबोधःपीतबोधइतितद्रूपविरहितमपिनिरूप्यते।एवमेतत्संसर्गादिकंवस्तुसंसर्गरूपेणपदार्थापि
हितेतथारूपंतद्रूपविरहितमपिनिरूप्यतइतिकिमन्नापराद्धं।तस्मात्सर्वथाकेवलःपदार्थःपदंवाऽन्यव
हार्यमेवातस्त्वेतदेसत्यमित्युच्यतेवाक्यंवाक्यार्थोतुव्यवहार्यत्वात्सत्यमृतावित्यर्थप्रतिपत्तेपवाक्यमेवप्र
पुज्यतइत्याह॥ ॥अस्तित्वेनानुपलब्धोघटादिरित्यत्रनिवासितः।अर्थोभिधीयतेसादतोवाक्यंप्रपुज्यतेऽतः

तदेवस्फटयितुमाह॥ ॥क्रियानुयंगेणविनानपदार्थेप्रतीयतेसत्योवाविपरीतोवाव्यवहारेनसास्मृतः॥अतो व्यवहारेकेचित्पदार्थेनास्तिवेतिवोद्व्ये।यन्नार्थेकर्मवपदंसदित्येतन्निराकांक्षायाःप्रतीयादकंत्र्यायितद्भूदस्तिनाभून्नास्तिवेतिक्रियापदंसंबंधमंतरेणपरिसमाप्यर्थेनभवतीतिसर्वथाकेचित्पदस्यपदमात्रस्यनास्त्यर्थवत्तेतिपाटयितुमाह॥ ॥सदित्येवतुयद्वाकांक्षंतद्भूदस्तिनेतिवा॥क्रियाभिधानसंबंधमंतरेणनमन्यते।तत्रचवाक्येसाध्यसाधनेयरस्परमविनाभाविनीअन्योन्यापेक्षेस्यद्येवव्यवस्थितेतथाहि ।साधनेयथाक्रियेयंनभवतीत्याकांक्षावत्क्रियायेक्षमुच्यते।तथाक्रियापिनिःसाधनानभवतीत्याख्यातपदप्रतियाद्येक्रियालक्षणोसत्याभिधानेनविनाकांक्षानिवर्त्ततइतितन्नसाधनमाकांक्षत्येवेतिपाटयितुमाह॥ ॥आख्यातपदवाच्येर्थेसाधनोपनिबंधनोविनासत्याभिधानेनाकांक्षाचिनिवर्त्ततेसाधनंहिसत्याभिधायिपततत्सदवतिष्ठतेकिंकृतस्तत्रगुणप्रधानभावस्तयोर्यदुच्यतेसाध्येवपूर्वंप्रविभागइत्याशंक्याह ॥ ॥प्राधान्यंक्रियापूर्वंमर्थस्यप्रविभज्यते।साध्यत्वयुक्तान्यंगानिफलेतस्याःप्रयोजके॥अर्थस्यवासामर्थ्यलक्षणप्राख्यातस्यप्रतियाद्यस्यक्रियाप्रधानत्वात्क्रियेवप्राधान्यात्पूर्वंप्रविभज्यते।नसाधनानि।यस्मात्सा

साधनमुपनिबंधनंयस्यारब्धंपदंवाक्यमर्थस्यतस्मिंस्तथाभूतेतस्मात्सत्यभिधानेविनाकांक्षानिवर्त्ततेसाधनंहिसत्या

ध्यंसाध्यनिष्पत्तयेप्रयुक्तानिसाधनान्यंगान्यप्रधानभूतानितानीतिनेतव्यंतत्रविभागः।एवंक्रियाप्रयुक्तानिवोद्व्यानिप्रसंगात्क्रियायाश्चापिप्रयोजकमाह।फलंतस्याःप्रयोजकमाह।फलंतस्याःप्रयोजकमितिफलप्रयुक्ताक्रियायीतिफलायेक्षयाक्रियायाश्चांगत्वंवोद्व्ये।इदानींसाध्येसाधनव्यवहारःकस्मिन्कस्तयोश्चसाध्यसाधनयोःपरस्परंसंबंधश्चापोद्धिकरणेचनवास्तवइतिप्रतियादयत्युत्तरयिष्यतेदार्थीसत्वंव्यवस्थापितुमाह॥ ॥प्रयोक्तेवाभिसंधत्तेसाध्यसाधनरूपतां।अर्थस्यवाभिसंबंधकल्पनोपसमीहते।इदंसाध्यमिदंसाधनंतेयात्रवाभिसंबंधःसर्वमेतत्कल्पनिकंततस्तत्रान्यमेवप्रयोक्तृसमीहामात्रंवितीमितियावत्।अथहिवास्तस्यात्रदावस्तुस्वभावस्तर्हिकल्पनिकंततस्तत्रान्यमेवप्रयोक्तृसमीहामात्रंवितमितिवाक्यशेषःअथहिवास्तस्यात्रदावस्तुस्वभावस्यत्रलक्षणाप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वाच्चव्यवस्थितमेवैतद्वेत्तुचतथापरिदृश्यतइतिप्रतिपाटयितुमाह॥यक्रियांकरोतीतिकर्मत्वेनाभिधीयते।पुष्टिःकरणरूपंतुसाध्यत्वेनप्रतीयते।देवदत्तःपचतीत्यत्रयापाकःक्रियाप्राधान्येनोपलभ्यतेसचयक्रियांदेवदत्तःकरोतीत्यत्रकर्मत्वेनयक्रियाकरणरूपंकर्मत्वेनयत्पाकक्रियायाव्यवस्थापित॥यत्क्रियाकरणंतुप्राधान्येनाभज्यद्रूपंप्रतियो

दितमितिनेयावस्कृगतिः।साधनसमुद्देशेचसद्धर्मेतद्वक्ष्यिकमितिविस्तरेणप्रदर्शयिष्यति।तथासंबंधस्यापिकाल्पनिकत्वमेव वक्ष्यतीतिनेहप्रतन्यते।अथवान्नेकशक्तिरर्थः।स्थितोपियद्घटुयकारवशाद्यथाप्रयोक्तृभिर्विवक्ष्यतेतद्येवात्मानमुपदर्शयतीत्याह॥ ॥योसौयेनोपकारेणप्रयोक्तृणाविवक्षितः।अथैस्यसर्वशक्तित्वात्सतथैवस्थितः।यतश्चैवमतएवस्कन्यनेकशक्तिरवचित्यात्महंतइतिप्रदर्शयितुमाह॥ ॥आराद्दूरेतियुसंबंधः।कदाचिद्विधीयते।आश्लिष्टायोनुपश्लिष्टःसकदाचित्प्रतीयते।आराद्दूरेतिह्यत्तिरदूरमपिविप्रकृष्टेयुपदार्थेषुकदाचित्यरस्परंसंबंधःसंश्लेषोऽभिधीयते।कदाचित्पुयन्नाश्लिष्टस्संबंद्योपिसोनुपश्लिष्टोसंबंद्योदूरतइतिविवक्षावशात्प्रतीयते॥ रूपांतरमप्याह॥ ॥संसर्गाश्चविविक्तत्वंसंसर्गश्चविवेकिनां।नानात्मकानामेत्वंनानात्वंचवियद्यपि॥ एकत्वेपिचकल्पनावशान्नानाकत्वंवस्तूनांदृश्यते।राहोःशिरइतियथानानांत्मकागाचधवस्वट्टिरयलाशादीनामेकत्वमेकस्यावुद्धेसंसर्गकलनरूपंदृश्यतेवन्नीमितियथा।विवेकिनांपरस्परविलक्षणानांपदार्थानामयःशलाकाकल्पानांसंसर्गोवाक्यार्थरूपोदृश्यतेयथादेवदत्तकांबैरित्यादौ।संसर्गाश्चविभक्तत्वंयथामाथुराःपाटलिपुत्रकेभ्यआढ्यतराइत्यादावेयांबुद्ध्यासंकलितानांसतांपञ्चाद्विभागेनावस्थापनंक्रियते।तदेतत्कथमुपपद्यतइत्याह॥ ॥सर्वात्मकत्वादर्थस्यैनेरास्याद्वाच्य

राम १००

वस्यशंतिकेवलंतदूरावप्रकर्षेणार्थस्योपलक्षणभावेनणस्थिताव्यवहारोपयोगितामुपपातीत्यभिधानुभावस्तूपलक्षणं रूपेणाविनि-

वर्त्तितांप्रत्यंतयशक्तित्वाच्छब्दएवनिबंधनंसर्वत्रशक्तिरर्थस्तिनतेनहूपितस्तत्रव्यपदेशमात्रंमचंत्तीतिनियतशक्तिभिःशब्दैस्तथाव्यदिश्यमइतिस्थितं।अथवानिरात्मकरूपासत्यभूतोसाचितियथायथाविवक्षयानिरूप्यते।तथातथावस्थानमुपदर्शयतीतिशब्दैस्तथैवव्यपदिश्यतइतियोदृश्यइदानीमर्थस्वरूपंशब्दानेवस्यशंतिकेवलंतत्रदूरविप्रकर्षणार्थस्योपलक्षणाभावेनस्थितव्यवहारोपयोगितामुपयायीतीत्यभिधातुमाह॥ ॥वस्तूपलक्षणंशब्दोनोपकारस्यवाचकःस्वशक्तिःपदार्थानांसंसृष्टंतेनेशक्यतेशब्दार्थयोर्धर्मिवाच्यवाचकभावउपपद्यतेथासतिशब्दानामर्थस्विरूपप्रकाशरूपतामुपेयान्नचतथादृश्यतइत्याह॥ ॥संबंधिधर्मोसंयोगःस्वशब्दैनाभिधीयते।संबंधःसमवायश्चसंबंधित्वेनगम्यते।संयोगशब्दात्संयोगोदृश्ययोरितियथावृत्तिरिविरूपस्वरूपस्तन्नसंबंधिस्वभावःप्रतीयतेनचतस्यतदृश्यंएवंसमवायशब्दात्समवायोयदासंयोगशब्देनासौसंबंधःस्वतंत्रोऽभिधीयतेतदातन्नसमवायःसंबंधत्वेनगम्यतइतिपदासंबंधत्वेनगम्यतइतियाटस्तदेवंपोजमीयेपदार्थोमोस्तोरूपेनकिंचिद्यवतिष्ठतेयथायथानिरूप्यतेतथातथात्मानमासादयंतीत्याह॥ ॥ लक्षणाव्यवतिष्ठतेपदार्थानतुवस्तुतःउपकारात्सएवार्थःकथंचिदनुगम्यते।सएवार्थःकेनचित्कथंचिदुप

वाय॰प्रतीयतइत्याहसंबंधःसमवायइत्यादिसंबंधित्वेनसंबंधस्वरूपविरोधेनसमवायइत्यात्मास्वतीयते॥अथ

योगादन्यथाव्यपदिश्यते।इत्येवमनेकप्रपंचैरसत्यभूतएवपदार्थइतिसंग्रह्यव्यवस्थापितं।इदानींवाक्यार्थ
स्तुसत्यभूतइतिप्रतिपादयितुमाह॥ ॥वाक्यार्थयोमिसंबंधोनतस्यात्माकश्चित्स्थितःव्यवहारपदार्थनां
तमात्मानंप्रचक्षते।परस्परमिसंबंधस्वरूपःयानकरसादिवदनिर्विभागोऽनेशएवयोवाक्यार्थस्तस्यन
कश्चित्स्वयंरूपतयात्मास्थितोवधारयितुंशक्यतइतियावत।पदार्थानांपुनरयंशास्त्राकाल्यानांव्यवहारव
सरेतमात्मानंजीवितमिवप्रचक्षते।तद्दशास्तत्प्रतिपादितपदार्थोद्वयानप्रवेशस्यकस्यचित्स्वात्मवृत्तिनिवृ
त्तिसाफल्यात्।सचैकस्मिन्पदार्थसमुदायेरूपवहाशवसरेतमात्मानंजीवितमिवप्रचक्षते।तद्दशास्तत्प्र
तिपादितपदार्थोद्वयेनसर्वस्यकस्यचित्स्वात्मवृत्तिनिवृत्तिसाफल्यात्।सचैकस्मिन्[illegible]समुदायएवयोरस
मासोवोद्वयः।अथवानेवासोकश्चित्परिसमाप्तइतिदृष्टएवयुतयानुपलक्षणात्केवलेपदार्थसंबंधिना
स्वरूपेणाखंडस्यवाक्यार्थस्यस्वरूपप्रतिपद्यतइतिप्रदर्शयितुमाह॥ ॥यदार्थसमुदायेवासमासानेववाक्यचि
त्।पदार्थरूपभेदेनतूस्यात्माप्रविभज्यते।एतदुक्तंभवति।नएवयोगेवशंगम्याहितयास्वरूपंविवक्षितुंशक्यते।परो
पाधिद्वारकमेवसर्वदातस्यनिरूपणमवसातव्यमित्युच्यते।एतदेवस्फुटीकरणमाह॥ ॥अन्वाख्यानार्थयो

भेदःप्रतिपत्तिनिबंधनांसाकांक्षावयवंभेदेतेनान्यदुपस्थीयते।तस्मान्वाख्यानयथःपदार्थभेदोयोहियतेसतस्मि
न्प्रतिपत्तिनिबंधनेवोद्वयः।अतःपदार्थानांभेदक्रियमाणोसतितेनापोद्वतेनपदार्थभेदेनान्यदेवपदार्थ
व्यतिरिक्तंवाक्यार्थस्वरूपमुपचार्यतेप्रकाशयितुंशक्यते।कीदृशंवाकांक्षावयवमितिचेदेसतिसाकांक्षान्नवूय
वाःपदार्थस्वरूपाःप्रतिपत्तुंयायास्यतत्तथाभूतंतथाभूतस्यचवाक्यार्थस्यनानाशक्तिसंचितस्यनिर्विभागस्यो
पाधिकृतःपदार्थद्वारकःप्रविभागोनानारूपत्वेमनुगम्यतेप्रतीयते।परमार्थस्तुकएवासावित्याह।अने
कशक्तेरेकस्यप्रविभागोनुगम्यते।एकार्थत्वाहिवाक्यस्यमान्त्रयापिप्रतीयते॥ वाक्यस्यस्फोटात्मनोवाचकरू
पस्यैकार्थत्वमेकएवनिर्विभागस्वरूपोवाच्योऽर्थोयस्यतत्तथातस्यभावस्तत्वंप्रतीयतेकथंमान्त्रयायीति।
यदातस्यमान्त्रयानियतसंख्याकेनात्मीयेनशब्देनयोगोभिसंबंधोदृश्यतेयथोक्तंऐग्यणइतियोगेस्माभा
दृशांवलक्षणोवाक्यार्थःससंप्रसारणमितिव्यपदिश्यते।अतःसंप्रसारणमित्येवमेकसंख्येनलघीय
स्त्वान्मान्त्रयाव्यपदिश्यते।तस्मायोगोपदान्तरपरिहृत्यस्तदेतदवगम्यतेयदुतानेशएकोवाक्यखंडस्वरूपोसा
कांक्षोऽन्यथासंप्रसारणमित्येतेनैकसंख्याकेनैकार्थेयुज्यतेकुतवाक्यार्थःसत्यरूपःपदार्थस्तत्सत्यत्वे

तिनिर्णीतेः। सच वाक्यार्थो बौद्धस्य वाच्यहीत्यइतिप्रतिपादयितुमाह॥ ॥संप्रत्ययार्थो ह्यर्थः सन्नसत्त्वविभज्यते। वाह्यीकृत्यविभागस्तुशक्त्यायोद्वारलक्षणः। संप्रत्ययोबुद्धिर्विज्ञानमित्यर्थांतरं। संप्रत्ययोर्थोभिधेयरूपोयस्यासौतथा॥ तथाभूतात्समाहीयाहीयार्थोह्यार्थः सन्वहीरूयतमाविद्यमानस्यवाचः सत्त्वहिरसत्यभूतस्यवविभज्यते। विभागेनानुगम्यतेव्यवस्थाप्यते। कथंकृत्वेत्याह॥ वाह्यीकृत्येति। अवाह्यस्यवासोवाह्यरूपतयाप्रथतेविवेकानवधारणात्तदृश्यविकल्पेकीकारेणवाक्यार्थंप्रतिपद्यमानत्वात्सोविभागेनानुगम्यतेइतियावत्। विभागस्तत्रकीदृशइत्याह॥ शक्त्यायोद्वारलक्षणाइति। शक्तीनांयदर्थसंबंधीनामयोद्वारः पृथक्करणंलक्षणंयस्यासौतथापदार्थशक्त्यस्तस्मादयोह्यियंतइत्यर्थः। अत्रतुवोद्वावाक्यार्थेसमाश्रितेशक्तीनांतन्नाविद्यमानत्वात्तस्मादयोद्वारस्यसाम्यंकीदृशःस्यात्सैवार्थक्रियाचासिः। तस्माद्वोद्वार्थादन्यत्रवाह्यवार्थताःशक्तयोव्यवस्थितास्तश्चवोद्वार्थोन्यत्रवाह्येऽर्थेविद्यमानमपितासांरूपंनिराकारेणविज्ञानेनोपलभ्यते। तस्माद्विज्ञानाकारस्यवाह्यस्यचार्थस्यशक्तिरूपीकारेणविनाव्यवहारोनोपपद्यतइतिवाह्यीकृत्येत्युक्तं। तथाचैकयोगक्षेमत्वाद्वोद्वार्थवाह्यार्थयोर्युक्तोयोद्व्यर्थशक्त्योद्वारस्ते

✓ तापदार्थशक्तयोनव्यवस्थिताः यदिहितत्रताःस्युस्तदानीतस्मेगतेप्यर्थे ✓

स्मणोविभागः तन्नयदिविज्ञानाकारस्यविकल्पवासनामाहात्म्याद्वाह्येनैकीकृतस्यसत्यतोवहिरर्थास्तियेनोपजन्यतेतदावाह्यवशाद्वार्थः नचेदसन्नेववहिर्बौद्धवशाद्वार्थइतिनिर्णयः। अथवाक्यविचारप्रस्तावेवाक्यानामेकवाक्यत्वेविभिन्नवाक्यत्वंवामतमेदेनप्रतिपादयितुमाह॥ ॥यद्यपितिङंतेषुसाकांक्षेषुकवाक्यता। तिङंतेभ्योनिघातस्यपर्युदासस्तथार्थवारइहवात्रिकारेणाख्यातंसाध्यप्रकारकविशेषणेवाक्यमित्यनेकवचनस्यविवक्षितत्वादेकतिङितिवाक्यलक्षणान्नरप्रतिपादनादनेकाख्यातसंभवेवैकमेदइष्यतेसूत्रकारेणत्वतिङइतिप्रतिषेधोयादासामर्थ्यात्सत्स्वपिबहुयुतिङंतेष्वर्थस्यसाकांक्षत्वात्तत्रैकवाक्यतेष्यतइतिप्रदर्शितंबहुष्वपीत्यनेनवात्रिकारमतेनवाक्यभेदस्तत्रेतुपदर्शयितुमाह॥ ॥एकतिङ्यस्यवाक्यंतुसाम्न्यनियतलक्षणं। तस्यतिङ्ग्रहणेनार्थोवाक्यभेदान्नविद्यतेऽनियतलक्षणमितिविवक्षितेकत्वमित्यर्थः। केचित्सुनरनेकाख्यातसंभवेपिवाक्यार्थस्यभेदाभेदौव्यवस्थितावेवेत्याह॥ ॥तिङंतांतरसुक्तंयुष्मदस्मदोस्तुयापुनः। मृगःपश्यतयातीतिभेदोनतिङ्वनः। इहमृगःपश्यतयातीत्यत्रतिङंतांतरसद्भावाद्वाक्यभेदएवतथावमृगशब्दस्यातीत्यस्यचसंबंधादेकंवाक्यं। अनेन

रंविभक्तिविपरिणामेनकर्मभेदेनप्रत्यवमर्शोदंतंरगेपश्यतिद्वितीयवाक्यान्न्यस्ताहापुरुषपुरुत्वाद्दृश्य
पतिर्दंतेषभेदरावतथाघन्नमरगश्चेनयातिपदस्ययोगःतत्कर्तृनयातिपदेनाख्यातांतरस्ययोगःतेनाख्या
गकर्तृकंसरणंपश्यतेतिदृशिक्रियायेक्षणकर्मवाकमितिकेचित्॥पश्यतीतिबहुवचनंहस्तानुरोधात्॥गो
ष्ठिकेकारस्याप्येकतिङितित्यत्रैकतिङंप्रधानतिङंतापेक्षप्रतिपाद्यमानंसूत्रकारमतानुगुणंपमजतएव
त्यनयोर्नास्तिमतभेदः॥तदयरेषांमतभेदएवबोद्धव्यः॥अथवाकमपरिसमाप्तिर्नपूर्विकानाकाच
क्षतेकवाक्यताचाज्ञातुशक्यानान्यथेत्याशंक्याशब्दलक्षणावाक्यसमाप्तिर्वेदव्यानार्थलक्षणेत्यत्रैसांक
क्षत्वानांकांक्षत्वविचारमाह॥ ॥इतिकर्तव्यतार्थस्यसामर्थ्यादयस्यकांक्ष्यते॥अशब्दलक्षणाकांक्षसमा
सार्थेतदुच्यते॥अविद्यमानोभावलक्षणान्तरीयायामितिकर्तव्यतायांमाकांक्षाजायतेतावतानतन्नदृ
कमपरिसमाप्तमित्युच्यतइतिचोदयेयथान्नीहयोवहन्येतामित्यत्रशब्दायेक्षातावन्नास्यवन्नीहीणाम
वहननमुलूखलसुसलकर्मिकर्तृदृसंनिधानमेतेरेणनेसम्यद्यतइतितदयेक्षणाद्वाक्यंनाकपरिसमा
प्तमितिनयुक्तं॥शब्दलक्षणायेक्षायोगादिति॥तदेवसुटीकर्तुमाह॥ ॥तत्वान्वाख्यानमात्रेतुयावान

* मूलदृक्षणाशब्दाश्रिताआकांक्षायस्मिन्सतदाकांक्षंसमासार्थमुच्यतेरेवगतस्यार्थस्यतत्रसामर्थ्यादर्थतया

यंतिषज्यतेविनापितत्रतद्वाक्यंभूत्वाशब्द्यापरिणसमासमेवेति॥चोद्येइदानीमर्थप्रसाधनमेद
पिशब्दस्तेनगुणप्रधानरूपतयाभिधानशक्तेसंभवतीतिप्रसंगाच्छब्दधर्मप्रतिपादनेकर्तुमाह॥ ॥चेक्रम्यमाणोऽधीय
न्नजयेत्यत्रक्रमणंकुरु॥तादर्थ्यस्याविशेषेपिशब्दादेदंःप्रतीयते॥चंक्रम्यमाणान्नजयेकुरु॥अथवाचेक्रम्यमाणंकुर्वित्य
न्नजयपदाजपविधिःप्रतीयतेकेवलेचक्रम्यमाणेजपेत्यत्रजपःप्राधान्येनाभिधीयतेचक्रमणगुणत्वंजपस्यचे
क्रमणंकुर्वित्यत्रतुतपस्यगुणभावःप्राधान्यंतुचेक्रमणस्याथवोभयथापिजपयुक्तत्वाच्चक्रमणस्यार्थभेदानक
श्चित्शब्दप्रतिपादनेवैलक्षण्यमात्रमेवावसीयतइति॥एवमर्थीभेदेपिशब्दप्रतिपादनेवैचित्र्यमुपदर्शितमि
दानीशब्दभेदात्सामर्थ्यादर्थप्रतिपत्तेर्वैचित्र्यंभवतीत्यत्रशाब्दामपिस्वाधारंप्रदर्शयितुमाह॥ ॥फलवंतःक्रिया
भेदाःक्रियांतरनिबंधनाःअसंख्याताक्रमोद्देशेरेकाख्यातनिर्दशनाःयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतिःतथापज्ञ
तेर्दयदक्षइत्यादावेकाख्यातनिर्दशनाःएकमाख्यातपदंनिर्दशनंवाचकंयेषांतेतथाभूताःक्रियाभेदाःप्रतीयंते
भेदश्चस्वरूपयाफलेनचभवतीत्याफलवंतइतिफलभेदवंतइत्यर्थः॥स्वर्गकामःकदाचिद्यजेतकदाचिद्वृष्टिका
मःकदाचित्पुत्रकामोधनकामोवितिफलभेदस्वरूपमाहक्रियांतरनिबंधनाइतिइतिकर्तव्यतायांक्रियां

तराणिनिबंधनंयेयांतेतयामृता।किंचबहूनाक्रमेणप्रातिस्विकेनेतिकर्त्तव्यतयायुद्देशेनपरत्वास्वरूपेणचतेसंख्या
नुमशक्यागंवक्रियाभेदास्तेनाख्यातेनैकरूपेणाभिन्नेवनिर्देशतइतिवोद्व्यं।एतदेवस्फुटीकृत्यप्रतिपा दयितु
माह॥ ॥निवृत्तभेदासर्वेधक्रियाख्यातेभिधीयते।ऋतेरशक्यभेदानांप्रविभागप्रकल्पना।आख्यातपदक्रि
यासर्वैर्वनिवृत्तभेदासामान्यनाभिधीयते।यस्माच्छ्रुतिमान्येनऋताद्देदानांप्रविभागायतावत्सातमशक्या।उ
दाहरणमाह॥ ॥अश्वमेधेनयक्ष्यतेराजतःसत्रमासते।ग्रासणाइतिनाख्यातस्यार्द्रदःप्रतीयते।अन्यफल
साधनभेदाद्व्यक्रियायाःसत्यपिभेदेनाख्यातशक्तत्वतीतिरस्यार्थसामर्थ्यात्तुभेदस्तस्मान्नावगम्यतेइ
तिनामशब्दधमाः।वैदिकमस्योदाहरणमाह॥ ॥शावसकछुतासप्तदशस्तोमाप्यालंभनक्रियासकछु
ताशब्देनानावृतेनैकेनावगतोत्तरकालेत्वालेभ्यतेसाद्देदेनावतिष्ठतइतिवोद्व्यं।यस्माच्चाख्यातान्तर्गतोधा
तुर्निवृत्तभेदापरत्वक्रियायाःप्रतिपादकस्तस्माद्देदासंभवाद्यथासंख्येनसंबंधानुपपत्तेर्भुजिक्रियादेवदत्ता
दिषुप्रत्येकमवतिष्ठतइत्यदेवदत्तादिषुतुजिःप्रत्येकमवतिष्ठतेस्वतंत्रेनाक्रियाभेदेनप्रविभज्यतेदित्वदत्ता
दिकर्त्रनुवृत्तिबीजार्थरूपान्नप्रत्येकमवतिष्ठतइत्यर्थसमाप्तिप्रदर्शनं।शाब्दस्यसमाप्तिमप्युपदर्शयितुपुनरुप्र

तिस्वतन्त्रमित्यादिवाक्यमेवान्नप्रत्येकंदेवदत्तादिषुभेदेनावतिष्ठतइतिवोद्व्यं।ननुदेवदत्तयज्ञदत्तविष्णु
मित्रासोज्येतामित्यभेदरूपमेवाकांक्षापुरुक्षमतःकथमस्माद्देदेनावसायःस्यादित्याह॥ ॥उच्चारणंतुवा
क्यानामन्यद्रूपंनिगद्यते।प्रतिपत्तौतुभिन्ननामन्यद्रूपंप्रतीयते।शब्दानामन्योच्चारणसमयस्वरूपश्च
क्तिःप्रतिपत्त्यावसेयत्वन्यथैवस्वरूपावसायइतिसत्यप्याख्यातस्यभेदेऽर्थेयथोलोचनेनान्नप्रत्येकंसमा
प्तिर्वाक्यायाक्यार्थयोःयर्थवस्तीत्युच्यतेशास्त्रेविषयमधेतदेवप्रदर्शयितुमाह॥ ॥एकग्रहणाकांक्षा
कांसामान्येनाभिधीयते।कर्त्तरीतियथातच्चपश्वादियुविभज्यते।शास्त्रेपिचकर्त्तरिकृदित्येकेप्रत्य
यार्थप्रतिपादकंसामान्येनग्रहणकवाक्यमुपादीयते।तच्चाःप्रत्येकंप्रत्यायार्थीयाधयुपपाश्वादि
युविभिन्नेषुविषयेषुविभागेनसंबंधमुपनीयाभिमतलक्ष्यनिष्पत्तयेव्यापार्यतइतिप्रत्येकमवतत्य
रिसमाप्यते।पादेपुनःसंयुक्तविधिनोपादीयेततदाभिमतसिद्धयेनस्यादित्याह॥ ॥पद्याकांक्षानिवर्त्त
नतश्चतस्यसकछुतोनेवान्येनाभिसंबंधंतद्व्यायात्कथंच।पदिसकृदेवप्रत्ययविधायकंनेवसहेवोपा
दानार्थपरिसमाप्तेराकांक्षानिवर्त्तेततदातद्योगेनतन्नेचयरिक्षीणशक्तित्वाद्गुणयाक्यानांयोनिःकारणा

योद्व्यमित्याह॥ ॥एकस्यैकस्यमनेकार्थंतस्माद्युगनिबंधनं। योनिर्विभागवाक्यानांतेभ्योऽनन्यदिवस्थितं।
अनेकेऽर्थाः प्रत्याप्यापद्यतत्र यावान्वरवाक्यान्युपनिबध्यंते॥ स्मिन्नित्युपनिबंधनं। अर्थतेभ्योऽनन्यदिवा
भिन्नमिवस्थिते। अथचप्रत्येकंभेदेनसंबंधमुपगत्ययथालक्ष्यसिद्ध्यविभवतितिन्। अथास्यातेधातुवा
ऽयंसत्त्वभूतापूर्वीपरीभूतावयवासाध्यसानाचस्याक्षणप्रचयात्मिकायाक्रियातस्याः कोदृशोजातिव्यक्ति
व्यवहारःसमाश्रीयतइत्याह॥ ॥क्वचिक्रियांव्यक्तिभागेरूपकोरवर्तते। सामान्यभागरूपास्याः क्वचि
दर्थस्यसाधकः। क्वचिदितिविकल्पसमुच्चयाभ्यांशयप्रशंसादैर्विषयेक्रियाव्यक्तिभागेः समीहितार्थ
सिद्धौप्रवर्तते। जातिसमाश्रयेणविकल्पसमुच्चयावनुपपत्तेः नहिदेवदत्तःपचतियज्ञदत्तःपचतीत्यादौना
नेःसमुच्चयाक्षयप्रयत्नते। क्वचितुपततेपचतइत्यादौदेशकालसाधनादेरेवव्यक्तिव्यवहारोवास्तवःस्यादिति
संहत्यालोक्यव्यवहारीसिद्ध्यतेतक्वचिक्रियायरूपशीत्सामान्यभागरावाक्यार्थमुपकरोति। इहापिजाति
भागस्यशब्दात्मतिर्निमिष्यते। पेक्रियामेदाक्रियाविशेषाः कालभिन्नाःपचत्यपाक्षीत्पक्ष्यतीत्येवमादयोयेच
ल्युट्प्रासिकादिषुविषयेसाधनभिन्नाउप्रासिकाम्नास्यंतेहतशायिकाःशय्यंतेइत्यादौतेयुक्रियासंबंधतोजा

तिभागस्यप्रक्रमेसामान्येनेवापर्यालोचितदेशकालसाधनयोंतेप्रक्रमेवशाद्वात्। शब्दस्वरूपंनभिद्यते। साधनसंबंध
कृतस्तन्नभेदेनप्रथमतइत्तियावत्। तदेवंदेवदत्तादिसुभुक्तिःप्रत्येकमवतिष्ठतइत्यादिनाग्रहणलक्षणभेदमाश्रि
त्यैकक्रियानेकैःसाधनैःप्रत्येकमर्थसमाप्त्यावाक्यसंबंधमुपगतीतिप्रदर्शितं। इदानीयत्रविजातीयाविभिन्नपदवा
च्याक्रियाएकशब्दवाच्यानिचसाधनानितत्रकथमिन्नाभिःक्रियाभिस्तेषांसाधनानांसंबंधःस्यादित्याशंक्यतत्रापि
प्रतियत्तिकालसमाप्त्यपेक्षेभिन्नान्येवसाधनान्यवगतानीतितथैवैताःक्रियास्तैर्भिन्नैरेवसाधनैःप्रत्येकमर्थसमा
प्त्यावाक्यसंबंधमुपयांतीतिप्रतिपादयितुमाह॥ ॥एकसंख्युभिन्नाः साक्रियास्तैर्भिन्नैरेवसाधनैःप्रत्येकमर्थ भेदेन
समाप्यावाक्यसंबंधमुपयांतीतिप्रतिपादयन् जात्यादिभिःक्रियाः। भेदेनविनियुज्यंतेतच्छब्दस्यसकृच्छ्रुतौ। समा
नसंख्येषुभेदेषुसाधनेनिविशेषेषुतेषुजात्यादिभिरितिजात्यादिग्रहणादितिकर्त्तव्यतादितिकर्त्तव्यतादिभिश्च
याःक्रियाभिन्नाश्रसंचह्यउपात्तास्ताःसाधनाभिधायिनःशब्दस्यसकृद्भेदेनश्रुतावपिप्रतियत्तिभेदसमाप्त्य
पेक्षेनभेदेनैवविनियुज्यतेसंबंधमुपगच्छंतितिबोधयंउदाहरणमाह॥ अश्नातिप्रातिपदिकार्थमुपसर्जनीकृत्य
तिविक्रियाः। प्रयोगकालाभेदेपिप्रतिभेदंपृथक्स्थिताः। अश्नाभ्यवहरतीमश्नंतीतादीर्घंतामितियाभिन्नजाति

कामिन्नजातिकामिन्नशब्दवाच्यश्चक्रियायास्तु वाक्यभेदोपादानरहितान्प्रत्येकंपदमात्राभेदेनैवस्थि
तारूतिपस्मादन्नसाधनानितन्ननिवह्यानिभेदेनेवोपात्तानीतिप्रतिपत्तिर्वलात्योभेदेनैवक्रियायाश्चास्वसंब
धमुपयोतीतितंन्न्यायप्रतिपादनपूर्वकमभिधातुमाह॥ ॥अक्षाणांतेन्निणांतंन्नमुपायस्तत्स्वरूपतो।स
वोक्रमोविभक्तानांतन्निवह्यासक्छुतिः।तुल्यरूपंतुल्यनेनतंन्न्याचष्टे।पुक्रंचैतद्यस्माच्छब्दाःक्रमेणविभा
गेनैवक्रदाचित्प्रयुज्यंते।क्रदाचितंन्न्यासमाम्नपणेनपुगपदेवेतिशब्दानांप्रयोगवलात्योक्रमयोगपद्य
उपापस्तदभूतंन्निणपुगपदेवमिन्नाःप्रयुक्ताअक्षाइतिक्रियाभेदेनैवयोसंबंधगछंति।अथक्रमयोगपद्य
स्वरूपरूपमनादिरूपव्याख्यातुमाह॥ ॥द्वावप्युयोयोशब्दानांप्रयोगुसमवस्थितौ।क्रमाबायोगपद्यंवायो
लोकोनातिवर्त्तते।तत्रक्रमेविभिद्यतेरूपंयोगयद्यनभिद्यतेरूपविभागेनैवक्रमः।साधारणेनयोगपद्यं।त
न्नभिन्नाक्रियायोगयद्येपिशब्दानांप्रयोगक्रमरूपमेवानुपततीत्यर्थः।तयाभावाक्रमरूपानुयातित्वयवाद्व
येतिप्रतिपादयितुमाह॥ ॥क्रियातुयोगपद्येपिक्रमानुपातिनी।तथाचशक्रगच्छत्येवमंजनेनविभीतक
देवनाक्षयोःतथाविभीतकाक्षस्येवमक्षणेनेरतयोःदेवनाक्षस्येवदेवनेनपूर्वपोरित्यर्थःतथाभावाद्यो

गपद्येपिक्रमानुपातित्वयासाधिति।ततश्चैतक्रमेयोगपद्यभेदसंसर्गशक्तिरूपेशब्दव्यापाररूपेक्रियशब्दे्यो
भिन्नेइवव्यतिरिक्तइवस्थिते।त्तस्थंते।परमार्थतस्तुशब्दशक्तीएवक्रमयोगपद्यइत्यभिधातुमाह॥ ॥भेद
संसर्गशक्तिर्हिशब्दाद्विन्नेइवैते॥किंतर्हिशब्दस्यैवैतेहिशक्तीभवंतशक्तयक्रमणवर्त्तितंसर्गशक्तातुपुगपद्वि
त्ति।नन्वेवंभेदसंसर्गयोगनेकेनक्रियापदेनसंबंधाद्विघतएवसाधारणापायोगपद्यक्रमस्वरूपयोर्भेदा
स्तथेपुगत्वयोगक्रमरूपानुपातित्वमेवक्रियायाःस्तेरुक्तमित्याह॥ ॥योगपद्येप्यनेकेनप्रयोगभिन्
नेश्रुतिः।योगपद्येपिसाधनस्यप्रयोगभेदेनक्रियायाःस्तेरुक्तमित्याह॥ ॥योगपद्येप्यनेकेनप्रयोगभि
न्नेश्रुतिः।योगपद्येपिसाधनस्यप्रयोगभेदेनक्रियायाएवसंबंधाद्विघतएवसाधारणीश्रुतिरिति।तंन्नेहिसाभि
न्नेवायानेत्यर्थः।अथवाअक्षाइत्यनादुतावयवभेदःसमुदायस्यप्रतिनिर्द्दिश्यतेतन्नावयवधर्मेणसमु
दायोव्यपदिश्यतेइत्येवंभेदमुपायंथोयोगप्रत्येकमर्थसमाप्तावाक्रियाणांभिन्नानांविषयःक्रियतइत्या
ह॥ ॥अभिन्नोभेदरूपणयश्कोर्थोविवक्षितः।तन्नावयवधर्मेणसमुदायानुगछते।अभिन्नःसमुदायस्व
रूपभेदरूपेणभूतावयवभेदतयायोन्यार्थोविवक्षितस्तन्नावयवधर्मणाभेदक्रमेणेतियावत्समुदाया

१०७ नुगृह्यते अभिन्नः समुदायस्वरूपः भेददर्शनेनभ्रूताववयवभेददर्शनयायोनार्थोविवक्षितस्तन्नावयवधर्मेणाभे
दोपक्रमेणेतिपाठस्तत्समुदायोनुगृह्यतेउपोद्बलीक्रियतइतिभेदप्रतिपत्तौभेदेनैवक्रियाणांसंवेधः अतश्च
एसमुदायस्यभेदप्रतिपादनेप्रत्येकंवाक्यार्थैःपरिसमाप्यतेअथवाचनभिन्नएकशब्दएवास्तोभुज्यतांअ
श्नोदीव्यतामित्येवमवांतरवाक्यप्रविनीसाधनश्रुतिर्भेदेनैववर्तिष्यतइत्याह॥ ॥भेदनिर्वचने
त्वस्यप्रत्येकंवासमाप्यते अविवेचनभिन्नायावाभेदेवर्तिष्यते शब्दपरिसमाप्तेभेदप्रकारमाह॥तन्नैक
वचनातोवासोक्षशब्दःप्रयुज्यते एकस्माद्वाक्यभेदेनसंबंधिनिव्यवहियमानेस त्यक्षोमक्ष्यतामि
त्याद्येकवचनस्यैवाक्षशब्दःप्रयुज्यते एकस्माद्वाक्यभेदेनसंबंधिनिव्यवहियमाणेसस्त्यक्षोमक्ष्यतामि
त्याद्येकवचनस्यैवाक्षशब्दस्यप्रयोगःकदाचित्अथवायथाश्रुतिप्रत्येकंबहुवचनातनैवंवाक्यभेदइत्या
ह॥ ॥प्रत्येकंवाबहुत्वेनप्रविभागोपथाश्रुतिअक्षाभज्यंतामित्यादिकंप्रविभागमभिधातुमाह॥द्विष्ठा
नियानिवाक्यानितेष्वेकत्वंभज्यते॥द्वयोरर्थयोस्तिष्ठंतीतिद्विष्ठानिशास्त्रीयाणिलौकिकानिचयानिवा
क्यानितेष्वयंशब्देकत्वदर्शिनांमतेएकस्मिंश्चतस्मप्रतिपादकस्यशब्दस्यानेकशक्तिरेवंसोस्वशक्तिरेवप्रविभज्य ७

३ विभागःश्रुत्यनतिक्रमेणैववाक्यानाकरणीयःइदानींभेदस्यातीनामपिमतेद्विष्ठानांवाक्यानांशक्तिभेदेचवि ३

---

४ एवंतत्परेणयानिकोर्थःस्थान्यादेशभावलक्षणःसंबंधःसकिंसकृत्कृतिलाघवादाचार्यस्तंन्यायसमाश्रयणात्सप्रसारणमि ४

तोपक्षाद्यप्रणाःसंप्रसारणंहिवैदिकेचित्तद्धरतिवहतिभाराद्वंशादिभ्यः तदस्यब्रह्मचर्यमित्यादीनिशास्त्रीयाणि
तथाश्वेतोधावतीत्यलंवुसानांपातेत्यादीनिचयानिलौकिकानिवाक्यानितेष्वप्यर्थद्वयप्रतिपादनायशक्ति
र्विभज्यतइतिशक्तितंत्रप्रतिपादनंभेददर्शिनांपुनर्मतंभिन्नावेवशब्दौतंत्रेणोपात्तावितिशब्दतंत्रप्र
तिपादयितुमाह॥ ॥अत्संसृष्टभिन्नयोर्योस्यात्प्रयोगस्तंन्नलक्षणाःउपायस्तन्नसंसर्गःप्रतिपत्तुमिष्य
ते तंन्नेवंतंन्त्रेणशब्देतस्मिन्प्रयोगेप्रतिपत्तानुसारेणोभयथात्मासौसंसर्गोवाक्याभिधेयस्तेनाभिधत्ते पू
आपणंनिकस्यिगलक्षणास्यवणीप्यकासंज्ञास्यादित्येकनैवसंप्रसारणमित्येकेनैवशब्देनात्रमाह॥तथैक ८७
नेष्टेकिंजातीयोधावत्येणकिंवर्णोधावतीत्यनेनोक्तोधावत्तिवक्रियेतावधावतीति तन्नासौवाक्यार्थ
प्रतिपत्तयुभिधत्तेपिनएष्टेकिंजातीयस्तस्यस्याइतोधावतीत्येवरूपतापाप्यवर्तिष्यते पिनचकिंवर्णइत्यु
क्तस्यश्वेतगुणएकोधावतीत्यर्थस्योक्तोजायतइतितंत्रेणनिबंधनाद्धिधात्वर्थव्यक्तिरूपतापत्तइतिएवं
मन्यत्रव्याख्येयं॥ततदेवव्याख्यातुमाह॥ ॥भेदेनाविवक्षितासर्वशब्दोतुल्यश्रुतीपुनः॥तंत्रेणप्रतिपत्तावे
प्रयोक्तृप्रतिपादिताः॥पूर्वंयोशब्दोभेदेनरूपंयेलक्षणेनाधिगतोयश्चइतःश्वेतइतितावेकतुल्यश्रुतीमि

स्मादेवतंत्रेण प्रतिपत्तारः यस्मात्तंत्रन्यायसमाम्नपणेनात्रप्रयोक्त्रा प्रतिपादिताः प्रतिबोधिताः। इदानीं
मन्त्रकुरेकस्यैवशब्दस्य प्रतिपादनेविवक्षोपजायतेतस्यांसत्यामपरानुनिष्पयतइतिशब्दभेदमतप्र
क्रांतेरणतंत्रमुपयादयितुमाह॥ ॥एकस्यापिविवक्षायामनुष्यघतेपरः। वक्ष्यिछाविरहादेपिसाधा
रणात्यादयस्यनिष्पत्तिस्तताथंहयप्रतिपत्तिः। अभेदादिनामपिमततंत्रस्यप्रकारांतरमाह॥ ॥
विनाभिसंधिनाशब्दःशक्तिरूपःप्रकाशते। प्रयोक्त्राभिसंधानमंतरेणतत्रासौशब्दःसाधारणश्चाछक्ति
हययुक्तःप्रकाशते। एतदुक्तंभवति। सुप्तोन्मत्तादीपप्रत्यायनशक्तिःप्राणिविशेषप्रत्यापनशक्तिवीविवक्षित
शब्दस्तन्त्रोदीरितः। सतंत्रेकमर्थंप्रत्यायंस्तंत्रेणासामर्थ्यादर्थांतरंप्रकाशनंकरोत्यवा। अत्रवातुल्यकक्षत
यासाशक्तिहययोगाद्युगपदेव वार्थहयप्रकाशनंकरोतीतिशक्तितंत्रतामाश्रयितुमाह॥ ॥अनेक
शक्तिरेकस्मिंयुगछ्यतेकचित्। अग्निःप्रकाशदाहाभ्यामेकत्रापिनियुज्यते। एकस्मिंवशब्दस्यकचिछतो भा
वतित्यादौविषयेयुगपदेवार्थहयप्रत्यापनसमर्थशक्तिहूमाश्रीयते। तथाकुचिदवसरेदाहपूरणाभ्यां
युक्तोग्निरेकत्रापिप्रकाशदाहेचानियुज्यते। उपयोगवशाद्भेदहयायापुयादीयतइत्यर्थः। तेथवानेकश

क्तियोगात्युगपदर्थहयप्रकाशनाद्वःसमाम्नीयतइतिइदानीशास्त्रविषयमभ्येतदुपदर्शयितुमाह॥
॥आवृत्तिशक्तिभिन्नार्थवाक्यसकृदश्रुतेलिंगाद्धानन्नधर्म्मास्त्रविभागेनावतिष्ठते। इयणःसं
प्रसारणमित्यत्रसिन्वाक्यंसकृदश्रुतेकीदृशंशब्दभेदवादिनोमतंआवृत्तिभिन्नार्थं। एकत्ववा
दिनांमतेशक्तिभ्योभिन्नार्थंतन्नहिशक्तिभेदादर्थभेदः अनंतरंतद्धाक्यप्रतिपत्तिशब्दभेदमतंलिं
गात्तत्सायकाद्विभागेनावतिष्ठतेवर्णादस्यार्थप्रत्यायकतयावतिष्ठतइत्यर्थः। यस्मात्संप्रसारणेसति
भूतपूर्वभक्तिनिर्देश्येपश्यतितोऽवस्थितिवर्णःसंज्ञीतिवसोःसंप्रसारणमि त्यादौभाविभक्ति
निर्देशाद्धाक्यार्थस्यापिसंज्ञित्वमवस्थतीत्यावृत्तीमेवशब्दभेदवादानुमिनोति। अभेदवादीतुशक्तिभेदंतंत्र
धर्म्मंछक्तितंत्रलक्षणादनुमिनोतीत्यत्रसंप्रसारणशब्दःशक्तिद्वयवशाद्यगपद्वर्णवाक्यलक्षणस्यार्थहय
स्यापिप्रतिपादनकरोत्येवा। एतदवस्थंप्रदर्शयितुमाह॥ ॥संप्रसारणसंज्ञायांलिंगाभ्यांवर्णवाक्ययोः प्र
विभागस्तत्रसत्रकस्मिन्नेवकल्पते। लिंगाभ्यामुपदर्शिताभ्यां भाविभक्तिनिर्देशलक्षणाभ्यां। तत्रएकस्मिन्न
वयवेवर्णवाक्यार्थयोःसंज्ञिनोःप्रयोगोलभ्यतइतिउक्तंचभविभक्तिविशायनिर्देशस्तुतापकउभयसंज्ञातस्य

१०२ तितंत्रंचेदमेवाशेषसमानफलंमाध्यंप्रदेशायुपन्यस्तमितिभाष्यकारासुपगमेनार्थतंत्रसिद्धमुपपादयि
तुमाह॥ ॥तथाहिवचनेचीतितंत्रंयापादिलक्षणः।एकशेषेणनिर्देशोभाष्यएवोपवर्णितः।इहहिवचनचौ
क स्त्रहिवचननिमित्तश्चिप्योऽनादेशःसहिवचनइवर्तेप्यस्मानेचादितिसूत्रार्थोव्याख्यायते।तत्रोक्तंतत्पुनर्हितौ
यद्विवचनंग्रहणंकर्त्तव्यं।नकर्त्तव्यमित्याहाएकशेषेणनिर्देशाद्धासिद्धमिति।यद्येकशेषस्तद्विवचनेप्राप्तोतो
त्यतएकशेषसमानफलसाधारणलक्षणेतंत्रमेवानेकशेषयत्राद्वैनोक्तेनतंत्रंयापादितोलक्षणएवैकशे
षनिर्देशःप्रदर्शितःतस्मादेकशेषमंतरेणापितंत्रन्यापसमाश्रयणाद्विवचनेचीसत्रार्थसंगतेरेकशेषसमा
नफलंशास्त्रंप्रवृत्तंसुखायभूतंतंत्रमस्मुपगतंभाष्यइतिसिद्धं।अथमहाभाष्यस्यावतारंव्याख्यानपूर्वकंवी
काकारोमहत्तामुपवर्णयंस्वरचितस्यग्रंथस्यगुरुपूर्वक्रममभिधातुमाह॥ ॥प्रायेणसंक्षेपरुचीनल्पविद्या
परिग्रहान्।संप्राप्यंचेयाकरणाचसंग्रहस्तमुपागतोऽहपुराणिनीयेस्मिन्व्याकरणव्याप्युपरचितंग्रंथं
लक्षपरिमाणंसंग्राहाभिधानेनिबंधनमासीत्।तच्चकालवशात्सुकुमारस्मृतीचेयाकरणान्प्राप्यास्तमुपागतं। १०९
तस्मात्तद्बुद्धीसूत्वासंक्षेपरुचयस्तेनेनाम्नाअतएवाल्पविद्यासुपरिग्रहःस्वीकारोयेषांतेतथाततस्तैः।से

ग्रहाध्ययनसुपेक्षितमित्यस्तंयातःसंग्रहःसाधुत्वज्ञानोपायिकतयाधर्मसाधनत्वेनोपयिकृतयाधर्मसा
धनत्वेनोपयिकृतयाधर्मसाधनत्वेनोपजातोयोगायाव्याकरणस्मृतेरविच्छेदायकृत्स्नाप्रयुक्तेनाथमगवताप
तंजलिनावार्त्तिकव्याख्यानपुरःसरंमहाभाष्यनिबंधनमुपरचितमित्यभिधातुमाह॥ ॥कृतेथपतंजलिना
गुरुणातीर्थदर्शिना।सद्धींन्यायबीजानांमहाभाष्यनिबंधनेगुरुणेतिभाष्यकृतेःपूजायदंतीर्थान्यागमवि
शेषाःतान्यस्पतिविनातीतितीर्थदर्शी।अनेनगुरुत्वंनिबंधनःप्रभावातिशयोभगवतउक्तः।तच्चभाष्येनकृ
त्स्नेव्याकरणस्यनिबंधनेयावत्सर्वेषांन्यायबीजानांबोद्धव्यमित्यतएवसर्वन्यायबीजहेतुत्वादवमहच्छ
ब्देनविशेष्यंमहाभाष्यमित्युच्यतेलोके।अथमहत्त्वमेवविशेषणद्वारेणास्याययादीपयितुमाह॥अलध्य
गाधेःगांभीर्यादुत्तानइवसोष्टवात्।गाधोनिष्टापरिच्छेदईप्सितोतियावत्तत्रासावत्यधोपस्योकस्मादि
त्याहगांभीर्यादितिगांभीर्यंगहनतापृथुमयत्वाहल्यनदुरवगाहत्वं।अतिगांभीरंहिभाष्यमुपरचितंभग
वतापतंजलिनेति।नतस्मिन्विषयेयत्यवच्छेत्तुंकेनचिन्तुंक्षमतइतिकिमवमेकोतंगहनमितिभाष्येनसाह।
उत्तानइवत्यादिउतानेस्पष्टेसोष्टवंपरिपाटी।यस्मादेतत्साध्यंपरिपाटिलक्षणादत्यंतस्पष्टादुत्तानेस्पष्ट

प्रापेत्यतएवंप्रतिभातिभ्रमतोनेदमस्येत्यं।सज्जनमानसमिवनिसर्गसुकुमारमतिगम्भीरंचतदेवमहाभाष्य
मित्युच्यतइत्यर्थः।एतेनसंहोग्रेनुसारेणभगवतापतञ्जलिनासंग्रहसंक्षेपभूतमेवप्रांशुभाष्यमुपनिबद्धमि प
त्युक्तंवेदितव्यंतदेवंब्रह्मकोऽहंकायंवाबुद्धिविषयमाममस्ताइत्यादिश्लोकेनभाष्यकारप्रशंसोक्ताऽहंचेवंभा
व्यप्रशंसेतिशास्त्रकर्तुश्चदीक्षाकृतामहत्तोपवर्णिता।अतएवेदंमहाभाष्यमकृतबुद्धयोनवबोद्धुमलमित्या
ह॥ ॥तस्मिन्नकृतबुद्धीनांनेवास्थितनिश्चयः।कृताश्रुत्यर्थप्रक्रियाप्राप्महतीबुद्धिर्येषांतेऽतएवंवेकल्पि त
नाकृतबुद्धयःस्वल्पप्रज्ञाउच्यंते।तेषांनिश्चयोनिर्णयपर्यंतोबोधोनेवान्नावास्थितनप्रतिष्ठामलंभतानंत
नास्मदुरास्तन्नभवतोऽसुरातादन्यःकश्चिदिमंभाष्यार्णवमवगाहितुमलमित्युक्तंभवति।तथाचसंग्रह
प्रतिपक्षभूतैराचार्यैस्तत्कैर्विद्यामात्रंवेदिभिर्बुद्धापाढ्यादिदमालोचितसामासीकृतमित्याह॥ ॥वैजि
सौभवहर्व्यक्षैःसुकृतकैरनुसारिभिः।अर्थेविभूषितेग्रंथेसंग्रहप्रतिकंटुकैःसुधतर्कैःकेवलएवान्यशास्त्र
परिमलरहितोभण्यते।तंमवानुसरेतिप्रमेयनिर्णायेत्तितदनुसारिणः।महाभाष्यंहिबहुविधंविद्याचाद
बहुलमार्षंव्यवस्थितंततश्चान्वीक्षिकीमात्रकुशलःकथंतन्निश्चिनुयादितितर्कमात्रानुसारिभिस्तैस्तद्विघ्न ११०

पितंतर्कैश्चसुरुवार्णस्वबुद्धिमात्रनिर्मितविग्रहोव्यवस्थितएवायदुक्तं।एतेनानुमितोप्यर्थःकुशलैरनुमाद
भिः।अभिमुक्ततरन्येरन्यथेवोपपाद्यतइतिदुष्टंचपरस्परंचेमत्सादोमसश्लोकाच्चपथावस्थितोव्याक
रणागमःपतंजलिशिष्येभ्यःकालपरिवासाद्भ्रंशःसंग्रंथमात्रेपादमात्रेऽव्यवस्थितोदर्शितोत्यधिक्त्या
ह॥यःपतंजलिशिष्येभ्योभ्रष्टोव्याकरणागमः॥कालेसदाक्षिणात्येग्रंथमात्रेव्यवस्थितः।तदेवमुत्स ११
न्नकल्पःसंजातोव्याकरणागमः।अथकालांतरेणचेद्राचार्यादिभिरागमेलब्धंतेनचोपायभूतेनसकल्प
निर्भाष्यावस्थितानिन्यूनपदीजानितान्यनुसृत्यव्याकरणागमःपुनरपिस्फीततान्नीतइत्यभिधातुमाह
॥ ५पर्यंतादागमंलब्धोभाष्यबीजानुसारिभिः।सुनीतोबहुशास्त्रत्वंचेद्राचार्यादिभिःपुनः।यर्वतान्नि
र्देशेकदेशावर्तितिलिंगेकदेशादिति।तन्नयुक्तंतत्तावणरचितोमूलभूतोव्याकरणागमस्तिष्ठतिकेन
चिद्ब्रह्मरक्षसानीयचेद्राचार्यवसुरातगुरुप्रभृतीनांदत्तइतिस्वलुपेथावेव्याकरणस्यस्वरूपन्नतदुप
लभ्यसततंचशिष्याणांव्याख्यापवहुशास्त्रित्वेनीतोविस्तरंप्रयितइत्यनुन्नयते।अथकदाचिद्योगतोवि
चार्यतत्रभगवतावसुरातगुरुणामहाभागमःसंज्ञायावत्स्यात्मणीतइतिस्वरूचितस्यास्यग्रंथस्यगुरु

पूर्वक्रममभिधातुमाह॥ ॥न्यायप्रस्थानमार्गोस्तानम्यस्यस्वंचदर्शनंप्रणीतो॥गुरुणास्माकमपमागमसं
ग्रहः॥न्यायस्यप्रतिष्ठाप्रस्थानेतस्यमार्गोन्यायप्रस्थानमार्गोन्यायप्रतिष्ठितेधर्टमिमीगोरितियावत॥
न्यायप्रस्थानमार्गोस्तानस्वंचदर्शनंव्याकरणमिहोतल्लक्षणमभ्यस्यायंग्रणीतः॥अनेनगुरुणासंज्ञायन
तथामायमायमागमसंग्रहः प्रणीतःयेनसंदेहोभवेदपितुसाधुनेनेस्मुक्तंभवति॥अस्माकमि
तिबहुवचनादन्येषामपिसहाध्यायिनांग्रहणम्॥अथवामयातुननुष्टशायकमुपनिबंधःकृतइत्य
त्मानोबहुमानःप्रकटितः॥नन्वेतावतैवकिमर्थंकौंडइत्युक्तोव्याकरणागमइत्याह॥ ॥वृत्तीनामनके
षांचिद्दुरुक्तमान्नमुदाहृतं॥कौंडेस्तीयेन्वेक्षणमविष्यतिविचारणा॥अत्रास्मिन्व्याकरणेकौंडइत्यवयवे
देवन्यायवर्त्मनोवस्तुमात्रंबीजमात्रंप्रदर्शितमवशिष्टेतुतृतीयेस्यग्रंथस्यतदकौंडइत्युपनिबंधभूत
मक्षराद्रविशेषेणस्मिन्हीतवर्त्मनांविचारणांपुरुषापुरुषविचारपूर्वकंनिर्णीतिर्भविष्यतीततोनायमृता
वान्व्याकरणागमसंग्रहइति॥ननुतन्मायप्रस्थानमार्गोभ्यासेनकिंकृत्यंसदर्शनमेवनिश्चितंकिंनविचार्यतइ
त्याह॥ ॥प्रज्ञाविवेकंलभतेभिन्नेरागमदर्शनैः॥क्रियद्वाशक्यमुन्नेतुंतत्तन्नमनुधावता॥नानाविधेरागमदर्शनै ११११

रागमसिद्धान्तैःखलुप्रतिपन्नास्तोत्रेक्षामेवतेषुतेषुवाचास्यानेष्वनुसरताकिंपक्षकक्षमुन्नेतुंप्रतिविधातुंकदा
चित्परमर्षयोयोगजधर्मोत्पन्नसामर्थ्यायथावत्याहार्थान्यथतःसिद्धात्तमलमितिशीभूतयेत्तारुचक्षवःप्राथम
कल्पिकाध्यात्मलिनचित्तसत्तयःशास्त्रादेवातीतानागतव्यवहितयदार्थस्वरूपंनिश्चिन्वंतितेयोनागमोपप्ल
वेपेयानुप्रसीदन्तिभगवतीप्रतिभेतिपुरुक्तमेतदेवनिरूपयितुमाह॥ ॥तत्तदृक्षेक्षमाणानांपुराणागमम्
विना॥अनुयासितदृष्टीनांविद्यांतिप्रसीदति॥प्रतिष्ठ्यमुपगतैःपूर्वैरागमैश्चदृविधेविनास्वमेवतत्तदि
त्यथापथमेवोत्प्रेक्षमाणानांविकल्पतांप्रतियहणोशास्त्रोपज्ञेमेधाविरहिणांसंहितेमन्यानामभिमा
नांग्रहाधातान्नोहंभगवतीविद्याविमुहप्रज्ञाप्रतिभात्मलक्षणानप्रसीदतिनास्त्यर्थोकिंतर्हिहेतोपसंहा
शालिनामागमजुषांविगलितामिमानानामेवयाभगवतीप्रज्ञाप्रसादमुपयातीतिसिद्धंतदयमन्त्रमयस
मुद्रयः॥वाक्यानामर्थयोगेविभागाःपरिकीर्तिताः॥शास्त्रीयमीमांसकयोकीर्तनंवाक्ययास्तत्रबलाब
लविचारेणिशास्त्रीपाध्यायनिर्णयात्॥ततश्चान्नसमाम्नवाक्यलक्षणनिर्णयः॥संदेहश्चागमानापि
यागमेदस्यदर्शितःस्यादस्यवतुसिद्धेतवाक्यंवाक्ययुसाधुतं॥पदवाक्यस्यनुमतानेतिव्याकरणेस्थितताचित्र

धिधानस्याभिहितान्वयकस्यवाशब्दभागार्थभागाभ्यांदृष्यणव्रातकीर्त्तने।प्रसंगनापरेण्यन्वाख्यार्थीःयद्यु
दर्शिताः।अखंड्यवाक्यपक्षेचचोद्यंचैककीर्त्तनं।उपपत्तिःप्रतिनिधेर्नास्तीतिप्रथमंयथा।पिकादियदसं
हीनोपपद्यतइत्यपिश्रुतिवाक्यविरोधेतुश्रुतिरेवबलीयसी।।प्रतिष्ठितस्यन्यायस्याप्यवत्यागःप्रसज्यते
।अथोतरगणोवाक्यानामुपपत्तिर्विमध्यतेःप्रासंगिकादिद्युतथालक्षणोथप्यसंभवः।प्रामोत्ययमस्वेऽभि
न्याक्षेदोषाउदाहृताः।अपाहारंसमाश्रित्यदोषास्तेनिराकृताः।संहिताथांविभागेऽथापदयोर्विलयं
गते।उपादायावधिंकृत्वेतपोरर्थःप्रकल्प्यते।इतिदृष्यणमन्त्राधास्यदेवाक्येचवाक्यचित्।तन्नेन्यायबला
दत्रस्वपक्षेदोषसंप्राप्तिः।वाक्यार्थस्यान्नभेदापिविकल्पेल्पपरिकल्पितःप्रतिभेदंचसिद्धेतिवाक्यार्थउपपादि
तः।प्रविभागाश्रयात्तत्रपदार्थस्यापिसंभवः।सचह्यादशधाभिन्नइत्यप्यन्योपपादितः।प्रतिभालक्षणसम्प
त्तिधातुंसंहितंकृतं।पदगाथेभागाश्चचितत्वप्रतिपादिताः।अन्वयव्यतिरेकाभ्यांविविक्तताप्रपादिता।
मतिमित्राचसाप्यन्नानास्यातसमाम्नायाउपसर्गनिपाताश्चकर्मप्रवचनीयकाः।पदभेदाःप्रसंगेनत्व
क्षणेनोपलक्षिताःसार्थकानर्थकत्वाभ्यांविचारेवर्णनिश्चिते।कृतेत्वाखंड्यपक्षेन्नप्रतिघासुपन्यासितः।यद् ११२

वादप्यदोषाणांपरिकीर्त्तनं।समासेयुक्तिरुद्धार्थप्राप्तिरादावुदाहृताःअध्यादीनांतथावाक्येसाधनस्या
भिधायिताःअर्थीसंगतिरप्यन्नबहुव्रीहिरुदाहृता।प्रज्ञुसेत्वादियुतथानास्यर्थेविपवेधयाइतिचोद्यच
तुष्टयेनपदवादःपराकृतःस्थापितखंड्यपक्षेपिचोद्यसमकमाहितं।हेहेसमासेनेयम्याहृद्धर्थस्याभिधा
यिका।विभक्तिरितिदोष्यान्नप्रथमंपरिकीर्त्तितंवामस्यार्थसमाभिरूपत्वेकनोपपद्यतापरामर्शश्चनेय
स्यात्सर्वनामभिरेवच।अनुद्यानंक्रमेणाथयाकार्थस्यनजातुचित्।स्यादक्रमेत्वनुद्यानंशक्यतेनक्रमे
चनाऽकृदेशस्यकरणसमासेऽर्थवर्णनाऽथक्यथुक्तदानस्यात्साचशास्त्रेप्रकीर्त्तितानञ्समसमासपदा
र्थस्यविकल्प्यर्वहमित्युतः।प्राधान्यपरिकल्प्याथभाष्यपक्षापरिक्षिता।पद्यस्वरूपमिदंवाक्यंनेषास्यात्क
ल्पनाक्वचित्।दोषावतावपिशब्दप्रक्रियामान्नमेवच।।शास्त्रेप्रयत्नाविक्तिचनिराकरणमतयाः।ततश्च
खंड्यपक्षस्यमेवाधउपदर्शितः।जहत्स्वार्थविकल्पनबहुव्रीह्यादिगामिना।प्रत्युतत्तुदायप्रश्नपदवादपूर्वी
क्तितःप्रकृत्यर्थःप्रत्ययार्थइतिभिन्नोपरम्परं।।यावत्स्थितौतयोरैक्यायपिनावगतिः।कथंइहाःहन्तीतिच
मारय्यास्याहास्तंचकथमु।।पदार्थप्रतिदोषोयंपदवादसमुद्भवः।प्रत्यक्षपक्षगम्यर्थस्तस्मादवतन्मतेः।

११३ अतीसादोकथंचस्यात्सत्यतापदपदतेः।सत्यत्वेयपदानांस्यात्प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः।कथंलक्षणाशास्त्रेयुसां
कर्येणव्यवस्थितिः।यदाधंमन्यथाहोप्रत्ययान्यथापुनः।वाक्यार्थोप्रतिपत्तिश्चेदयानेतत्समंजसं
त्यभूतेष्वतिवाक्यविदोजगुःनजथोनुयतेरेनास्तिवादःशमभीरिताः।यदवादन्नदायास्त्रयथकल्पक्षदयंपु
नंः॥शैदृभागार्थभागाभ्योविस्तरेणविवक्षणेः।निराकृतमतोपुकोवाक्यवादपरिग्रहः॥दीयःसेज्ञन्यति
कोतःसूत्रकारामिसंमतः।अथाहाराम्नवादन्नगोणमुख्यविचारणा।ततःकृतासुनिपुणंटीकाकारणसा
दरं।मत्यासत्यविभागोयिज्ञानानामुपयादितः।मुख्य-नांतरीयकयोरर्थयोरनिवर्त्तनं।ततस्वर्थचतु
ष्कस्यचतनेविहितंक्रमात्।शाब्दार्थनिर्णयोयंयपाःसादरंपरिकीर्त्तितः।तात्पर्यपरिपाद्याश्चाधोतात्पर्यम
र्यादेतिचावाक्यनिर्णयंसमासेनविचारितमतःएषक्रउत्सर्गस्यापवादस्यविवेकःपरिकीर्त्तितः।संज्ञाशाह्व
यथकृतानिर्णयःपरिवत्सरान्।प्रत्येकंसमुदायेचसमाख्यावाक्यनिश्चितिः।न्यायःसंचिंतितश्चात्रल
क्षितोप्यभिधीयतेः।अथपूर्वेकृतंमक्षेपहारेणाप्युपयादितः।वाक्यवाक्यार्थनिश्चयदनिश्चनिर्णयः ११३
वाक्यैकवाक्यतायाश्चविचारोयिनिरूपितः।माकांक्षत्वेनिराकांक्षावाक्यानांपरिकीर्त्तिता।यद्वाचिंतासमासे

११४ प्यहस्तनिरूपताः।अथान्ततंत्रन्यायस्यसिद्धिमीप्यानुगास्मृता।अवतारयिभाष्यस्यसंग्रहस्तमुपा
गतः।निबंधर्हेतोशास्त्रस्यटीकारणकीर्त्तितः।संग्रहार्थोद्यनुगुणरूपसंबंधपपादितं॥विघ्नोच्चनमथे
तस्यसंग्रहप्रतिपत्तिपक्षतः।कृतमाचार्यदेवेनरावेशविशेषतः।न्नस्यास्नायस्मरम्यवर्णः
रणगामिनिः।मृत्तमृतमवादीकाययर्घताहागमंस्वयं।आचार्यवसुरातेनन्यायमार्गानिचिंत्यच।
प्रणीतोविधिवत्त्रोयंमध्याकरणागमः।मयापिगुरुनिर्दिष्टाम्याम्यापाऽक्लुप्रपाकाङ्क्षत्रयक्ल ११४
प्तेनायंनिबंधाःपरिकीर्त्तितः।ग्रंथकरणग्रंथस्मिन्स्वस्मिन्नुद्योगमःस्मृतः।इत्येवंचाक्यकांड्स्य
प्रमेयविषयविषयास्मृतः।संगतिःकीर्त्तितालध्यीसमासेचनिरूपला॥विघ्नज्ञानार्थपःस्वसुस्
त्रेत्रगीयतेजगति।ततउपस्त्यचिरचिताराजानकभ्रूरवर्मामान्नावेशाशंकशिष्यछुवतहासको
ऽसमासतः।पुण्यराजेनतस्योक्तासंगतिःकारिकाम्त्रितो।गुरुविभर्त्तृहरयशब्दब्रह्मविदेनमः।सर्वसिद्धा
तसंग्रहमागमरतमयाचिच॥ ॥इतिश्रुपुण्यराजकृतावाक्यपदीयद्वितीयकाण्डटिकासमाप्ता॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

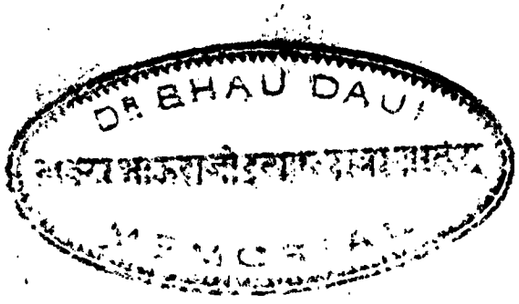
DR BHAU DAJI